

**Slaviša Orlović, Slobodan Antić,
Dijana Vukomanović, Zoran Stojiljković,
Ilija Vujačić, Miša Đurković, Srećko Mihailović,
Vladimir Gligorov, Jovan Komšić,
Marijana Pajvančić, Dragomir Pantić**

Ideologija i političke stranke u Srbiji

Urednik
Zoran Lutovac

Zoran Lutovac (ur.), Slaviša Orlović, Slobodan Antonić,
Dijana Vukomanović, Zoran Stojiljković, Ilija Vujačić,
Miša Đurković, Srećko Mihailović, Vladimir Gligorov,
Jovan Komšić, Marijana Pajvančić, Dragomir Pantić

Ideologija i političke stranke u Srbiji

Beograd
2007.

Ideologija i političke stranke u Srbiji

Izdavači:

Friedrich Ebert Stiftung
Fakultet političkih nauka
Institut društvenih nauka

Za izdavače:

Zoran Lutovac
Milan Podunavac
Mirjana Rašević

Urednik:

Zoran Lutovac

Lektura i korektura:

Maja Anđelković

Priprema

za štampu:

APP tim, Beograd

Štampa:

Libra, Beograd

Tiraž:

500

Beograd, 2007.

ISBN 978-86-83767-23-6

Sadržaj

<i>Zoran Lutovac</i>		
Uvod		7
<i>Slaviša Orlović</i>		
Ideologije i programi u partijskim sučeljavanjima		11
<i>Slobodan Antonić</i>		
Rascepi i stranke u Srbiji		51
<i>Dijana Vukomanović</i>		
Ideološke matrice političkih partija u Srbiji (1990-2007)		67
<i>Zoran Stojiljković</i>		
Socijaldemokratija i političke stranke Srbije		113
<i>Ilija Vujačić</i>		
Liberalizam i političke stranke u Srbiji		155
<i>Miša Đurković</i>		
Narodnjaštvo u političkim strankama Srbije		173
<i>Srećko Mihailović</i>		
Levi i desni ekstremizam u Srbiji		193
<i>Vladimir Gligorov</i>		
Programi i politika		223
<i>Jovan Komšić</i>		
Ideje autonomije i regionalizma među političkim strankama Srbije		237

Marijana Pajvančić

**Ravnopravnost polova - politički i ideološki
kontekst** 283

Dragomir Pantić

**Prihvaćenost programskih opredeljenja među
pristicama partija: Na primeru nekih aktuelnih
spoljnopolitičkih dilema** 299

Uvod

Za izučavanje savremenih političkih stranaka od izuzetne važnosti je proučavanje njihovih ideoloških osnova, idejnih temelja, ali i proučavanje povezanosti tih ideja sa programima, a programa sa praktičnim delovanjem i odnosom sa biračima. Otuda pred nama publikacija "Ideologija i političke stranke u Srbiji". Ovom publikacijom Friedrich Ebert fondacija u saradnji sa Fakultetom političkih nauka i Institutom društvenih nauka nastavlja istraživački pohod na političke stranke u Srbiji.

Sistematsko izučavanje stranaka i stranačkog života u Srbiji u vidu okruglih stolova i izdavanja publikacija u Friedrich Ebert fondaciji započeto je zajedničkim izdavanjem dve publikacije u saradnji sa Institutom društvenih nauka "Partijska scena Srbije posle 5. oktobra" (2002) i "Osnovne linije partijskih podela" (2003). U poslednje dve godine objavljena je serija publikacija u vezi sa političkim strankama u Srbiji. Najpre je, krajem 2005, objavljen zbornik radova autora iz Srbije u vezi sa **strukturuom i funkcionisanjem političkih stranaka u Srbiji**, zatim publikacija koja se bavi **demokratijom u političkim strankama Srbije** (2006), potom monografija Vladimira Goatija o **partijskim borbama u Srbiji posle 5. oktobra 2000**, kao i zbornik o **političkim strankama u državama bivše Jugoslavije** u čijem radu su učestvovali autori iz bivših jugoslovenskih republika. Dobrim delom se na političke stranke odnosi i publikacija "Borba protiv korupcije u Srbiji".

U 2007. godini objavljen je zbornik **Političke stranke i EU**, kao i monografija Siniše Atlagića **Politička identifikacija kao determinanta izborne motivacije - teorijske kontroverze i problemi empirijskog istraživanja**, zbornik **Birači i apstinenti u Srbiji** i, najzad, zbornik **Ideologija i političke stranke u Srbiji**. Monografijom Zorana Slavujevića, posvećenju **izbornim kampanjama u Srbiji od 1990. do 2007. godine** zaokružuje se dvogodišnji izdavački osvrt na političke stranke praćen raspravama i okruglim stolovima.

Rasprave i okrugli stolovi su imali za cilj da otvore pitanje mesta i uloge stranaka u Srbiji, njihove demokratičnosti i odgovornosti za promene u društvu. Publikacije su namenjene studentima, profesorima, novinarima, nevladinim organizacijama, članovima političkih par-

tija i svima onima koji su zainteresovani za izučavanje navedenih tematskih celina.

Zbornik koji je pred nama trebalo bi podstakne niz pitanja koja su u vezi sa ideološkom osnovom stranačkih programa i delovanja, da nam ukaže na korene društvenih rascepa i da nam pruži neke odgovore na opšta pitanja mesta i uloge ideologija među partijama i u društvu uopšte. Koliko su ideologije danas važne, da li su puki instrumenti partija u borbi za vlast ili imaju širi i dublji smisao u društvu? Da li postoji opšti trend deideologizacije stranaka, ili je to samo obeležje jednog kratkog razdoblja u procesu tranzicije? Koliko uopšte programi i ideologije utiču na birače, a koliko društveni rascepi na stranke i stranački sistem?

Jedna od tema ovog zbornika jeste i utvrđivanje političkih i socio-ekonomskih kriterijuma za ideološku klasifikaciju stranaka. Podela na nacionaliste i kosmopolite, odnosno, na socio-ekonomsku levicu i socio-ekonomsku desnicu, pretežno utemeljena na analizi stranačkih programa, jedan je od pokušaja pravljenja takve klasifikacije.

Ono što često predstavlja prepreku u sačinjavanju ideoloških klasifikacija jesu neusklađenosti političke ideologije i ekonomskih programa, a neretko i potpuna neusklađenost programa sa praktičnim delovanjem stranaka. Moglo bi se reći da na političkoj sceni Srbije dominiraju stranke koje pragmatički kompiliraju ideološke i programske ideje, a ne jasne ideološki profilisane stranke sa doslednim i nedvosmislenim programima i javnim delovanjem. I pored toga, u zborniku je posebna pažnja posvećena trima velikim ideološkim porodicama stranaka: socijaldemokratama, liberalima i narodnjacima, odnosno idejama socijaldemokratije, liberalizma i narodnjaštva i strankama koje ih baštine.

Posebna tema jeste politički ekstremizam koji se razmatra prvenstveno na osnovu percepcije relevantnih političkih i socijalnih pitanja, samoprepoznavanja građana u političkom spektru levo - desno i na osnovu toga kako građani percipiraju političke stranke na skali levo - desno.

Odnos ideologije, programa i praktičnog delovanja političkih stranaka u Srbiji razmatran je i kroz ekonomsku prizmu, a potom i kroz odnos prema autonomiji i regionalizmu. U zborniku je dat i politički i ideološki kontekst za sprovođenje ideje ravnopravnosti polova. Najzad, na primeru nekih aktuelnih spoljnopolitičkih dilema analizira se

prihvaćenost programskih opredeljenja među stranačkim pristalicama i pokazuje se da su političke stranke "tek tercijerni agens političke socijalizacije, da više okupljaju građane koji slično misle, nego što same utiču na formiranje njihovih stavova o spoljnoj politici."

Ovaj nalaz je indikator koji potvrđuje opšti utisak koji političke stranke u Srbiji ostavljaju: da u svom delovanju više vode računa o tome šta će birači reći, nego o tome šta je ispravno i dugoročno dobro za građane i društvo u celini. Drugim rečima, umesto da oblikuju javno mnjenje i predvode razvoj društva, stranke su sklone da čine ono što je, u očima što većeg broja birača, poželjno i očekivano. Ideologija i programi su manje ideje i ciljevi kojima se teži, a više instrumenti pomoću kojih se zaposeda vlast.

I dok kreativni timovi i izborni štabovi političkih stranaka izučavaju građane Srbije spremajući se za lokalne, pokrajinske, parlamentarne ili predsedničke izbore, istraživači društvenih nauka: politikolozi, sociolozi, pravnici, komunikolozi, ekonomisti, psiholozi, filozofi, pokušavaju istovremeno da izuče same političke stranke. Nadajmo se da u tom međusobnom istraživanju korist može biti opšta.

Zoran Lutovac

U Beogradu, oktobra 2007.

Ideologije i programi u partijskim sučeljavanjima

Sažetak

Predmet ovog rada jeste uloga ideologija i partijskih programa u međupartijskoj kompeticiji i njihovo transponovanje u izborne poruke. Razmatra se značaj skale levo - desno u opredeljivanju birača i tzv. Daunsov prostorni model. Pokazuje se kako se, usled opsednutosti osvajanjem vlasti, partije prilagođavaju program tom cilju, odnosno, kako je težnja ka vlasti važnija od ostvarivanja programa. U tom smislu, došlo je do izvesne deideologizacije stranaka, ali nije toliko došlo toliko do "kraja ideologije", koliko su ideologije postale svedenije, kompetitivnije i operacionalizovanije. To znači da partije vode računa ne o najboljim, već o najatraktivnijim programima, ne o onim realnim, već o onim drugim, poželjnim. Danas, u medijskom društvu, sve više preovladava odrednica izbornog ponašanja vezana za ugled i autoritet ličnosti i tu je reč o glasanju za ličnost. Ovo se naročito odnosi na postkomunistička društva gde stranke nisu socijalno utemeljene, a programi nisu izdiferencirani i gde se birači ne opredeljuju toliko prema programima, koliko prema liderima stranaka. U "lovu na glasače", sam lider je simbol, poruka i program. Partije predstavljaju programe putem kampanje, a promena u orijentaciji na kampanje dovela je do promene u tipologiji partija ka Izorno-profesionalnoj partiji. Razmatra se i pitanje ostvarivanja partijskih programa i način na koji je to moguće nagrađivati ili kažnjavati na izborima.

Ključne reči: *ideologija, političke partije, partijski programi*

Predmet ovog rada jeste uloga ideologija i partijskih programa u međupartijskoj kompeticiji i njihovo transponovanje u izborne poru-

ke. Razmatra se značaj skale levo - desno u opredeljivanju birača i tzv. Daunsov (Antony Dawns) prostorni model. Opsednute osvajanjem vlasti, partije prilagođavaju program tom cilju, a kada dođu na vlast postavlja se pitanje koliko se programska obećanja poštuju. Za demokratiju je veoma važno da se politička kompeticija odvija po unapred regulisanim pravilima igre. Kada postoji konsenzus o temeljnim pitanjima političke zajednice, posebno o pravilima za rešavanje sukoba, onda se narod (građani) slobodno može sukobljavati oko politika, odnosno, političke partije oko svojih programa. Sukob o temeljnim pitanjima nije moguća osnova ni demokratije ni bilo kojeg političkog poretka, jer "stranke ostaju sigurno na sceni samo ako uspeju naći ravnotežu između strančarenja i nepristrasnog vladanja, lojalnosti stranci i lojalnosti državi, stranačkog interesa i općeg interesa" (Sartori). Pod ideologijom, u ovom kontekstu, podrazumevamo "sistem ili skup stavova kojima se jedna vlast određuje, opravdava, racionalizuje ili opovrgava, a za koje se pretpostavlja i nastoji da ih bar njeni sledbenici ostvaruju u životu, tj. ponašaju se u skladu sa tim ideološkim stavovima u nadi da će to učiniti i svi građani"¹. Ideološka pozadina stranačkih programa i njihove kompeticije zahteva odgovore na brojna pitanja. Najpre, gde su koreni društvenih rascepa, partija i partijskih sistema i koliko su same ideologije, kao veliki projekti budućnosti u klasičnom smislu, danas uopšte više važne? Drugo, da li je ono što je preostalo od izvornih ideologija samo puko sredstvo instrumentalizovano sa ciljem osvajanja vlasti ili i dalje postoje "uzvišeni ciljevi"? Treće, da li je deideologizacijom partija došlo do njihovog programskog približavanja i do koje mere? Četvrto, da li to znači kraj sheme levo - desno, kako to tvrdi Klaus von Bajme²? Peto, da li evolucijom u tipologiji stranaka, u fazi izbornog-profesionalnih partija programi uopšte odlučuju na izborima? I na kraju, da li se izborni programi sprovode kada partije dođu na vlast? Dalja rasprava će voditi ovim tokom.

Savremene demokratije, ideologije i političke partije su često podeljene oko istih suštinskih pitanja ili prioriteta, odnosno, oko toga čemu dati prednost: slobodi ili jednakosti. U odnosu na tu dilemu, na

¹ Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, str. 333.

² Klaus von Bajme, *Transformacija političkih stranaka*, str. 53.

jednoj strani je liberalna-demokratija koja maksimalizuje vrednosti slobode (*freedom*), a na drugoj je socijal-demokratija koja daje prednost jednakosti i socijalnoj pravdi. Kako podseća Lajphart: "Ovo, naravno, ne znači da su partije i ideologije istovetne u svim zemljama. Postoje važne varijacije koje su odraz različitog istorijskog porekla, raznovrsne prirode političkih rascepa, kao i strukturne i demografske matrice, obrasci ili modeli koji leže iza njih. Ipak, sličnosti između politika su velike"³. U liberalnom, po nekima, neoliberalnom, ili, kako sebe nazivaju, libertarijanskom pogledu na vladu i državu, nastoji se da se što više smanji mešanje države u ekonomska i socijalna pitanja. To je, po njima, nedemokratski čin kojim se ograničavaju mogućnosti ljudima da sami kontrolišu sopstvenu sudbinu, ili sopstveni novac. Naročito je prisutna osetljivost na visoke poreze. Socijaldemokrate veruju da je demokratiji neophodno da osigura ekonomska i socijalna prava za sve građane, kao što su pravo na obrazovanje (po mogućnosti besplatno), zdravstvenu i socijalnu zaštitu. Po njima, svako društvo zasnovano na socijalnim nejednakostima je nedemokratsko društvo. Za tu svrhu se favorizuje državna intervencija u cilju postizanja socijalne pravde, pri čemu se povećanjem poreza (progresivnim oporezivanjem) obezbeđuju sredstva za ovu namenu. Na taj način, država vrši regulaciju i redistribuciju umesto tržišta.

Partijske porodice

Izvesno je da gotovo uvek postoji više partija nego ideologija. Partije svoje ideološke principe i načela pretaču u programe. Neretko je ideologija samo politička retorika kojom se prodaje imidž javnosti, odnosno "magla" koja samo služi kao dimna zavesa. Ideologije i programi stranaka istorijski su nastali iz socijalnih sukoba koji su vremenom gubili ulogu ili intenzitet. Tipologija stranačkih porodica ("*familles spirituelles*") temelji se na tri kriterijuma (Bajme): genezi iz društvenih sukoba, pripadnosti stranaka nadnacionalnim federacijama i *policy* orijentacija stranaka. Nadnacionalne federacije ili evropske stran-

³ Sejmor Martin Lipset, *The Americanization of the European Left*, in *Political Parties and Democracy*, Edited by Larry Diamond and Richard Gunther, *Amerikanizacija evropske levice*, Republika, broj 269, 2001, str. 4.

ke su organizacije nastale spajanjem nacionalnih stranaka srodnih programskih sadržaja i usmerenja. One postoje paralelno sa nacionalnim nivoom, poštujući autonomiju stranaka-članica. Četiri velike evropske stranke su: Evropska narodna stranka - Demohrišćani (ENS-DH), Partija evropskih socijalista (PES), Evropski liberali, demokrate i reformrska stranka (ELDR), Evropska federacija zelenih stranaka (EFZS)⁴. U prethodnom periodu, pojedine partije u Srbiji su postale članovi Evropskih partijskih federacija (Europartija). Od relevantnih stranaka, Demokratska stranka Srbije (DSS) i G17 plus su primljene u Evropsku narodnu partiju - Demohrišćani (ENS-DH), federaciju konzervativnih, hrišćansko-demokratskih i narodnih partija EU, u statusu pridruženog člana (juna 2005.). Demokratska stranka je primljena u Partiju evropskih socijalista (PES), federaciju socijaldemokratskih, socijalističkih i laburističkih partija EU, u statusu posmatrača (decembra 2006.). Nazivi stranaka često zavaravaju i skrivaju njihovu pravu vokaciju. Nekada su stranačke etikete čisto rezultat konkurentsko-takmičarskih izbornih borbi. Biračkim strankama manje je važna ideološka od *image* etikete. Reč je o pokušaju pravljenja *brand-a* za što bolji plasman na političkom tržištu.

Pristup koji se temelji na proučavanju stranačkih programa - manifesta (*Party-manifesto-approach*), ima značaj zbog pojednostavljenja partijsko-programske zbrke. On se često svodio na temeljne *policies*, kao što su privredna i socijalna politika⁵. Programski orijentisani pristup ima prednost i u tome što ne meri samo programe, u smislu dokumenata i izjava, već sve više i uticaj programa na politiku partija na vlasti. Među uzrocima koji su doveli do promena kod partijskih porodica je i promena socijalne strukture birača. Lajphart ističe sedam dimenzija koje se odnose na konkretna zalaganja stranaka. One u mnogome korespondiraju sa teorijom i linijama društvenih rascepa koju su razvili Lipset i Rokan⁶. Lajphart navodi sledeće dimenzije stra-

⁴ Detaljnije u *Evropski parlament i evropske stranke - perspektiva za Srbiju*, u *Političke stranke u Srbiji i Evropska unija*, Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka, Beograd, 2007.

⁵ Bajme: "No, problem je bio u tome što su se u privrednim pitanjima liberali umnogome definirali kao "lijevi", prema duhovitoj Herriotovoj opasci o francuskim radikalima: "Srce lijevo, novčanik desno". Isto, str. 66.

⁶ Uvreženo je mišljenje da u zemljama zapadnih demokratija, razlike među partijama potiču iz strukture socijalnih rascepa iz vremena njihovog

načkih sukoba: 1. društveno-ekonomska, 2. verska, 3. kulturno-etnička, 4. urbano-ruralna, 5. podrške režimu, 6. spoljne politike i 7. postmaterijalistička⁷. U pogledu društveno-ekonomske dimenzije, obično se razmatraju različiti pristupi levo i desno orijentisanih stranaka i vlada, a među njima, socijaldemokrate, liberali i konzervativne stranke. Kod verske dimenzije izdvajaju se hrišćansko-demokratske stranke. Kod kulturno-etničke dimenzije izdvajaju se partije manjina i desno ekstremističke stranke. Kod urbano-ruralne dimenzije izdvajaju se agrarne stranke. Kod relacije materijalizam - postmaterijalizam izdvajaju se zeleni (ekološke stranke). Postoje još i regionalne stranke. Ovde se nećemo detaljnije baviti pojedinim stranačkim porodicama.

Levica - Desnica

Iako je dimenzija levo - desno nepouzdana, ona je najuočljiviji i najstalniji način na koji šira publika i partijske elite percipiraju politiku. Uprkos programskom približavanju partija, među njima uvek ostaje izvesna razlika. Sama organizacija parlamentarnog života čini dualnu podelu na relaciji vlast - opozicija. To prisiljava aktore da polarizuju, dramtizuju i insceniraju razlike. One se često naduvavaju i predstavljaju većim nego što jesu inače. Još od Diveržea, dualizam je služio kao pretežno načelo klasifikacije partijskih sistema. To sve ukazuje na sklonost da se, inače kompleksni, partijski programi redukuju ka dihotomnoj podeli. Otuda je relacija levica - desnica uvek prisutna na ovaj ili onaj način, u manjoj ili većoj meri.

Od Francuske revolucije i rađanja ideologija postoji tendencija njihove prostorne slike levo - desno. Takav jednodimenzionalno - ideološki "prostorni arhetip" neposredno se vezuje za partijske podele

nastanka. Lipset i Rokan (1967) su razvili ovu teoriju objašnjavajući kako se glavni konflikti prevode u partijske sisteme. Po njima, partije su agenti upravljanja konfliktima i instrumenti integracije. Svoju teoriju oni temelje, pre svega, na četiri rascepa: centar - periferija, država - crkva, selo - grad (ili zemlja - industrija), vlasnici - radnici (ili rad - kapital). Seymon Martin Lipset and Stein Rokkan, 1967, *Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignment: An Introduction*, In: *Party Systems and Voter Alignments Cross-National Perspectives*, str. 14.

⁷ Arend Lajphart, *Modeli demokratije*, str. 128.

levice i desnice, koje su u to vreme vezivane za aranžmane sedenja u parlamentu na levoj i desnoj strani. "Desno" je povezivano sa pozitivnim asocijacijama pravnog značenja francuske reči "*droit*" i nemačke "*recht*", kao i engleskog izraza "imati pravo", "biti u pravu" (*You are right*), ali je i trpelo kritike zbog prvobitne asocijacije na "kraljevu stranu" i kasnije asocijacije na restauraciju. "Levo" je "kapitaliziralo položaj srca na levoj strani" (otuda je JUL plagirao slogan - "I srce je na levoj strani") i rano asociiranje sa republikanskim političarima. Nakon poraza fašističkih desničarskih režima, usledio je porast "levog". To se poklapa sa slabljenjem vere. Kako to obrazlaže Sartori: "Krist je uvek bio sa desne strane Boga"⁸. Levo i desno se kontinuirano koriste u političkim bitkama koje su, između ostalog, i "rat reči". Franc Nojnam je to lepo istakao: "politika - a time i povijest nije puka borba grupa moći za moć, nego pokušaj da se svijet oformi prema određenoj slici, da mu se nametne vlastita namera..., da je politika isto tako i borba ideja i borba za moć"⁹. Politika je danas sve manje bitka oko velikih vodećih uverenja i ideologija, a sve više oko konkretnih politika (pitanja, *issue*) i vrednosti. Drugim rečima, politika je danas više praktična i pragmatična nego ideološka. U tom smislu, **došlo je do izvesne deideologizacije stranaka**. Kraj hladnog rata i kolaps komunizma smanjio je, do tada, oštre ideološke razlike (kakve su, na primer, postojale 60-ih godina XX veka). Klasična ideološka distanca između levice i desnice danas više nije ista. Sve više se govori o relaciji levog centra i desnog centra. Ipak, i dalje postoje važne i značajne razlike između dve vodeće orijentacije.

Levo se poistovećuje sa isticanjem horizontalne dimenzije, sa jednakošću i socijalnom pravdom, društvenim "promenama" i "pokretima" i usmerenošću ka budućnosti. To znači i veću državnu kontrolu i intervenciju. Levičarske vlade zahtevaju progresivno oporezivanje i izdvajanje većih doprinosa za centralnu vlast. One teže većem izjednačavanju dohotka i smanjenju nezaposlenosti. Prema socioekonomskim kriterijumima i socijalnoj politici, levo nastoji da smanji socijalne razlike i vodi socijalnu politiku. Levica tradicionalno vidi vladin zadatak u promovisanju mogućnosti i nuđenju servisa građanima u cilju

⁸ Đovani Sartori, *Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)*, str. 289.

⁹ Franc Nojman, *Demokratska i autoritarna država*, str. 71.

smanjenja nejednakosti, odnosno, u pravcu egalitarizma. Iz tih razloga, preuzima se značajan deo redistribucije¹⁰. Danas se na levisi i socijaldemokratske i ekološke stranke (koje se svrstavaju u novu levicu) prepoznaju po zalaganju za vrednosti socijalne pravde i zaštite životne sredine u modernom industrijskom društvu. Sada mnogi na levisi pragmatično prihvataju modifikovanu tržišnu ekonomiju kao jednu od tačaka u kojoj su se reformisali i odbacili marksističko nasleđe. Socijaldemokrate u Skandinavskim zemljama i u Nemačkoj su dugo na tim pozicijama. Poslednjih godina su im se pridružile i kolege iz Britanije (*New Labour*), Francuske i Španije. Mnoge partije u Zapadnoj Evropi koje su bile na levisi sada su pomerene više ka centru. Ovde je reč o partijama i partijskim sistemima pojedinih zemalja. Jedan deo svrstavanja partija u partijske porodice potiče iz pripadnosti partija nadnacionalnim federacijama ili partijskim internacionalama, ili na osnovu lociranja njihovih frakcija u Evropskom parlamentu. Kako ističe Bajme: "Evropski stranački sustav postoji, ponajprije, samo na razini frakcija u Evropskom parlamentu. Birači uvijek imaju neku percepciju ideoloških razlika među pojedinim strankama u evropskim frakcijama, kao što se pokazalo u svrstavanju, ponajprije, socijalista i kršćanskih demokrata na ljestvici desno - lijevo. Prema mjestu na koje su se ideološki smjestili najviše se razlikuju liberali. Prema prevlađujućem mišljenju, socijaldemokratske stranke uvijek su lijevo od centra, a kršćanski demokrate u desnom centru spektra. No, nisu svi liberali u centru"¹¹.

Desno se više shvata vertikalno, kao nešto što prihvata društvenu i versku hijerarhiju i što je usmereno na kontinuitet i *status quo*. Desno upućuje na tržište koje se temelji na privatnom vlasništvu. Desnica vidi državu kao instrument koji obezbeđuje sigurnost, zakon i poredak (*law and order*) i štiti postojeći način života. Ona se dovodi u vezu sa sistemom nejednakosti i hijerarhije. Desnica obično zagovara niže poreze i promovise protržišnu orijentaciju (konkurenciju) gde god,

¹⁰ Lajphart: "Levičarske vlade sistematski su stvarale višu stopu rasta javnog sektora privrede, izdvajale veće budžete za centralnu vlast, više izjednačavale dohotke, ulagale veće napore u smanjenje nezaposlenosti, i davale veći značaj obrazovanju, zdravstvu i socijalnom blagostanju nego desničarske vlade", isto, 128.

¹¹ Bajme, *Transformacija političkih stranaka*, str. 76.

i koliko god je to moguće, (osim nekih važnih oblasti kao što su nacionalna odbrana i unutrašnja bezbednost). Desnica defavorizuje socijalnu politiku.

Na poziciji desno od centra potrebno je napraviti razliku između ekonomskih (neo)liberala koji zastupaju biznis i industriju i društvenih konzervativaca koji više brane tradicionalne vrednosti i autoritet. Evropski liberalizam ima korene u tradiciji koja favorizuje građanske slobode i toleranciju, ali i privatnu inicijativu i *laissez-faire* ekonomiju. Za evropske (neo)liberale država ima važnu, ali ograničenu ulogu, obebeđujući okvir u kome individue i društvene grupe mogu ostvarivati svoje interese u skladu sa sopstvenim preferencama i mogućnostima. Tradicionalni društveni konzervativci, naprotiv, naglašavaju značaj socijalne stabilnosti i kontinuiteta i ukazuju na opasnosti od poremećaja usled promena. Po njima je jaka država instrument poretka (reda), ali mnogi od njih prihvataju program države blagostanja. Za one koji su protiv *welfare state*, razlozi nisu socijal-liberalni ili socijalistički, već je to zbog uticaja aristokratske tradicije. U Britaniji je politika Margaret Tačer promovisala elemente obe ove tradicije u ono što je nazvano poslovni konzervativizam ("*business conservatism*"). U Francuskoj je razlika između neoliberala i konzervativaca bila jasnija među dve partijama desnog centra: žiskarista UDF (Unija za Francusku demokratiju) i stabilnijih degolista PRP (Okupljanje za Republiku), koji su bili koalicioni partneri u nekoliko vlada. U Nemačkoj, slobodni demokrati (Liberali) FDP, bi jasnije reprezentovali tradicionalnu liberalnu poziciju, dok se konzervativni elementi nalaze među Hrišćanskim demokratama (CDU/CSU).

Značajan broj tema i pitanja ne može se tako jednostavno ugurati u levo-desnu shemu¹². Mnoga neekonomska pitanja, kao što su građanska prava, građanske slobode, *habeas corpus*, pravo na prave-

¹² Bajme: "U središnjim tačkama stranačke ideologije mogu se donekle precizno označiti pozicije većine stranaka u Evropi (podržavljenje i jačanje državnog sektora opravdano se smatra lijevim zahtevom, a tipične točke programa *law and order* često se nalaze u desnim strankama). Ali u drugim pitanjima, koja su mnogo jače usmjerena na dnevno političko djelovanje, poput socijalne politike, energetske politike ili zaštite okoliša, zahtjevi se mogu ugurati u shemu desno - lijevo samo sa stano- vitom proizvoljnošću". *Transformacija političkih stranaka*, str. 75.

dan proces, privatnost i slično, odnosno, pitanja zakona, pravne sigurnosti i reda, Sartori podvodi pod konstitucionalni kriterijum, pozivajući se na konstitucionalne demokratije. U tom smislu, **ekstremna leвица i ekstremna desnica služe kao putanja za antisistemsku opoziciju, dok se konstitucionalne leвица i desnica razlikuju s obzirom na to kako se "jednaki zakoni odnose prema društvenim nejednakostima"**¹³. Pojam jednakosti je u Americi manje levi pojam nego u Evropi. Orijentaciju levo - desno lakše prihvataju partijska rukovodstva nego članstvo. Nju su učinili nesigurnijom novi društveni pokreti i promena vrednosne orijentacije. Ekološke i etničke stranke nije tako jednostavno svrstati na jednu stranu. Klasičan pristup rascepa između "rada" i "kapitala" zahtevao je preispitivanje i prevrednovanje. Partijama je nametnut izazov adaptacije¹⁴. Antoni Gidens, poznat kao intelektualni guru britanskog premijera i lidera Laburističke partije Tonija Blera u istoimenoj knjizi objavio je "Treći put" kao srednji put koji izbegava i antikapitalizam levice i konzervativizam desnice. Od šezdesetih godina postoji tendencija smanjenja razlika levo-desnih orijentacija, ali je ona i dalje relevantna. Uprkos približavanju levice i desnice, podele koje datiraju još od Francuske revolucije i dalje prave razliku između laburista i konzervativaca, demokrata i republikanaca ili socijaldemokrata i konzervativaca. Danas se pojmovi levo i desno menjaju. Rascepi vezani za društveno raslojavanje više nisu glavni korelati partijskog položaja na levom ili desnom kraju političkog spektra. Kako ističe Lipset: "Pitanja morala, abortusa, "porodičnih vrednosti", ljudska prava, jednakost polova, multikulturalizma, imigracije, zločina i kazne, spoljne politike i nadnacionalnih zajednica usmeravaju pojedince i grupe u pravcima koji su nezavisni od njihovih društveno-ekonomskih položaja. Ipak, većina ovih pitanja može se vezati za društvenu ideologiju koja ima uzajamni odnos sa religijom i obrazovanjem."¹⁵

¹³ Sartori, *Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)*, str. 293.

¹⁴ Bajme: "Istraživači stranaka kvantificirali su stranačke ideologije u Americi prema četiti kruga problema: javna-privatna privreda, plan-tržište, stupanj socijalne države i preraspodela bogatstva... Samo je treći čimbenik "stopanj poželjne socijalne državnosti", ostao relevantnim i u eri biračkih stranaka". *Transformacija političkih stranaka*, str. 57.

¹⁵ Lipset, isto, str. 9.

Partije levice koje su po nazivu socijaldemokratske ili socijalističke približile su se liberalnim, dok se desnica pomerila ka klasičnom liberalizmu ili libertarijanstvu. Po Lipsetu: "levica stavlja akcenat na grupnu jednakost i ekonomsku sigurnost; desnica na jednake mogućnosti i slabljenje državne moći. Po logici, desnica bi trebalo da podržava lične slobode, prateći pravac koji su zastupali liberali u 19. veku, ali politički savezi između ekonomskih konzervativaca i religioznih tradicionalista podstakli su kulturni konzervatizam po pitanjima vezanim za seks, porodicu i stil života. Uzimajući u obzir složene varijacije u strukturi političkog rascepa, danas je teško odrediti dosledan šablon koji diferencira levicu od desnice"¹⁶. Duboke društvene i ekonomske promene verovatno će nastaviti da preoblikuju prirodu partijskog rascepa u budućnosti na načine koji se ne mogu potpuno predvideti. Kako lepo poentira Lipset: "Partije u razvijenim industrijskim demokratijama nastaviće da se svrstavaju duž spektra levo - desno, ali "levo" i "desno" više nikada neće biti definisani takmičenjem između socijalizma i kapitalizma"¹⁷. Jer, sa završetkom tog velikog ideološkog takmičenja, razlike među partijama su se suzile i postale fluidnije. **Danas, većina partija naginje ka centru u ekonomskim pitanjima, dok "partijski sistemi lebde u potrazi nove velike linije rascepa".**

Programska kompeticija prema Daunsovom prostornom modelu (Spacial model)

Klasičan koncept partijske kompeticije pretpostavlja da partije zauzimaju stavove u odnosu na određeni set pitanja, pretačući ih u svoje izborne prednosti. Birači, u skladu sa svojim individualnim preferencama, vagaju ponuđenu skalu, lociraju se tamo gde najviše prepoznaju svoje afinitete i glasaju za partiju koja im je najbliža. Čitav set pozicija najjednostavnije se prostire duž kontinuuma levo - desno. Ova teorija kompeticije u literaturi je poznata kao Daunsov (Anthony Downs) prostorni model (*spacial mode*). Ako je pozicija partije na izborima najbliža većini biračkog tela, ona će osvojiti i najviše glasova. Daunsova teorija daje sliku kako teorija deluje u prostornom kon-

¹⁶ Lipset, isto, str. 9.

¹⁷ Lipset, isto, str. 10.

tekstu (*spacial context*). Ovaj model zahteva da partije imaju dovoljno fleksibilnu i mobilnu politiku da se kreću levo - desno anticipirajući izborne prednosti. Ovaj model pretpostavlja da se partije lako mogu kretati duž ovog kontinuuma zato što politika (program) nije sama sebi cilj, već služi da bi se osvojila većina i pobedilo na izborima. Sve ovo pod pretpostavkom da građani zaista veruju da će partija kada dođe na vlast prevesti program u politiku vlade. Program, dakle, služi želji da se osvoji vlast, odnosno da se privuče većina birača. Cilj je da se pridobije srednji birač tzv. *median voter*¹⁸. U tom smislu, **političari su ideološki indiferentni i interesuje ih samo vlast**. Dauns polazi od pretpostavke da u demokratiji građani prvenstveno deluju da bi maksimizirali svoje interese i dobit, te da "stranke formulišu politiku kako bi pobedile na izborima, a ne pobeđuju na izborima kako bi formulisale politiku"¹⁹. Po ovoj logici, glavni cilj političara i partija je da budu izabrani i sve se podređuje tom cilju.

Entoni Dauns je, preuzimajući od Harolda Hottelina²⁰ koncept prostorne konkurencije, napravio analogiju između ekonomskog i političkog tržišta prikazan linearnom skalom levo - desno. Hotellingov model se može razumeti ako se zamisli jedna ulica sa brojevima od 1 do 100. Ako se želi otvoriti radnja, najbolje bi bilo na centralnoj poziciji, na pola puta za mušterije sa obe strane, na broju 50, odnosno, 49 ili 51. Hotelling pokazuje da i u slučaju malog porasta cene od strane prodavca neće doći do gubitka dotadašnjih kupaca, jer će kupci i dalje davati prednost ovoj radnji zato što žive bliže njoj nego drugim radnjama, ili zato što treba da plate manje troškove prevoza od radnje do svog skladišta, ili zato što su navikli na taj način poslovanja, ili zato što tu mogu naći proizvode koji ih interesuju, ili, pak, zbog kombinacije ovih razloga²¹. Kako komentariše Ian McLean: "Ume-

¹⁸ Klingemann Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert, and Ian Budge, *Parties, Policies, and Democracy*, str. 23.

¹⁹ Anthony Downs: "Ovakvo rasuđivanje oslanja se na fundamentalnu hipotezu našeg modela: stranke formulišu politiku kako bi pobedile na izborima, a ne pobeđuju na izborima kako bi formulisale politiku", *An Economic Theory of Democracy*, str. 28.

²⁰ Harolda Hotelling, (1929), *Stability in Competition*, *Economic Journal* 39, March: 41-57.

²¹ Videti o ovome u: Zdravko Petak, *Javna dobra i političko odlučivanje*, Fakultet političkih nauka sveučilišta u Zagrebu, 2001. str. 36-43, i u Ian

sto "trgovine" recite "političke stranke", pa ćete steći moćno opšte predviđanje konvergencije gledišta srednjeg birača²². Prema Sartoriu, Dauns može primeniti analogiju kojom potrošače zamenjuje biračima a firme strankama, ali ne i kada je reč o fizičkom prostoru (glavna ulica) prema simboličkom prostoru: "činjenica da je glavna ulica linearna nipošto ne jamči da je i prostor politike (kompetitivne politike) linearan, to jest jednodimenzionalan. Tako se suočavamo sa zaključkom da nas u najvažnijoj "spojnici" svoje teorije izbora Dauns razočarava upravo zbog pogrešne analogije sa ekonomijom²³. Politička kompeticija se retko može svesti na jednu dimenziju - čisto linearno²⁴. To je više teorijski koncept ili konstrukt, koji je lakše operacionalizovati. Međutim, u svakoj kampanji dominira samo određeni broj pitanja (*policy, issue*), koja se bar pojedinačno mogu linearno sagledavati u kontekstu kompeticije. Moguće je da na pojedinim pitanjima insistira samo jedna stranka, težeći da istakne svoju *differentia specifica* i to pitanje se ne može komparirati sa njenom konkurencijom (korupcija, ekologija, abortus). Osim toga, stranke se međusobno optužuju da nisu dosledne i verne ili konzistentne u svojim programima i verbalnim stavovima ili stanovištima. Što je veće programsko približavanje stranaka, sve više postaje važnije pitanje identiteta stranaka. Razlike se često zamagljuju krađom tema i programskim prilagođavanjima pojedinih stranaka. Akcenat je skoro uvek na poverenju ili verovanju nekoj stranci ili u neku stranku. Zato je pitanje u kojoj meri se birači mogu obmanuti ili obmanjivati - kratkoročno i dugoročno. Sartori koristi reči V.O. Key-a kada opisuje ovaj momenat: "ako političari i smatraju da će birači zasigurno reagirati na besmislice, ponudit će im besmislice. Ako vidite da su najprijemčiviji na lažna obećanja, obmanut će ih"²⁵.

McLean, *Uvod u javni izbor*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1997, str. 62-64.

²² Ian McLean, *Uvod u javni izbor*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1997, str. 62.

²³ Dovani Sartori, *Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)*, str. 280.

²⁴ Jednu od boljih kritika Daunsovog prostornog modela dao je Donald E. Stokes u tekstu *Spacial Models of Party Competition*, objavljenog u: *Political Science Review*, Vol. LVII, No. 2, June, 1963.

²⁵ V.O. Key, prema Sartori, *Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)*, str. 286.

Po Sartoriju je važan koncept pozicioniranja u formulacijama pozicijske percepcije i pozicijskog imidža. To znači da i stranka i birači sebe vide ili percipiraju u nekoj vrsti prostornog sleda - prostorne lokacije i pozicije. Time se Sartori vraća na Daunsa i kaže: "najprivlačnije obeležje downsijsanskog modela upravo je jednodimenzionalnost"²⁶. Uz ovaj konceptualni okvir, Sartori ističe određeni niz uslova u kojima se može ili ne može očekivati primenljivost prostornog modela. Prvo, **tamo gde nije struktuiran stranački sistem, prevlađujuća odrednica izbornog ponašanja je vezana za ugled i autoritet ličnosti i tu je reč o glasanju za ličnost**. Prostorna dimenzija je ustvari ideološki prostor i u tom smislu se i pojmovi levo i desno koriste kao pohvalni ili posredni epiteti. Veliko pitanje koje je izazvalo i još uvek izaziva nove rasprave je, ustvari, da li se može prostorno (ideološko) partijsko takmičenje (kompeticija) redukovati na (samo) jednu dimenziju ili je taj prostor višedimenzionalan. To znači da uz apscisu, koja označava kontinuum levo - desno, postoji još jedna ordinata, kao što je autoritarno - demokratska, sekularno-denominacijsko (etničke, rasne razlike). Dodatne dimenzije se mogu konstruisati na osnovu socijalnih rascepa; urbano - ruralno, modernitet - tradicija. Sartori oseća potrebu vraćanja jednodimenzionalnom prostoru jer to omogućava bolje uklapanje podataka i objašnjenje mnoštva različitih preferencijalnih nizanja, ali to ne znači da akteri vide prostor u više od jedne dimenzije. Po njemu je moguće i prividno nije protivrečno da se prihvati i pretpostavi jedna dimenzija levo - desno i da se istovremeno prihvati da se ona ustvari sastoji od višestrukih nizova u zavisnosti od toga da li je kriterijum ekonomski, socioekonomski, konstitucionalni, populistički ili nema nikakvog kriterijuma. Nije isključeno da postoje trendovi u percepcijama. Sartori naglašava dve stvari: 1. što više raste broj stranaka, pozicijske percepcije postaju korisnije i nezaobilazne; i 2. prostor levo - desno je nezaobilazniji što više prelazimo sa pragmatične na ideološku poziciju²⁷. Na pitanje zašto

²⁶ Sartori, *Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)*, str. 287.

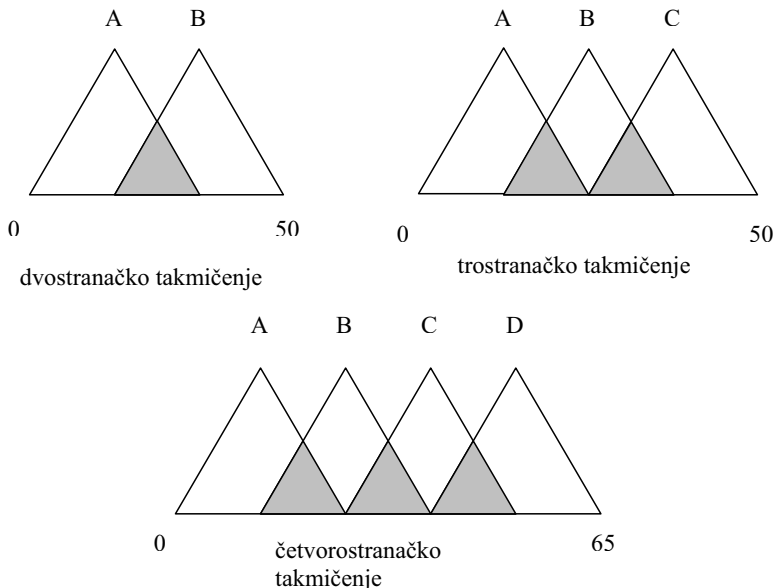
²⁷ Sartori: "Kada se birač suoči sa pet ili više stranaka, troškovi informacija i dileme eksponencijalno rastu, te drastično pojednostavljivanje postaje nužno", odnosno, "što je više stranaka, to njihovo takmičenje više teži širenju linearnim prostorom levo - desno; to je izvesnije što je stranački sistem jače ideološki struktuiran", *Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)*, str. 297.

dimenzija levo - desno dominira nad drugim dimenzijama, Sartori kaže: "Odgovorio bih da u svetu masovnih komunikacija, koji obeležava masovna publika, maksimum vizuelne jednostavnosti praćen maksimalnom manipulativnošću čini gotovo nepobedivu kombinaciju"²⁸. **Ideološki prostor, znači, daje jednaku važnost dvama mogućim pravcima takmičenja (nadmetanja): centripetalno (ka centru) i centrifugalno (od centra).** U dvostranačkom sistemu, centralnost predstavlja samu suštinu sistema, osim ako jedna stranka nema strah da ne može pobediti u doglednoj budućnosti. U dvostranačkom sistemu, pobediti znači osvojiti većinu - pobednik dobija sve (*winner take all*), dok u partijskim sistemima sa više od dve partije, pobeda znači osvojiti što više mandata kako bi se dobila prilika za sastavljanje vlade, ili bar za učestvovanje u sastavljanju koalicione vlade. Sa tri stranke već možemo imati levicu, desnicu i centar. Šta je centar? Gde je centar? Po Sartoriju: "Iako svaki politički poredak ima biračko telo koje je smešteno u centru, samo neki politički poreci imaju stranke smeštene u centru, to jest, stranke za koje se smisleno može reći da zauzimaju središnje područje prostora natjecanja"²⁹. Kako i gde nastaje percepcija centra - "centralna tačka postaje smislena i shvatljiva samo kada se prostor proširi, posebno kada se krajevi prostora doživljavaju kao dva razdvojena pola". Što je manje stranaka, to svaka stranka ima veće izgleda da učestvuje u vlasti. Kada su ekstremni krajevi udaljeni toliko da predstavljaju dva pola, centar postaje ne samo vidljiv već svojevrsan pol. **Neekstremni birači pozicioniranje u centru shvataju kao sigurnu poziciju, koja najbolje osigurava opstanak postojeće demokratije. Pozicija centra utelovljuje "logiku centra", to jest, odbranu od ekstrema.** To su stranke centra. Vidi Sartorijevu shemu centripetalnog takmičenja stranaka, slika 1.

²⁸ Sartori, Isto, str. 298.

²⁹ Sartori, *Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)*, str. 303.

Slika 1: Sheme centripetalnog takmičenja prema Sartoriju

Izvor: Đovani Sartori, *Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)*, str. 301.

U Evropi je počeo da raste centar poput trougla čiji je vrh u sredi-ni³⁰. Šema levo - desno van Evrope je slabije funkcionisala. Trend polarizacije praćen je tendencijom stvaranja centra. Ne samo potrebom da se osvoji prostor i verbalno iskažu stajališta, već i prema problemima koji su predmet sporenja polova. Ovo se naročito odnosi na fragmentirani partijski sistem. U njima su stranke centra dobijale veliki značaj i igrale važnu ulogu prilikom formiranja koalicija. Ovom trendu doprinelo je društvo usluga koje je uticalo na formiranje relativno širokih srednjih slojeva i smanjilo prostor ekstremnih tabora. Zato stranke ekstremne levice i ekstremne desnice, smatra Sartori, "niti žele centripetalno natjecanje, niti bi time mogle mnogo dobiti. One svoje ciljeve najbolje ostvaruju cepanjem sustava na suprotsta-

³⁰ Bajme, *Transformacija političkih stranaka*, str. 55.

vljene polove. Dakako, uspješnije protusistemske stranke imaju javne položaje, osobito na lokalnim i regionalnim razinama. No, to što imaju javne položaje, ne znači da su zato "integrirane" u sustav, to jednako tako može biti znak "dezintegracije" sustava"³¹. Politički poredak ili jednostavno propada ili se njegov kompetitivni prostor, u određenom trenutku, počinje sužavati. Modeli treba da predviđaju trendove, a ne pojedinačne izbore.

Težnja ka vlasti je važnija od ostvarivanja programa

Danas je preovlađujući pristup *Rational choice* teorije o prevashodnom cilju partija u maksimalizovanju glasova na izborima i učešća u vlasti (*vote-seeking, vote-getters*)³². Prilagođavanje uslovima osvajanja što više vlasti smatra se jednim od glavnih pokretača transformacije stranaka, pri čemu one postaju mašine za osvajanje vlasti³³. Danas, težnja ka vlasti odnosi prevagu u odnosu na ostvarivanje programa (*Power versus power of belief*). Međutim, i politički praktičari i pragmatični političari moraju nastupati sa nekakvom politikom i zastupati nekakvu politiku.

Još je Maks Weber partije video kao "patronažne organizacije", ili "čiste lovce na položaje": "jedna naspram druge stoje partije bez uverenja, čiste organizacije lovaca na položaje, koje, sve u zavisnosti od šansi za dobijanje glasova, za pojedinačnu izbornu borbu prave svoje promenljive programe", i dodaje "..., partije su, upravo, potpuno prilagođene izbornoj borbi, koja je najvažnija za patronažu nad položajima"³⁴. U svojoj kompetitivnoj teoriji demokratije, Šumpeter naglašava povezanost kapitalizma i demokratije, smatrajući političku partiju analognom poslovnoj firmi - preduzeću, koje u konkurentskoj borbi, nastoji da uveća dobit. U prvom slučaju, to je borba za vlast i težnja za uvećavanjem vlasti, a u drugom, borba za profit i težnja da

³¹ Sartori, *Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)*, str. 306.

³² Epstein. D. Leon: "Organizacija na ovaj ili onaj način uvek postoji zbog izbora", *Political Parties in Western Democracies*, str. 98.

³³ O ovome smo pisali detaljnije u: Orlović Slaviša, (2002), *Političke partije i moć*, Jugoslovensko udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, Beograd, 2002., str. 146-157.

³⁴ Isto, str. 80.

se on uveća. I partija i preduzeće se bore za osvajanje tržišta, odnosno za pridobijanje glasača i kupaca. Iz ovakve koncepcije povučena je analogija i između ekonomske reklame i političkog marketinga. Po njemu, za razliku od Daunsa, ni glasači, kao ni potrošači ne ponašaju se racionalno ni logički očekivano. Glasači se često pokazuju "lošim poznavateljima vlastitih dugoročnih interesa, budući da jedino brzo ostvarljivo obećanje govori nešto politički i samo se racionalnost u kraćem razdoblju pokazuje delotvornom"³⁵. Za njega je i volja naroda proizvod: "Način na koji se problemi i volja naroda stvaraju potpuno je jednak načinima trgovinske reklame"³⁶. U njegovoj takmičarskoj teoriji demokratije, reč je o nadmetanju za političko vođstvo³⁷. Šumpeter kaže: "..., a ova načela i politički programi mogu biti tako karakteristični za stranku koja ih prihvati i tako važni za njezin uspeh kao što je marka na artiklima koje prodaje neka robna kuća za nju karak-

³⁵ Isto, str. 289. Građani mogu imati razna htenja, npr. "volja nezaposlenih da prime pomoć za nezaposlene" (Šumpeter str. 300), ali mogu biti i zaslepljeni neposrednom i ličnom korišću, zanemarujući dugoročne interese. Miroslav Prokopijević navodi sličnu stvar: "Recimo, političari koji se zalažu za visoke poreze (da bi na osnovu njih finansirali socijalne transfere) mogu dobiti mnogo glasova od glasača iz siromašnijih slojeva društva, kao što političari koji se zalažu za visoke uvozne carine mogu dobiti mnogo glasova od radnika i menadžera u domaćoj industriji, ili kao političari koji podržavaju obilne subvencije za poljoprivredu mogu dobiti dosta glasova od seljaka i farmera. Objašnjenja koja bi ukazala kako su takvi porezi štetni jer ružiniraju privredu neke zemlje ne ostavljaju nikakav utisak na glasače koji od tih poteza očekuju neposrednu korist, jer se njihov osećaj za štetu u pojedinim sektorima ili privredi u celini anulira osećajem za opipljivu ličnu korist. Prosto, pošto oni izrazito profitiraju, ne moraju ih zanimati nikakve eventualne opšte i velike štete", *Tržišna demokratija*, str. 25, Građanske inicijative, Beograd, 2001.

³⁶ Šumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, str. 292.

³⁷ Isto, "Ovaj pojam pokazuje slične poteškoće kao i pojam konkurencije u ekonomskoj sferi s kojim se može korisno uporediti. U ekonomskom životu konkurencija nikada ne manjka, ali gotovo nikad nije neograničena. Slično tome, u političkom životu svagda postoji stanovita konkurencija, premda možda samo potencijalno, za pridobijanje odanosti naroda. Da bismo pojednostavili stvari, ograničili smo vrstu konkurencije za vodeći položaj, koja treba da odredi demokratiju, na slobodnu konkurenciju za slobodno glasanje". Str. 300.

teristična i važna za njen uspeh", i dodaje "ali robna kuća ne može se definisati na osnovu te marke, a neka se stranka ne može definisati na osnovu njezinih načela"³⁸. Stranka i stranački političari su rezultat nesposobnosti birača za bilo koju akciju "doli privođenju glasanju za jednog kandidata te označavaju pokušaj regulisanja političkog nadmetanja posve slično odgovarajućoj praksi trgovačkih društava"³⁹. Prema Šumpeteru "neprestana konkurentaska borba za postizanje položaja ili održanja na njima daje svim razmatranjima politike i političkih mera sklonost što je sjajno izražava fraza o "trgovanju biračkim glasovima"⁴⁰. Bilo da je reč o praksi "trgovačkih društava" ili "trgovanju biračkim glasovima", suština je u motivima stvaranja profita odnosno vlasti. Sasvim u duhu Šumpetera, ali nešto kasnije, Anthony Dawns u svojoj knjizi *An Economic Theory of Democracy* (1957), svoj ekonomski model demokratije zasniva na kategoriji "racionalnog" ponašanja građana u politici. "Racionalno" ponašanje birača, partije i vlade zasniva se na "aksiomu vlastitog interesa" (*self interes axiom*).

Po Sartoriju, takođe, "demokratija se zasniva na konkurenciji partija, kao što se i tržišna ekonomija zasniva na konkurenciji proizvođača", ipak, po njemu, "analogija između političkog tržišta i ekonomskog tržišta ne drži mnogo vodu"⁴¹. Sartori vidi razliku u tome što u konkurenciji između privrednih proizvođača, potrošači imaju opipljivu robu koju mogu da procene, dok u konkurenciji između političkih partija, dobra nisu opipljiva, niti se mogu odmah tražiti. Uz to, prema Sartoriju, privredna konkurencija je podvrgnuta zakonskoj kontroli, kako bi se suzbila i kaznila prevara u trgovini, dok "politička prevara" ostaje legalno nekažnjena i navodi sledeće: "Trgovac koji prodaje lažne bisere, kao prave, ide u zatvor, a političar koji prodaje dim

³⁸ Isto, str. 313.

³⁹ "Psihotehnika upravljanja strankom i propagiranje stranke, parole i glazbeni marševi nisu samo uzgredne pojave. One su od bitne važnosti u politici. Tako je i s političkim gazdom", Šumpeter, isto, str. 314.

⁴⁰ "Političkim jezikom govoreći, svaki je čovek još uvek u pelenama ako nije zapamtio, tako da je nikad ne zaboravi, izreku koja se pripisuje jednom od najuspešnijih političara koji su do sada živeli. 'Ono što poslovni ljudi ne shvataju jeste da ja trgujem biračkim glasovima upravo isto onako kako oni trguju naftom". Šumpeter, isto, str. 317.

⁴¹ Đ. Sartori, *Demokratija šta je to?*, str. 121.

(mogli bismo dodati i maglu, op. S. O.) često uspeva zaista da ga proda i, u svakom slučaju, ne ide u zatvor⁴². Za Sartorija je, kao i za Šumpetera i Dawnsa, suština izbora u izboru vođstva, birači biraju ko će o njima odlučivati⁴³. Izbori neposredno zavise od "mišljenja" i "preferencija" birača. I Sartori pominje "racionalnost" birača pri čemu se radi o maksimalizaciji koristi i to se odražava na građanina koji glasa. Po njemu, "birač je uvek veliki pojednostavljiivač". A oni koji vladaju "moraju da vode računa i kome moraju da polažu račune"⁴⁴.

Ako je tačno, sledeći Daunsa, da stranke formulišu politiku da bi pobedile na izborima, a ne pobeđuju na izborima kako bi formulisale politiku, onda će one voditi računa ne o najboljim programima već o najatraktivnijim, ne o realnim, već o poželjnim. U svakom slučaju, čini se realnom tvrdnja da su stranke na izborima usmerene na maksimalizovanje glasova i sve podređuju tom cilju. Stranke koje čvrsto drže do svog programa podsećaju na firme koje nastoje da dođu do kupca kvalitetom svoje robe i usluga, dok bi demagoške stranke bile one, kod kojih se zbog opsesivnosti prodajom i profitom, zapostavlja stil i ne vodi računa o kiču, šundu i ukupnom kvalitetu robe i usluga. U masovnom društvu, uz pomoć masovnih medija, postoji tendencija komercijalizacije. Sartori, komentarišući Daunsa, naznačava tri koncepta koja su veoma važna za razumevanje glasanja. To su: problem, identifikacija i imidž⁴⁵. Prvo se odnosi na pitanje u kojoj meri su birači prepoznali (percipirali) problem, odnosno, u kojoj meri problemska orijentacija i preferencija utiču na njihov izbor partije. To je problemsko glasanje ili *policy* - glasanje. Drugo, to su birači koji se identifikuju sa određenom strankom, kandidatom ili stranačkim simbolom. Svakako, postoje birači koji nisu ni svesni problema, niti se identifikuju sa nekom strankom, ali glasaju zbog "društvenog pritiska". Što je partijska identifikacija čvršća, to su veća očekivanja da će takvi birači uvek glasati za istu stranku ili kandidata, nezavisno od toga kako oni nastupaju i postupaju. To su, po pravilu,

⁴² Sartori, Isto, str. 121.

⁴³ "Prava moć izbornog tela je da može da izabere ko će njime da vlada. Dakle, izbori ne odlučuju o pitanjima, već odlučuju ko će o njima odlučivati". Đ. Sartori, *Demokratija šta je to?*, str. 134.

⁴⁴ Đ. Sartori, *Demokratija šta je to?*, str. 135.

⁴⁵ Sartori, *Stranke i stranački sustavi (Analički okvir)*, str. 282.

verni birači. Treći koncept je stranački imidž. Pretpostavlja se da je veliki deo partijske izborne strategije usmeren na građenje adekvatnog imidža, odnosno predstave koja se o njima formira u javnosti od koje se očekuju glasovi. Putem imidža, partije komuniciraju sa širokim krugom birača. Imidž ima tu posredujuću ulogu između partija i birača. Sartori naznačava razliku između stranke i identifikacije sa strankom. Najpre, kod programskog glasanja dolaze do izražaja preferencije birača i njihova informisanost (obaveštenost) o *policy*-paketu. Imidž je magloviti *policy*-paket, često kondenzovan i sažet u jednom sloganu, etiketi, u partijskom brendu (firma, *brand name*). U tom smislu, stranke same sebe ili svoje konkurente pozicioniraju levo - desno, liberalno-konzervativno, moderno-tradicionalno. Time manevrišu u javnoj areni, nadmudruju se ili nadvikuju.

Predstavljanje programa putem kampanje

Ono što može da bude važno za izbornu odluku birača posredovano je izbornom kampanjom. Strategiju izborne kampanje opredeljuju opšti društveni uslovi, karakter izbornog sistema i karakteristike samih partija i njihovih lidera. Čitav postupak utvrđivanja i razrade strategije kampanje M. Charlot definiše kao niz "doktrina - program - slogan - simbol"⁴⁶. Programi partija predstavljaju se građanima putem izbornih kampanja. Profesionalizacija izbornih kampanja u poslednjih nekoliko decenija išla je od oslonjenosti na članstvo u pravcu oslonjenosti na novac i profesionalce. Primarno pitanje vezano za političke partije i izborne kampanje bilo je i ostalo prikupljanje novca i osvajanje glasova na izborima (*fund-raising* i *vote-getting*). Iako je ukupna uloga članstva smanjena, a samim tim i u kampanji, za stranke ostaje da važi pravilo: možete da gubite članove samo nemojte da gubite birače, ali ako gubite članove, ko kaže da nećete izgubiti i birače. Razvoj sredstava masovnog komuniciranja primorao je partije i političare da mnogo više brinu o svom imidžu (*image* - predstavi koju drugi imaju o njima), da vode računa o odnosima sa javnošću (*public relation*). Sve je to stavilo u prvi plan potrebu sve osmišljenijeg javnog nastupa i komercijalnog oglašavanja (*commercial advertisement*). Ove

⁴⁶ M. Charlot, 1970:68, prema, Z. Slavujević, *Politički marketing*, str. 139.

tendencije su se i te kako odrazile na način rada i delovanja političkih partija. Time su jedan deo poslova partija preuzele marketinške agencije, ili su same partije unutar svojih podela poslova počele time da se bave. Zakup veoma skupocenog prostora (vremena) u elektronskim medijima, pre svega na televiziji koja je najuticajnija, enormno je povećao troškove kampanje, a samim tim i potrebe za većom količinom novca u politici. Značaj novca, a često i njegovo sumnjivo poreklo, dovelo je do povećanja korupcije u političkom životu čime se ugrožavaju vrednosti demokratije.

Sa razvojem informaciono-komunikacionih sredstava, sa povećanjem značaja masovnih medija a naročito televizije, povećava se mogućnost promocije političkih subjekata, (njihovih programa, stavova, ideja) i mogućnost formiranja i oblikovanja javnog mnjenja a naročito političkog. Na "političkom tržištu", kao i na ekonomskom tržištu, postoje *in put* i *out put* procesi, *feed back* reakcije, odnosi ponude i potražnje, reklamiranje, oglašavanje, okretanja velike sume novca, proizvodnje, kupovine i prodaje. Političarima i političkim partijama su potrebni glasači (građani), jer ih dovode i zadržavaju na vlasti. Do biračkog (kao i do ženskog) tela dolazi se udvaranjem, interesovanjem za njihove sklonosti, afinitete, vrline i slabosti, ali i sticanjem poverenja i ostvarivanjem datih obećanja. Zbog reizbora mora se voditi računa o sklonostima građana ali se moraju i polagati računici. Sa druge strane, biračima (građanima) život u jednom društvu zavisi i od onih kojima su dali svoj glas, ili preciznije od onih koji su izabrani.

Kakvu ulogu imaju programi partija prilikom opredeljivanja birača? Izbori, koji obuhvataju i čin glasanja, predstavljaju samu srž demokratije. To je način da najveći broj ljudi izabere svoje predstavnike i na taj način utiče na formiranje i oblikovanje vlade. Sam čin glasanja podrazumeva nekoliko stvari i sadrži nekoliko dimenzija. Kao prvo, kroz racionalno ekonomsku prizmu, čin glasanja uključuje utrošak energije i vremena, planiranje i koordiniranje jednih događaja u odnosu na druge. Drugo, glasanje zahteva i podrazumeva odluku i opredeljivanje koje može biti "za" ili "protiv", "da" ili "ne", za partiju (ili kandidata) ili za određeno pitanje. Treće, glasačka odluka je najneposrednije povezana i uslovljena društvenim okruženjem (uticaj medija i kampanje, izborni dan). Četvrto, izborna odluka obično uključuje i prožeta je izvesnim emocijama koje mogu biti u vidu straha, partijske lojalnosti, identifikovanja sa određenom grupom itd. I na kraju,

čin glasanja je jedna afirmacija i interpretacija da demokratija nije laž, već da se glasovi broje i da čovek svojim glasom zaista utiče na konačan ishod.

Različite teorije o ponašanju birača različito objašnjavaju ulogu koju imaju programi partija prilikom biranja između različitih partija na izborima. Po jednim, odluka birača je u mnogome određena njihovim socijalnim i klasnim statusom (Lipset Rokan), po drugima, ona proizilazi iz dužeg perioda partijske identifikacije (Campbell et al. 1960)⁴⁷. Prema tzv. "*issue voting*" (glasanju prema određenim pitanjima), samo manjina birača donosi svoju izbornu odluku po tom osnovu⁴⁸. Birači su u osnovi rukovođeni potrebom da održe lojalnost svojoj partiji prilikom glasanja. Teorija partijske identifikacije koja je prva napravila distinkciju između "*issue*" - glasanja i identifikacijskog glasanja, ostavila je to pitanje nejasnim (*fuzzy*). Campbell et al. (1960) u *The American Voter*, partijsku identifikaciju dovode u vezu sa reakcijom na uticaje i kandidata i pitanja (*issue*). Kandidati i teme trebalo bi da imaju i nezavisan efekat u kontekstu konkretne izborne kampanje. Kako drugačije objasniti pojave da konzervativni kandidati često dobijaju podršku birača iz radničkih slojeva čija je pozicija na levici? Klasa, religija i region, kao klasični društveni rascepi, takođe imaju neku vrstu prethodne uloge u orijentaciji birača⁴⁹. Očigledno je da se partije ne mogu tako lako odreći svoje prošlosti (istorije) i ideologije, niti je to uopšte i neophodno. Rečeno je da partije od svog osnivanja nastoje da izgrade i održe svoj identitet. U zapadnim demokratijama, on potiče iz socijalnih rascepa na kojima su se partije i osnovale i profilisale. Ta pitanja su oblikovana u određeni ideološki kontekst, često povezan sa određenim (konkretnim) socijalnim grupama čije su interese reprezentovale a koje su ih podržavale. Kako tvrde Klinge-

⁴⁷ Campbell Angus, Phillippe E. Converse, Waren E. Miller, and Donald E Stokes, *The American Voter*, New York; Wiley, 1960.

⁴⁸ Klingemann Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert, and Ian Budge, isto, str. 27.

⁴⁹ Klingemann Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert, and Ian Budge: "Kada partijski lideri pretpostavljaju da će ono što govore imati uticaja na izborni rezultat, oni su gotovo sigurno u pravu. Oni imaju dva problema: kako da zadrže birače koje imaju i kako istovremeno da privuku što više birača u nameri da povećaju svoje šanse da uđu u vladu", isto, str. 27.

man i ostali: "Partije su istorijska bića"⁵⁰, a prema Sartoriju, "stranke oblikuje njihova povijest, dakle, proces socializacije njihovih vođa i kadrova"⁵¹.

Lipset i Rokan podsećaju da su na Zapadu uglavnom partije starije od biračkog tela, i da većina građana ima uvreženu predstavu o partijama koja potiče još od njihovog detinjstva kada su se prvi put suočavali sa različitim programima na izborima⁵². U tom smislu, dakle, partije su povezane sa grupama sigurnih podržavalaca. Pitanje je do koje mere se može ulaziti u rizik da se žrtvuje prošlost partije u memoriji biračkog tela zarad kratkoročnih prednosti⁵³. A opet, svaka partija nastoji da naglasi u čemu se razlikuje i šta je odvajajući od drugih partija. Prošla i sadašnja obećanja moraju biti koherentna da bi se u njih verovalo⁵⁴.

U smislu Daunsovog *spacial model*, izgleda da je mogućnost partija da se kreću duž kontinuuma levo - desno, ipak, ograničena. Laburisti ne mogu pretendovati da budu konzervativci, konzervativci da budu liberali, republikanci da budu demokrate. Partije bi u slučaju velikih promena pozicija izgubile podršku koju su imale i ne bi im se više verovalo. Zaključak izveden u nategnutom obliku mogao bi da

⁵⁰ Klingemann Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert, and Ian Budge, isto, str. 24.

⁵¹ Sartori, Sartori Đovani, *Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)*, str. 133.

⁵² Lipset i Rokan: "Ovo je ključna karakteristika zapadnih kompetitivnih politika u eri "široke masovne potrošnje": *partijske alternative, i u velikom broju slučajeva partijske organizacije, su starije od većine birača*. Za većinu građana Zapada sadašnje političke partije su na političkoj sceni od njihovog detinjstva ili bar od njihovog prvog suočavanja sa izborom između alternativnih "paketa" na dan izbora (podvukli autori S.O.)", Lipset Seymon Martin and Rokkan Stein, 1967, *Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignment: An Introduction*, In: *Party Systems and Voter Alignments Cross-National Perspectives*, str. 50.

⁵³ Sartori: "...obećanja nisu isto što i djela, a obmana je konstanta politike", *Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)*, str. 201.

⁵⁴ Sartori: "Dakako, političar može mijenjati načela, i to može biti i pametno. No, koliko često i koliko dosljedno? Visoki stupanj manevriranja s lijeva nadesno, i obratno, s desna na lijevo, svjedoči o prevlasti taktike nad ideologijom i načelima". *Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)*, str. 103.

glasi da svaka partija ima jednu (određenu) poziciju u *spacial model* i da mora da čeka birače da se pokrenu ka toj poziciji, a ne obrnuto. U cilju zauzimanja određenih pozicija i istiskivanja rivala sa njih, partije zauzimaju "pro" i "anti" pozicije⁵⁵. Ako ste za ekonomsko planiranje, pretpostavlja se da ste protiv slobodnog tržišta. Određeni delovi partijskih programa kreću se duž skale levo - desno. Lestvica levo - desno je upotrebljivija u kvantitativnim upoređivanjima programskih tačaka ako građanima nije strano mišljenje levo - desno zbog uticaja drugih sukoba kao što su verski i nacionalni. U nastojanju da se naglase pitanja koja ih razlikuju od konkurencije, partije izoštre pitanja i više nego što se zaista i razlikuju. Ono što se nudi biračima, ipak su celine paketa budućih politika vlade, a ne pojedina specifična pitanja koja ih razlikuju. Poentiranja su najčešće na slabostima konkurenata i svojim komparativnim prednostima. Teško je održati konkurentnost na političkom tržištu bez adaptacije na nove izazove. U tom smislu, postoji tendencija da se asimiluju nova pitanja (teme i problemi) i dodaju starim. Ali nove teme mogu skrenuti veću pažnju u odnosu na stare. Ako partijska kompeticija nije dovoljno podsticajna, partije će ostati otporne na nove pritiske i obrnuto. Najveći podsticaj za uvođenje inovacija i alternativa u tekućoj politici imaju opozicione partije. Reakcija na nove izazove tvorcima partijskih programa kako bi se pobedilo na izborima opisuje se kao "promena u stabilnosti" (*"change in stability"*). To slikovito opisuju sledeći primeri. Na pitanje šta će promeniti ako pobedi na izborima, Margaret Thatcher je odgovorila: "Sve". Gerhard Schroeder je veče pre svoje pobede na izborima rekao da neće "sve biti drukčije, ali da će mnogo toga biti bolje"⁵⁶. Najbolji primeri dolaze iz "neideološkog partijskog sistema" kakav je u SAD. U svakom slučaju, dinamika izborne kompeticije ima glavni uticaj na menjanje i dopunjavanje (dopisivanje) programa. Podsticaji dolaze iz polja javnosti, medija, promena u društvu, ali i sazrevanja novih generacija birača čijim sentimentima i senzibilitetima treba ići u susret. Okolnosti u kojima se odvijaju izbori nose i izvesne trendove. Oni mogu biti globalni, kao što je posleratna rekonstrukcija, proble-

⁵⁵ Klingemann Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert, and Ian Budge, isto, str. 25

⁵⁶ Prema Bajme, *Transformacija političkih stranaka*, str. 157-158, ili prema Lipsetu Šreder je rekao: ili "Mi ne želimo da radimo stvari drugačije nego bolje", *Amerikanizacija evropske levice*, str. 7.

mi i pitanja "hladnog rata", država blagostanja, novi konzervativizam, nova levica ("treći put"), naftna kriza, terorizam, rat u Iraku. Ideološke tendencije i trendovi se takođe prevode u izborni program.

Lideri značajno utiču na opredeljivanje birača. Vratimo se Sartorijevom stavu po kojem tamo gde nije struktuiran stranački sistem, preovlađujuća odrednica izbornog ponašanja je vezana za ugled i autoritet ličnosti i tu je reč o glasanju za ličnost. Evo nekoliko objašnjenja⁵⁷. Partijski lideri su najznačajniji nosioci izbornih kampanja. Kako su partije uglavnom liderske, partijske vođe su najvećim delom nosioci najvažnijih izbornih poruka. Ličnost je uvek za medije atraktivnija. Knjiga Američki glasač (Kempbel i drugi, 1960), među prvima identifikuje tri vrste uticaja na odluku birača: partija, teme (issue) i kandidati. Ovo gledište je nastalo u isto vreme kad i teorija partijske identifikacije i vodi zaključku da birači procenjuju lidere kroz filter njihove partijske pripadnosti⁵⁸. Povećana uloga partijskih lidera u političkoj komunikaciji ne mora obavezno da znači da su lideri postali važniji od partija u opredeljivanju birača, ali imaju veoma značajnu ulogu. **Deo objašnjenja leži u činjenici da birači više vole da se identifikuju sa moći i autoritetom političkih ličnosti, nego sa apstraktnim institucijama ili političkim idealima, odnosno, da će birači lakše proceniti ličnosti nego politike**⁵⁹. Ocene lidera su sigurno jedna od centralnih komponenti demokratske selekcije u liberalnim demokratijama. Liderske kampanje su tipične za predsedničke izbore i većinski izborni sistem kojem odgovara "maksimalno personalizovana kampanja". Ipak, postoji trend "amerikanizacije izbornih kampanja" i tendencija da se i u proporcionalnom izbornom sistemu (ili mešovitom) i na parlamentarnim izborima održi TV duel najvažnijih kandidata. Ovakve debate su postale uobičajene u parlamentarnim sistemima, jer se povećao fokus na partijske lidere. Parlamentarni izbori uključuju mnogo kompleksniju isprepletenost između partija, tema (issue) i lidera. Politički lideri imaju značaj koji prevazilazi njihov

⁵⁷ Detaljnije smo o ovome pisali u: *Liderstvo u političkim partijama Srbije* (str. 137-171), u *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Urednik Zoran Lutovac, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2006. str. 162-167.

⁵⁸ McAllister Ian (1996), *Leaders*, str. 292.

⁵⁹ McAllister Ian, Isto, str. 294.

izborni učinak. Proces modernizacije političke komunikacije doveo je do povećanja personalizacije politike. **Mnogo je lakše komunicirati kroz projekciju ličnosti, nego kroz diskusiju ili raspravu, pomoću kompleksnih ideja ili apstraktnih političkih pitanja.** Ona se iskazuje u dvostrukom smislu. Sa jedne strane, postoji stalna težnja partijskih lidera da se u potpunosti identifikuju sa partijom ("*Partija to sam ja!*"), a sa druge, prisutna je težnja građana da prepoznaju partiju najpre u liku njenog predsednika, ali i da u njemu vide otelotvorenje kompletnog partijskog programa. Ljudi doživljavaju partiju kroz politiku koju ona vodi, kroz organizaciju, ali i kroz ljude koji je zastupaju i predstavljaju (personalni sastav), naročito prema onome ko je vodi. Političke partije se više prepoznaju po svojoj unutrašnjoj strukturi (anatomiji i fiziologiji) nego po svom programu, ali najviše po svom lideru. Za obične građane, nejasni i slični programi političkih partija, prosto ih teraju da partije prepoznaju po liderima. **U "lovu na glasače", sam lider je simbol, poruka i program.**

Težnja za osvajanjem vlasti i izborna orijentacija partija dovele je do procesa transformacije partija, pri čemu se sve više govori o preovlađujućem tipu izborno-profesionalnih partija. U evoluciji tipologije partija, smatra se da je pojedini tip preovladavao u određenom trenutku. Četiri tipa stranaka su se izdvojila i, u izvesnom smislu, bila inovativna u određenom periodu vremena, bar kada je reč o značajnom delu evropskih zemalja. Katz i Mair (1995) razlikuju četiri faze u razvoju stranaka u Evropi. To su elitne stranke u 19. veku, masovne stranke (1880-1960), narodne stranke (*catch-all-party*) (od 1945) i kartelske stranke (od 1970-ih). Period do opšteg biračkog prava obeležile su elitne (kadrovske) stranke. Krajem 50-ih godina razvile su se narodne stranke. Najpre je taj izraz bio pogrdan da bi mu kasnije neke stranke same pribegle, kao, na primer, hrišćansko-demokratska unija (CDU) koja je koristila izraz "velika narodna stranka". Po Bajmeu, četvrti stadijum kartelske stranke ima manjkavost slabog razlikovanja, pa je prihvatljiviji izraz koji je uveo Panebianko (1988.) "profesionalno biračka stranka" (ili izborna profesionalna stranka). Reč je, pre svega, o promeni karaktera vođstva stranke 1990-ih⁶⁰. Na tran-

⁶⁰ Bajme: "Reprezentativni menadžeri u koordinacijskoj demokraciji dobivali su sve veću pomoć stožera i stručnjaka. Kako se nastavila profes-

sformaciju i promenu tipova partija uticao je splet društvenih promena, od individualizacije i oslobađanja pojedinaca od socijalnih stega i pritisaka, povećana uloga medija, nastanak društva usluga, deideologizacije, slabljenje poverenja u elite, smanjenje partijske identifikacije, smanjenje odziva na birališta i fluktuacija glasova birača. Kako kaže Bajme: "Stranke pokušavaju pronaći organizacijske odgovore na te tendencije, poput fleksibiliziranja *policy*-orijentacije, komercijalizacije izbornih borbi i medijske orijentacije stranaka"⁶¹. U odnosu na te izazove, jača usredsređenost na birače, profesionalizacija rukovodstava, podržavljenje finansiranja partija, prevaga predstavljanja mišljenja u odnosu na predstavljanje društvenih slojeva i grupa. Na transformaciju partija utiču još i ženske kvote, fragmentacija stranačkih sistema, konkurencija društvenih pokreta i pojačavanje konkurencije, odnosno, približavanje *policy*-pozicija.

Paneibiankova izborno-profesionalna partija razlikuje se od sveobuhvatne, pre svega, u tom smislu što je ovakva organizacija popunjena osobljem profesionalaca i konsultanata pre nego partijskih birokrata. Nastanak izborno-profesionalne stranke uslovljen je promenama u društvenoj strukturi, odnosno, promenom ambijenta u kojem deluju partije. Smanjenjem broja radnika zaposlenih u industriji i povećanjem broja zaposlenih u nemanuelnim delatnostima - takozvanom tercijalnom sektoru, došlo je do promene u socijalnoj stratifikaciji zapadnih društava. Samim tim, došlo je do promene vrednosnih stavova i orijentacija pojedinih socijalnih slojeva i grupa. Drugu grupu razloga koji su uslovlili oblikovanje izborno-profesionalnih partija čine tehnološke promene. Razvoj elektronskih medija, a pre svega, televizije, oblikovao je prirodu izbornih kampanja. Televizija sada više posreduje između partija i birača nego članovi partija i aktivisti. Koje su karakteristike ovog tipa partija? Prvo, za razliku od masovnih partija, gde glavnu ulogu imaju partijski činovnici, kod izborno-profesional-

onalizacija elita na pojedinim poljima politike i vođstvo je moralo izgraditi vlastite koordinacijske sposobnosti. Novi tip vođstva bio je "izabrani politički menadžer", ali ne bezuvjetno "reprezentativni birokrat", prema Paneibiankovoj klasifikaciji", Isto, str. 26; "U Velikoj Britaniji za Thacherove moglo se govoriti o kartelu zbog duge prevlasti konzervativaca. No, laburisti i liberalni demokrati osnovali su protukartel", isto, str. 27

⁶¹ Bajme, isto, str. 184.

nih partija njihovu ulogu zauzimaju profesionalci (eksperti, stručnjaci) koji obavljaju specijalizovane poslove; drugo, ove partije se ne oslanjaju na partijske činovnike sa jakom vertikalnom organizacijom i centralizovanom partijom, već se, pre svega, oslanjaju na mišljenje izbornog tela (*opinion electorate*); treće, za razliku od sveobuhvatnih - masovnih stranaka, gde dominiraju stranačke vođe, kod ovog tipa partija dominiraju nosioci javnih funkcija; četvrto, finansiranje ovih partija ne ide od članarina (sindikata i sl.) već iz javnih fondova (državno finansiranje) i od strane interesnih grupa; i peto, ideologija i programski stavovi gube na značaju, a od primarnog značaja je uspeh na izborima. Glavnu ulogu igraju eksperti, karijeristi i interesne grupe unutar partije⁶². Nekoherentne izborno-profesionalne partije više nemaju monopolsku ulogu u obavljanju pojedinih društvenih funkcija, kao što su integracija i selekcija. Sada deo tih poslova, umesto njih, obavljaju porodica, škola, interesne grupe i državna administracija. Politički preduzetnici, kao glavni nosioci ovih partija, zastupaju interese pojedinih privremenih grupa u zamenu za izbornu podršku i novac. Ovom pristupu Panebianka blizak je i Klaus fon Bajme.

Da li se programi sprovode?

Po meni, platforme (programi) partija su ugovor sa narodom.
(*To me, party platforms are contracts with the people*)
Harry S Truman

Politički predstavnici se biraju od strane građana (naroda) da deluju u njihovo ime. To znači da političke partije deluju i posreduju između socijalnih zahteva, sa jedne, i vladinih aktivnosti, sa druge strane. Zato je veoma važno da li postoji podudarnost (sklad) između onoga što partije govore i onoga što vlada čini. Drugim rečima, da li postoji razlika između onoga što partije pišu u svojim formalnim programima (platformama) pre izbora i politike koju vode i sprovode nakon njih? Partije prevode socijalne zahteve u pitanja (*issue*), agregiraju ih u koherentan program (*policy packages*) koji pruža biračima mogućnost izbora (*choice*) na izborima (*elections*). Na osnovu rezul-

⁶² Panebianko Angelo, (1982), *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge: Cambridge University Press, Cambridge, str. 264.

tata izbora i ukazanog poverenja, partije formiraju vladu ili su u opoziciji u parlamentu ili, pak, van parlamenta. Zahtevi iz predizbornog perioda se operacionalizuju u politiku vlade. Partije imaju ključnu ulogu u donošenju najvažnijih političkih odluka i njihovoj realizaciji. One preuzimaju odgovornost za sprovođenje svog programa i za svoje vladanje. Interesi, želje i potrebe građana iz javnog polja pretaču se u javnu politiku. Građane, pre svega, interesuju krajnji rezultati i konsekvence određene politike (*policy outcomes*), koje će na kraju vrednovati (*evaluate*). To znači na narednim izborima suditi i/li presuditi. **Dans i Karl Fridrih su ukazali da je svakoj vladajućoj partiji i vladi najvažnija reelekcija (reizbor). Iz tih razloga, rukovođeni svojim interesima, partije će nastojati da se drže svojih obećanja.** Navedeno ima jasnu intenciju ukazivanja kako su političke partije glavni akteri reprezentativne demokratije. Demokratske procedure omogućavaju da se na osnovu kompeticije partijskih programa tokom izbora dođe do demokratskog proizvoda, koji je najviše u skladu sa preferencama većine građana.

Šta su partijski programi? Program partije (ideologija) predstavlja skup ideja i principa na kojima partija temelji svoj politički projekat, kako viđenje društvenih problema, tako i moguće načine njihovog rešavanja, ali i način vođenja države. Programi su uglavnom usvojeni od strane najviših organa partije i pretpostavlja se da oko njih postoji veća ili manja saglasnost. Dinamika promena u socijalnom okruženju često zahteva da se partija jasnije i preciznije odredi prema nekim važnim pitanjima. U tom slučaju, može doći do različitih pristupa i gledišta. Te razlike u partiji mogu proizlaziti iz različitih interesa i ciljeva pojedinaca i grupa, usled razlika u uverenjima, ali i kao posledica unutarpartijskog informisanja. S obzirom na karakter savremenih (sveobuhvatnih) partija, sve je manje prisutno dosledno držanje za dokument usvojen na najvišem partijskom telu. Program sve više postaje elastičan i fleksibilan, odnosno, prilagodljiv sistem odgovora partije na pitanja članova i birača na čiju se podršku računa. Naravno, tok glavnih ideja koji bitno profiliše partiju u osnovi ostaje neizmjenjen. Ovo u mnogome zavisi od toga da li je u društvu postignut bazični konsenzus oko temeljnih pitanja političke zajednice (ako toga nema partije mogu biti antisistemske) ili ne. Prilagođavajući se što širem spektru biračkog tela, programi postaju slični i u tom delu partije počinju da liče jedna na drugu. Partija koja zadobije poverenje

birača, logično je da će i vladati u skladu sa predizbornim obećanjima. Na sledećim izborima se odlučuje da li je bilo odstupanja i izneverivanja očekivanja građana. Programi liče jedan na drugi, između ostalog i zato što partije žele biti atraktivne za što veći broj građana. Još je Diverže zapazio da partije više stvaraju, nego što izražavaju mišljenje građana⁶³.

Potrebno je naglasiti razliku između osnovnog partijskog programa koji sadrži opšte principe i koji može opstati bez bitnijih izmena i po 20-30 godina, kao neka vrsta partijske "Biblije" i izbornog programa namenjenog određenoj (konkretnoj) izbornoj kampanji⁶⁴. Program je generički pojam. Partijski program (i osnovni i izborni) se obično usvaja od strane nekog autoritativnog tela (organa) partije. Ponekad su to velike partijske konvencije koje označavaju početak kampanje. Tako usvojeni dokument se obično štampa u obliku pamfleta ili brošure. Ovaj dokument se promovise raznim kanalima, a najviše putem medija. Često se uzima u obzir i intenzitet kojim se stranke bore za svoje programe⁶⁵.

Kako čitati partijske programe? Lajphart s dobrim razlozima upozorava kako programska dimenzija partija ne proizilazi samo iz njihovih programa⁶⁶. Njih treba čitati sa izvesnom rezervom, ali i sa osećajem da daju značajne pokazatelje o stavovima stranke prema pojedinim pitanjima i ukupnoj javnoj politici. Čitanje stranačkih programa treba dopuniti drugim formalizovanim dokumentima, kao i debatama

⁶³ Prema V. Goati, *Savremene političke partije*, str 122; Sigmund Nojman ističe: "Svaka stranka mora prikazati individualnom glasaču i njegovim specijalnim grupama sliku zajednice u celini. Ona mora podsećati građanina na tu zajedničku celinu, prilagoditi njegove želje potrebama zajednice i ako je potrebno, tražiti čak i žrtve od njega u ime zajednice" Prilog komparativnoj studiji političkih stranaka, iz knjige *Modern Political Parties*, The University of Chicago, 1956, str 400, prema: S. Pulešić, *Političke stranke kao faktor*,.. str. 19.

⁶⁴ Izborni programi se negde zovu "platforms", negde ih nazivaju "manifestos" ili "packages of issues", ili "party programs".

⁶⁵ Sartori: "Ideološki kontinuum proteže se od krajnjeg ideološkog fanatizma i principijelnosti usmerene na budućnost, do suprotne krajnosti, krajnje praktičnosti i pragmatičnosti", *Stranke i stranački sustavi (Analički okvir)*, str. 76.

⁶⁶ Lajphart, isto, str. 127.

na konferencijama, programskim i drugim govorima stranačkih lidera na značajnim partijskim skupovima i u parlamentu, kao i ukupnim nastupom u medijima i javnom životu. Važno je posmatrati i kakvu politiku vodi i kakve poteze povlači stranka kada je na vlasti sama ili u koaliciji sa drugim strankama. Lajphart ukazuje da se stranački programi moraju pojmovno razlikovati od karakteristika glasača koje predstavljaju ali i ističe da postoji veza između programa stranke i objektivnog i subjektivnog interesa i potreba simpatizera stranke. Drugo, važno je fokusirati se na razlike između stranaka, a ne unutar stranaka. Razlike unutar stranaka se potiskuju u drugi plan u toku izbora i kreiranja politike vlade. Treće, potrebno je uzimati u obzir stranačke razlike koje su značajne i trajnijeg karaktera a ne one koje se javljaju na jednim izborima, a zatim i nestaju. Verovatno da retko gde birači čitaju partijske programe, ali programska dokumenta služe kako za opredeljivanje birača, tako i za praćenje vladinih aktivnosti i njihovog sprovođenja posle izbora. Hans-Dieter Klingemann, Richard I. Hofferbert i Ian Budge savetuju da je potrebno pratiti i razmotriti tri stvari: 1. karakter samih programskih dokumenata (analiza sadržaja); 2. reformulaciju klasičnih programskih koncepata i kako oni funkcionišu u kompetitivnom izbornom procesu; i 3. način na koji programi mogu funkcionisati u generalnoj političkoj mapi (agendi) određenog mandata vladajućih partija, odnosno određene vlade⁶⁷.

Kako pratiti ostvarivanje partijskih programa?

Za "Čeličnog kancelara" Nemačke devetnaestog veka, Ota fon Bizmarka, smatra se da je primetio: "Postoje dve stvari koje ne treba gledati kako se prave - kobasice i zakoni" (Jedna interpretacija glasi: Ako volite kobasice i zakone, ne gledajte kako se oni prave.)

Za političke partije se pretpostavlja da će uvek slediti preference birača. Kada partije dođu na vlast, očekuje se da svoje izborne programe i obećanja realizuju u okviru politike vlade. Neka obećanja zahtevaju trošenje velike količine novca. Najpre se postavlja pitanje

⁶⁷ Klingemann Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert, and Ian Budge, (1994), *Parties, Policies, and Democracy*, Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, str. 21.

da li su partije samostalne u donošenju političkih odluka kada su na vlasti, odnosno da li postoje pritisci spolja na donošenje odluka, o čemu je pisao Rajt Mills (vojne privredne i druge elite), zatim uticaj većih finansijera partija, ili odluke donose legitimni predstavnici nezavisno od spoljnih uticaja.

Drugo, kako će partije sprovoditi program zavisi od toga da li je vlada jednopartijska (u dvopartijskom sistemu), da li je partijska kontrola vlade i zakonodavnog tela podeljena kao u predsedničkom sistemu (SAD) ili polupredsedničkom sistemu (Francuska), da li je vlada manjinska (Švedska) ili se smenjuju različite koalicije između tri partije (Austrija, Nemačka) ili su višepartijske koalicije (Holandija, Belgija). Kod jednopartijskih vlada odgovornost je jasna i vidljiva (*visible*). Vladajuća partija preuzima na sebe odgovornost za vladine odluke, da bi na sledećim izborima bila ocenjena od strane birača. Ovo je argumentacija Dawnsa, kao teorija partijskog mandata (*party-mandate theory*). Downs pretpostavlja savršeno informisanog birača koji prati proces od izbornih obećanja do toga kako vlada vlada. Ako birači ne mogu sami da pohvataju sve nedoslednosti i nepodudarnosti između reči i dela, opozicija je uvek tu da im pomogne i da ih podseti. Na svako odstupanje od datih obećanja tu su opozicija i mediji, da udare na sva zvona, ali i razni pritisci spolja i sa strane. Kod koalicionih vlada stvari stoje malo drugačije. Najpre, pobednik ne proizilazi jasno na osnovu izbornih rezultata, već, između ostalog, i iz spremnosti i veština pregovaranja oko formiranja vlade⁶⁸. Dešava se da partije koje su se međusobno, više ili manje, oštro konfrontirale tokom kampanje ulaze u istu vladu. Nije lako uskladiti i ispeglati sve nespornosti i nekoherentnosti različitih programa. Uobičajeno je postizanje "sporazuma o prioritetima", kojim počinje zakopavanje ratnih sekira i neka vrsta "pomirenja". Podela odgovornosti može proizilaziti iz podela resora i(li) ministarstava. Kod predsedničkih i polupredsedničkih sistema, zavisi da li je većina u zakonodavnom telu iz partije predsednika ili nije. Ovde se mogu zapaziti neki elementi slični jednopartijskoj vladi, a neki koalicionoj vladi. Kod praćenja realizacije da-

⁶⁸ Klingemann Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert, and Ian Budge: "Pobediti je u najmanju ruku isto što i prokročiti nekome put do parlamenta ili dobiti političke ustupke", isto, str. 33.

tih obećanja vodi se računa: 1. koji su i šta su prioriteti vlade, 2. kakva je potrošnja i raspodela budžeta, 3. kakav je procenat domaćeg bruto nacionalnog proizvoda (GDP), 4. vodi se računa o odnosu centralne vlade i poluautonomnih entiteta, država članica (u federalnim državama), lokalnih uprava (pokrajina, gradova, opština). Potrošnja novca je veoma važan element javne politike⁶⁹.

Treće, u parlamentarnim sistemima varira dužina mandata (za razliku od fiksnih mandata u prezidencijalizmu). Negde je 5 godina, a negde 3 godine, pa je različit kumulativni efekat realizacije programa. Zato je najbolje uzeti u obzir jednu godinu kao jedinicu analize. To je obično budžetska godina, ma da se budžet planira (projektuje) ove godine za narednu godinu. Važan aspekt analize je godišnja potrošnja budžetskih sredstava (standardi MMF). Generalno se uzima desetak širih kategorija koje obično uključuju socijalnu pomoć, zdravstvo, obrazovanje, stanovanje, pravosudna administracija (npr. sudovi, policija, zatvori), odbrana, inostrani poslovi, saobraćaj i poljoprivreda.

Četvrto, partijski programi mogu anticipirati politiku na dva načina: kroz *agenda model* i kroz *mandat model*⁷⁰. Iako se približavaju pozicije građenja određenih politika, ostaju razlike u programskim koncepcijama. Agendni tip pretače u javnu politiku set programa partija prezentovanih izbornom telu u toku kampanje. Programsko upoređivanje deluje najjednostavnije u dvostranačkim sistemima. Mandatni tip je restriktivniji i možda u izvesnom smislu demokratičniji, jer je preciznija veza između onoga što je obećano i što pobednik izbora čini ili ne čini. U umereno fragmentiranim višestranačkim sistemima, s obzirom da sve stranke nastoje da budu sposobne za koalicije koje su neminovnost ovih sistema, sukobljavanje oko programa prožeto

⁶⁹ Klingemann Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert, and Ian Budge: "Novac nije sve u politici, ali malo je politike bez novca", isto, str. 41.

⁷⁰ Bajme: "Razlikuje se mandatni tip, koji želi maksimirati preferencije dobitnika (Velika Britanija, Francuska i, prijepornije, Švedska). Njemu je suprotan agendni tip u kojemu se mora dogovoriti program neke koalicije (države Beneluxa, Nemačka, Austrija). U tom tipu, program vlade nije "dan", nego "zadan", te se utvrđuje koalicijskim pregovorima i, povremeno, rigoroznim kontrolnim listama u koalicijskim sporazumima". *Transformacija političkih stranaka*, str. 79.

je taktičkim obzirima prema potencijalnim koalicionim partnerima. U sistemima sa podelom vlasti, nije uvek sasvim jasno i precizno ko je pobednik. U koalicionim vladama, koje su uobičajene u većini modernih demokratija, kompozicija vlade se menja bez izbora i pretakanje programa u politiku je rezultat pregovaračkog procesa među koalicionim partnerima. Partije centra pokazuju više fleksibilnosti u smislu koalicionog potencijala, ali nikada ne idu toliko daleko ka krajevima polova zbog rizika da ne izgube sigurne birače. Partijske elite koje pripremaju partijske programe, ako zaista misle da učestvuju u vladi, moraju da vode računa, ne samo o uticaju formulisane politike i njenim efektima u izbornoj kampanji, već i o njenim realnim potencijalima i kapacitetima da tu politiku i sprovedu, odnosno realizuju.

Hans-Dieter Klingemann, Richard I. Hofferbert i Ian Budge, u svojoj knjizi *Parties, Policies, and Democracy*, analizirali su partije i politike 10 demokratija u periodu od preko 40 godina⁷¹. S obzirom da je istraživanje rađeno u više država i komparativno, tražen je veoma generalni model komparabilnosti. Glavni zaključak do kojeg su došli je da partijski programi generalno funkcionišu prema zahtevima demokratske teorije. Tokom vremena, partije menjaju neke svoje stavove, koji reflektuju političke prioritete. Partije u vladi (na vlasti) se generalno drže svojih obećanja i ispunjavaju očekivanja građana iz izbornog perioda. Za očekivati je da će se Vestminsterski sistem (Britanija, Australija i Kanada) ponašati najodgovornije, jer je jedna partija ta koja preuzima odgovornost, pa je, samim tim, odgovornost jasna i vidljiva. Očekuje se da nešto manje odgovorni budu sistemi sa podeljenom vlašću (SAD i Francuska). Još manja odgovornost je u sistemima sa manjinskom vladom kao što je Švedska, ili sa stabilnim koalicijama kao što su Austrija i Nemačka. Na poslednjem mestu sa najmanjim stepenom odgovornog ponašanja bi bile višepartijske vlade kao što su Holandija i Belgija. Uvek je bolje da partije više vode računa o izboru svojih tema i pitanjima koja su im svojstvena nego da zauzimaju suprotne (anti) stavove u odnosu na pitanja konkurenata. Očekuje se da partije budu fleksibilne sa programima tokom izbora, ali, isto tako, i da budu veoma pažljive sa obećanjima, jer ih valja ispuniti

⁷¹ Oni su koristili podatke Manifestos Research Group, osnovane krajem 70-ih, pod pokroviteljstvom Evropskog konzorcijuma za političko istraživanje (54 stavke klasifikacije), vidi str. 37 i str. 340.

kada dođu na vlast. (Posebne analize problema partijskog pozicioniranja prikazuju jasnu dominaciju dimenzije levo - desno u većini zemalja)

I Hans-Dieter Klingemann, Richard I. Hofferbert i Ian Budge smatraju da, generalno, u posleratnom periodu postoji blagi trend da se socijalističke i socijaldemokratske partije kreću prema centru. **Deideologizacija stranaka polazi od pretpostavke da se stranke sve jače susreću na nekoj srednjoj poziciji.** One imaju manja vremenska variranja u širim pravcima u njihovim izbornim programima od partija centra. Partije centra to čine manje od partija koje su desno⁷². Po ovim autorima, postoje dokazi o razumnoj odgovornosti partija u modernoj demokratiji nezavisno od institucionalnih i konstitucionalnih aranžmana i sistemskih rešenja. Međupartijski dogovori su veoma važni i oni reflektuju agendni model. Institucionalna garancija sedanja različitih partija za isti sto postavlja barijere "tiraniji većine" i podstiče njihovu saradnju. Demokratija zavisi od toga da li gubitnici nastavljaju da igraju po utvrđenim pravilima.

Sredinom 20. veka razvoj medija oduzeo je strankama regrutacijsko-socijalizacijsku funkciju i smanjena je ideološka dimenzija. **Nije toliko došlo do "kraja ideologije" koliko su ideologije postale svedenije, kompetitivnije i operacionalizovanije.** Veze između partija i određenih socijalnih slojeva na koje su se ranije oslanjali je oslabila. Izborna borba je postala umerenija. Mediji su preuzimali posredujuću ulogu. Mobilizacijska funkcija stranaka bila je slabija nego ranije. Deideologizacija je povratno delovala na unutrašnju demokratizaciju. Više nije postojao monopol centrala na istinu, a o programima se raspravlja otvorenije nego ranije. Savremene stranke moraju imati stavove o gotovo svim pitanjima. Jedna zaokružena, gotovo religijska ideologija pretočena je i prilagođena takmičarskoj formi kako bi lakše tangirala sentimente i očekivanja građana. Ali su i građani svojim inicijativama stalno nametali nove teme i nova pitanja, ne dozvoljavajući da dođe do okoštavanja u mišljenju. Iako se interesi sve više artikulišu u novim alternativnim formama, uloga agregiranja interesa ostaje bitna funkcija stranaka.

⁷² Klingemann Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert, and Ian Budge, isto, str. 267.

Zaključak

Prevagom borbe za vlast, ideologije su danas više nego ikada ranije pretočene u izborne platforme i prilagođena takmičarskoj formi. U tom smislu, došlo je do izvesne deideologizacije stranaka, ali nije toliko došlo do "kraja ideologije", koliko su ideologije postale svedenije, kompetitivnije i operacionalizovanije. Ideologije se često iz praktičnih razloga svode na dimenziju levica - desnica. Iako je dimenzija levo - desno nepouzdana, ona je najuočljiviji i najstalniji način na koji šira publika i partijske elite percipiraju politiku. Sve više se potvrđuje kako su političari ideološki indiferentni i interesuje ih samo vlast. To je možda najbolje iskazao Entoni Dauns: "stranke formulišu politiku kako bi pobedile na izborima, a ne pobeđuju na izborima kako bi formulisale politiku". To znači da partije vode računa ne o najboljim, već o najatraktivnijim programima, ne o onim realnim, već o onim drugim, poželjnim. Danas je, u medijskom društvu, više nego ikada ranije tačna Sartorijeva tvrdnja po kojoj tamo gde nije struktuiran stranački sistem, preovlađujuća odrednica izbornog ponašanja je vezana za ugled i autoritet ličnosti i tu je reč o glasanju za ličnost. Ovo se naročito odnosi na postkomunistička društva gde stranke nisu socijalno utemeljene, a programi nisu izdiferencirani i gde se birači ne opredeljuju toliko prema programima koliko prema liderima stranaka. U komercijalizaciji izbornih borbi imidž (image) partija postaje najvažniji. Ono što može da bude važno za izbornu odluku birača posredovano je izbornom kampanjom.

U kampanjama se programi čine fleksibilnim kompleksom pitanja i odgovora na aktuelne izazove. U odnosu na te izazove, jača usredsređenost na birače, profesionalizacija rukovodstava, podržavljenje finansiranja partija, prevaga predstavljanja mišljenja u odnosu na predstavljanje društvenih slojeva i grupa. Proces modernizacije političke komunikacije doveo je do povećanja personalizacije politike. Mnogo je lakše komunicirati kroz projekciju ličnosti nego kroz diskusiju ili raspravu pomoću kompleksnih ideja ili apstraktnih političkih pitanja. Za obične građane, nejasni i slični programi političkih partija, prosto ih teraju da partije prepoznaju po liderima. U "lovu na glasače", sam lider je simbol, poruka i program. Izborna orijentisanost partija je dovela i do promene u tipologiji političkih partija ka sveobuhvatnim i izborno-profesionalnim partijama.

Zahtevi iz predizbornog perioda se operacionalizuju u politiku vlade. Partije preuzimaju odgovornost za sprovođenje svog programa i za svoje vladanje. Građane, pre svega, interesuju krajnji rezultati i konsekvence određene politike (*policy outcomes*), koje će na kraju vrednovati (*evaluate*). Kada partije dođu na vlast, očekuje se da svoje izborne programe i obećanja realizuju u okviru politike vlade. Na biračima je da to prate i o tome kritički sude i na izborima presuđuju.

Literatura

- Beyme Klaus von, (2002), **Transformacija političkih stranaka**, FPN, Zagreb
- Campbell Angus, Phillippe E. Converse, Waren E. Miller, and Donald E Stokes, (1960), **The American Voter**, New York; Wiley
- Downs Anthony (1957), **An Economic Theory of Democracy**, New York: Harper and Row
- Epstein. D. Leon, (1980), **Political Parties in Western Democracies**, (With a New preface and postscript), Transaction Books, New Brunswick, New Jersey
- Goati Vladimir, (1984), **Savremene političke partije**, Partizanska knjiga, Beograd
- Harolda Hotteling, (1929), **Stability in Competition**, Economic Journal 39, March: 41-57
- Klingemann Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert, and Ian Budge, (1994), **Parties, Policies, and Democracy**, Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford
- Lajphard Arendt, (2003), **Modeli demokratije**, Službeni list SCG, Beograd i CID Podgorica
- Lipset Seymon Martin and Rokkan Stein, (1967), **Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignment: An Introduction**, In: *Party Systems and Voter Alignments Cross-National Perspectives*, New York: The Free Press
- Lipset Sejmor Martin, (2001), **The Americanization of the European Left**, in *Political Parties and Democracy*, Edited

- by Larry Diamond and Richard Gunther, The John Hopkins University Press, Baltimore and London, ili **Amerikanizacija evropske levice**, Republika, broj 269, 2001
- McLean Ian (1997), **Uvod u javni izbor**, Fakultet političkih znanosti, Zagreb
 - McAllister Ian (1996), **Leaders**, in *Comparing Democracies, Election and Voting in Global Perspective*, editors: Lawrence LeDuc, Richard G. Niemi and Pippa Norris, SAGE Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi
 - Nojman Franc, (1974), **Demokratska i autoritarna država**, Zagreb: "Naprijed"
 - Orlović Slaviša, (2002), **Političke partije i moć**, Jugoslovensko udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, Beograd, 2002
 - Orlović Slaviša, (2007), **Evropski parlament i evropske stranke - perspektiva za Srbiju**, u *Političke stranke u Srbiji i Evropska unija*, Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka, Beograd
 - Orlović Slaviša, (2006), **Liderstvo u političkim partijama Srbije**, u *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Urednik Zoran Lutovac, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd
 - Panebianko Angelo, (1982), **Political Parties: Organization and Power**, Cambridge: Cambridge University Press, Cambridge
 - Petak Zdravko (2001), **Javna dobra i političko odlučivanje**, Fakultet političkih nauka sveučilišta u Zagrebu
 - Prokopijević Miroslav, (2001), **Tržišna demokratija**, Građanske inicijative, Beograd
 - Pulešić Stjepan, (1971), **Političke stranke kao faktor suvremenog političkog sistema**, Zagreb: "Naprijed" (Zbornik).
 - Sartori Đovani, (2001), **Demokratija - šta je to?**, CID Podgorica
 - Sartori Đovani, (2002), **Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)**, Politička kultura, Zagreb

- Slavujević Zoran, (1999), **Politički marketing**, Fakultet političkih nauka, Beograd
- Stanovčić Vojislav, (2003), **Vlast i sloboda**, Udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, Beograd
- Stokes Donald E., (1963), **Spacial Models of Party Competition**, Political Science Review, Vol. LVII, No. 2, June, 1963
- Šumpeter Jozef, (1998), **Kapitalizam, socijalizam i demokratija**, Plato, Beograd

Rascepi i stranke u Srbiji

Sažetak

U članku* se razmatraju izvori i oblici društvenih rascepa u Srbiji i njihov uticaj na stranački sistem. U prvom delu, objašnjavaju se dve osnovne vrste rascepa - simbolički i interesni. U drugom delu, utvrđuje se prevaga simboličkih rascepa (patrioti/Evropejci, starorežimlje/reformisti itd) nad društveno-ekonomskim i opisuje njihov izgled. U trećem delu se tvrdi da će ti rascepi i u bližoj budućnosti uticati na održanje sadašnje partijske scene. Takođe će i stabilizacija stranačkog opredeljenja građana Srbije (2000-2007) povratno delovati na zamrzavanje rascepa.

Ključne reči: *stranački rascepi, demokratija, tranzicija, izborna kolebljivost, politički sistem*

Vrste rascepa i stranke

Klasičnu predstavu o odnosu društvenih rascepa i stranaka uobličili su Lipset i Rokan (Lipset and Rokkan, 1967). Po njima, u svakom društvu postoje pravci duž kojih se susreću i sukobljavaju različiti skupni interesi. Ako su ti interesi duboki i dugotrajni, makar oni i ne bili osobito jaki, na tim pravcima susretanja pojavljuju se pukotine, ili rascepi (cleavages). A ti rascepi teže da se prenesu i u stranački sklop (party system cleavages).

Po Lipsetu i Rokanu, postoje četiri glavna pravca društvenih rascepa. Prvi je između centripetalnih i centrifugalnih sila nekog politič-

* Članak je deo rada na projektu br. 149005 koji se radi na ISI FF (rukovodilac Sreten Vujović), uz novčanu potporu Ministarstva nauke Republike Srbije. Prvi deo članka je skraćena verzija rada: Antić, 2007.

kog prostora, tačnije između središnjih i oblasnih elita. Drugi je između delova same centralne nacionalne elite oko ustrojstva državne moći i strategije ka spolja. Treći je između različitih suparnika oko kratkoročnih i dugoročnih raspodela dobara (recimo, sukob selo - grad). I četvrti, između nosilaca različitih ideoloških predstava (recimo, sukob radnici - kapitalisti; Lipset and Rokkan, 1967: 9-11).

Ovo ne znači da su, nužno, sve političke stranke u jednoj zemlji samo politički predstavnici razdeljenog društva. Niti da stranke zastupaju nekakve trajasne i ujednačene društvene skupine, čiji pripadnici imaju jasnu svest o zajedničkim interesima. Smisao ove predstave bila je da ukaže na činjenicu da su neki društveni interesi postojaniji od drugih, i da proizvode trajnije porive društvenog ponašanja nego drugi. Slojni, verski, nacionalni, jezički i ostali interesi izbijaju na videlo i nestaju sa političke pozornice. Ali, oni su stalno prisutni kao oblikujuće načelo političkog prostora.

Lipset i Rokan su ovu predstavu razvili kako bi pokazali trajasnost određenih sastavnica političkog prostora. Po njima, jednom uobličeni politički prostor, baš zato što je nastao na glavnim pravcima društvenih rascepa, teži da se održi i kasnije. Jednom kada nastane i uobliči se, izgled političkog tla se sporo menja. Posmatramo li zapadnoevropske države, kažu Lipset i Rokan, videćemo da "stranački ustroji šezdesetih godina ovoga veka (tj. u doba kada je pisan rad - primedba S. A) odražavaju, sa malobrojnim ali značajnim izuzecima, sklopove rascepa iz dvadesetih" (Lipset i Rokkan, 1967: 50).

Međutim, društveni i stranački rascepi se mogu posmatrati i iz ugla njihove promene, kao i sa stanovišta političkog ustrojstva. Pogledaju li se mlade i nepostojane (nekonsolidovane) demokratije, videće se da u njima preovlađuju drugačiji rascepi nego u zemljama ustaljene demokratije. A upravo su na osnovu ovih drugih Lipset i Rokan razvili svoju predstavu. Otuda su politički naučnici razvili i tipologiju koja narav društvenih i stranačkih rascepa nastoji da veže za stepen razvijenosti demokratije.

Ukratko, smatra se da se uobičajeni politički sukob u razvijenim demokratijama tiče prvenstveno preraspodele dohotka ili imovine (distributional conflicts). Stoga, tamo preovlađuje "politika interesa" (politics of interest) koja se tiče pitanja da li nečega treba da bude "više ili manje". To su, recimo, pitanja kolika treba da bude poreska stopa,

ili koliko treba izdvojiti za zdravstvo, a koliko za policiju. Otuda su osnovni rascepi, u ustaljenim demokratijama, zapravo, društveno-privredni rasedi (socio-economic cleavages).

Način na koji se razrešavaju sukobi je kod takvih rascepa osoben. Politika interesa ima mogućnosti iznalaženja nagodbe kroz postupke pogađanja (bargaining procedures). Sporazum je cilj ovakve politike i on je moguć iz dva razloga. Prvo, zato što postoji osnovno uzajamno priznanje delatnika. Suprotstavljene strane ne nastoje jedna drugu da unište, već jedna drugu doživljavaju kao legitimnog društvenog i političkog predstavnika. I drugo, u politici interesa postoji saglasnost oko pravila sukobljavanja i razrešenja sukoba. Ta pravila su, u razvijenim društvima, strogo demokratska. I, pošto se društveno-privredni sukob najčešće može izraziti brojkama, recimo, da li poresku stopu treba spustiti 5% ili 15% - onda je lako postići sporazum, po načelu - "hajde da se nađemo na sredini" (meeting halfway) - tj. na 10% (Elster et al, 1998: 247-250)

Nasuprot tome, u nepostojanim demokratijama, osnovni politički sukob tiče se društvene pripadnosti i samorazumevanja (social belonging and identity). Otuda se tamo vodi "politika znamenja" (politics of symbols) čije temeljno pitanje nije *više-ili-manje* ("more or less"), već *ili-ili* ("either-or"). Osnovni rascepi, naime, tu su ili politički (za i protiv režima, za i protiv neke političke ličnosti, itd), ili kulturni (oko etničkog, religioznog, jezičkog ili kakvog drugog identiteta; Dellenbrant, 1993; Mahr and Nagle, 1995; Elster et al, 1998: 147; 249). Zapravo, osnovna uloga znamenja i jeste mobilizacija odgovarajućih delova društva, i to baš preko pozivanja na njihov osobeni identitet, ili na osobene strane zajedničkog identiteta. Tako se znamenjska politika uspostavlja po obrascu *mi-i-oni*.

Otuda u znamenjskoj politici i nema sporazuma. Tu se priznaje samo pobeda i nadvladavanje. To je stoga što, kao prvo, umesto uzajamne priznatosti postoji želja da se suparnik isključi (politički, ili čak i bukvalno), a kao drugo, za takvog suparnika i ne moraju uvek da važe uobičajena (demokratska) pravila. Njega je dozvoljeno nadvladavati i drugim sredstvima. Stranke, koje su u ovoj vrsti sukoba, ne samo da priželjkuju da njihovog suparnika uopšte i nema, štaviše, one smatraju da u njegovom nadvladavanju ne moraju biti nužno ograničene na korišćenje isključivo demokratskih sredstava (Elster et al, 1998: 250). Stoga, kad god se osnov sukoba odredi preko identiteta

(nezavisnost ili ne, hrišćanstvo ili islam, SAD ili Rusija, naš način života ili neki drugi, itd) teško da može biti srednjeg rešenja.

Ovakva predstava o značaju proizvodnje identiteta i o sukobu znamenja, a ne interesa, dobro osvetljava i važnost ideologije. Upravo je ideologija ta koja može neki čisto ekonomski sukob, tj. sukob materijalnih interesa (recimo, radnici - kapitalisti), da pretvori u sukob identiteta, sukob znamenja (recimo, radnička klasa naspram kapitalističke). I baš zato ideologizacija podela u mladim demokratijama donosi opasnosti. Ona stvara i ukonačuje identitete - "starorežimci" i "demokrate", "nacionalisti" i "evropejci", "nazadnjaci" i "progesivci", a već smo videli da se kod identiteta na svaki sporazum gleda kao na svojevrsnu "izdaju" (Elster et all, 1998: 251-2). Pošto je tu teško doći do sporazuma, politički sukobi potresaju i sam temelj demokratskog poretka. Zato je ideologizacija podela i postajanje snažnih ideoloških sukoba u nekoj zemlji jedan od jakih pokazatelja neustaljenosti demokratije (Elster et all, 1998: 267).

Ima više vidljivih znakova ideologizacije i znamenjskih rascepa, kao uzroka nepostojanosti demokratskog poretka. Jedan od njih jeste i izgled stranačkog ustrojstva (Elster et all, 1998: 131-2). To ustrojstvo u nepostojanim demokratijama dobija izgled tzv. raspolućenog pluralizma (polarized pluralism; Sartori, 1976: 131 i dalje). U uobičajenim, ustaljenim demokratijama postoji umerena mnoštvenost stranaka. Pri tome se umerenost ne odnosi samo na broj stranaka, već i na prevagu umerenih političkih opcija nad radikalnim. Nasuprot tome, u nepostojanim demokratijama - kakva je, recimo, bila Vajmarska Nemačka - radikalne političke opcije umeju biti jače od umerenih. Štaviše, često je nemoguće sastaviti vladu bez neke od njih, a to može da znači ugrožavanje osnove demokratije. To se i desilo u Nemačkoj, nakon izbora u novembru 1932. Vlada se nije mogla napraviti bilo bez levih, bilo bez desnih krajnjaša. Komunisti su imali 100 mesta, nacisti 196, a svi ostali 262 mandata. Odabrani su desni krajnjaši, koji su čak dali i kancelara, a on će već posle dva meseca uvesti diktaturu.

No, čak i kada ne vodi ukidanju demokratije, raspolućeni pluralizam daje nepostojani poredak. Ne samo što između političkih delatnika teško dolazi do sporazuma, već su i smene na vlasti pravi potrebi. Krajnjaši, naime, nastoje da poništite sve što je prethodna vlast uradila, što daje krivudavi (cik-cak) izgled politici neke države. Ali,

čak i kada ne dolaze na vlast, krajnjaši iz opozicije osporavaju sve što je neka vlast preduzela, čak i kada su ti potezi ispravni. Znajući da je mala verovatnoća da stvarno osvoje vlast, krajnjaši često nude kao alternativu neostvariva rešenja. Javni život raspolučenih demokratija zagađuje se demagogijom i neodgovornošću, čime se iskrivljuje sposobnost biračkog tela da može razborito i trezveno da donosi odluke.

Uz ove, Sartori navodi i neke spoljašnje odlike raspolučene mnoštvenosti, preko kojih ju je lako prepoznati (Sartori, 1976: 131 i dalje). To su:

- 1) postojanje pet ili više "značajnih" stranaka (tzv. razmrvljenost [fragmentation]), pri čemu se značajnost ne odnosi toliko na izbornu snagu koliko na koalicionu neizbežnost i ucenjivačku sposobnost stranaka prilikom obrazovanja koalicionih vlada;
- 2) postojanje "antisistemskih" stranaka, tj. onih koji ne prihvataju osnovnu legitimnost poretka;
- 3) postojanje dvostruke opozicije (bilateral oppositions), koja se ne može udružiti, jer je svakoj, ipak, bliže političko stanište vlade nego one druge opozicije;
- 4) postojanje ideologizovane kulture (ideological culture), pri čemu postoji veliko preklapanje kulturnih i ideoloških odn. političkih rascepa; zapravo, ideološka raspolučenost (ideological polarisation) odlikuje kako institucionalne, tako i ostale društvene odnose.

Posmatrano iz ovog ugla, ustaljenje demokratije jeste promena znamenjske politike u interesnu, ideološko-političkih rascepa u društveno-privredne, raspolučenog pluralizma u umereni.

Upravo ta vrsta promene uočena je u zemljama Istočne Evrope, a posebno onim najuspešnijim u izgradnji demokratije: u Češkoj, Poljskoj ili u Mađarskoj. U ranom razdoblju njihovog preobražaja (tranzicije), politika znamenja bacila je u zasenak politiku interesa (Szelényi, Fodor, Hanley, 1997: 221; Elster et al, 1998). S protokom vremena, međutim, "politika znamenja" tamo gubi na snazi, a sve više preovladava "politika interesa" (Goldthorpe, 1996: 206-7; Szelényi, Fodor, Hanley, 1997: 212; Elster et al, 1998: 267-9).

To je, najpre, bilo stoga što su te zemlje lakše rešile svoje državno i nacionalno pitanje - prvenstveno zbog etničke homogenosti i kon-

senzusa oko geopolitičke strategije (tj. oko ulaska u NATO i EU). Ovo je uticalo da glasanje sve više počne da odražava društveni položaj birača. Tako je, sredinom devedesetih, u Poljskoj i Mađarskoj uspostavljena uobičajena veza radništva i levih stranaka. U Poljskoj je, recimo, porast glasača za stranke levice među radnicima iznosio 80% (među ostalim zanimanjima 40-50%). Slično je bilo i u Mađarskoj (Szelényi, Fodor, Hanley, 1997: 216). Ovaj porast bio je i glavni razlog ubedljive pobede tamošnje levice na sledećim izborima¹.

Ovakav obrazac ponašanja stranaka i birača potvrdio je pretpostavku da ustaljenje demokratije nije samo izgradnja odgovarajućih ustanova. To je, istovremeno, i uspostavljanje odgovarajućeg stranačkog ustrojstva, odgovarajućeg poretka vrednosti i odgovarajućeg političkog ponašanja stranaka i birača. Najbolji pokazatelji te promene jesu promene naravi rascepa, kao i naravi politike.

Rascepi u Srbiji

Opremljeni ovim oruđem možemo da se suočimo i sa srpskim slučajem. Srbija je slom komunizma dočekala kao deo Jugoslavije. Jugoslavija je pred kraj svog postojanja imala razvijenu tržišnu privredu i decentralizovani politički sistem, uz slabu ideologiju. U razvrstavanju koje koriste Kičelt i saradnici to bi bio "narodno-predusretljivi komunizam" (national-accommodative communism; Kitschelt et al, 2000: 24-25). Taj soj komunističke uprave, po ovim piscima, veoma je pogodan za razvoj i učvršćenje demokratije. Uz to, do 1987, u Srbiji se razvila i dosta jaka liberalna opozicija (vidi opširnije u Antonić, 2002: 58-61). Po razvrstavanju Linca i Stepana, tadašnji poredak u Srbiji slobodno bi se mogao staviti u red "zrelog posttotalitarizma" (mature post-totalitarianism; Linz & Stepan, 1996: 42-51). I po tom razvrstavanju, Srbija je imala sve pretpostavke za brzi razvoj demokratskog ustrojstva. Uz to, uporedan pregled predkomunističke parlamentarne baštine pokazuje da je Srbija u pogledu

¹ Tako, leve stranke u Poljskoj osvajaju, na izborima 1991, 23,1% glasova i 24,9% mesta u skupštini, da bi na sledećim izborima, 1993, uzeli 42,6% glasova i 73,9% mesta u parlamentu. I u Mađarskoj levice, 1990, osvaja 10,9% glasova i 8,6% mesta u skupštini, da bi 1994. uzela 32,9% glasova i 54,1% mesta u parlamentu (Szelényi, Fodor, Hanley, 1997: 190-5).

demokratskih tradicija zaostajala samo za Čehoslovačkom (Antonić, 2002: 40-46).

Dakle, Srbija je zadovoljavala uslove neophodne za postojani demokratski razvoj. Sve osim jednog: imala je spoljne i unutrašnje manjine. Preko milion Srba živelo je van Srbije, dok je u Srbiji živelo preko milion pripadnika narodnih manjina. Ta činjenica je poslužila kao osnov za nacionalističku mobilizaciju. Nju je izvršio Milošević, 1988. godine. Pitanje identiteta i politika znamenja zagospodarili su srpskom političkom pozornicom. Tako se pojavio prvi veliki ideološko-politički rascep: "nacionalisti" protiv "građanista", "patriote" protiv "mondijalista" (Goati, 2004: 168-170; Stojiljković, 2006: 190-192).

Nacionalistička mobilizacija, međutim, poslužila je Miloševiću kao izgovor da uspori i razvoj demokratskih ustanova u Srbiji. Milošević je poslednji upriličio višestranačke izbore u Jugoslaviji (9. decembra 1990), i to pod najnepovoljnijim uslovima za opoziciju (vidi Antoniće, 2002: 103-111). To je bio početak još jednog dubokog rascepa u političkom tlu Srbije: između autoritarne vlasti i demokratske opozicije, odnosno između "režimlija" i "demokrata" (Antonić, 2003: 226-229, Goati, 2004: 168-170).

Ovi rascepi su se ukrštali. Deo vlasti je bio više nacionalistički nastrojen (SPS), a deo više kosmopolitski (JUL). I u opoziciji je bilo nacionalista (SPO, DSS), ali i građanista (GSS). Sa druge strane, ni sva opozicija nije bila demokratska. Postojala je i njena autoritarna varijanta (SRS). Takođe, pojedine stranke su menjale politiku. SPO je počeo kao jaka nacionalistička stranka, da bi, sredinom devedesetih, zauzeo pacifistički položaj i počeo tesno da saraduje sa građanistima (GSS). DS je pošla sa više građanističkog položaja, sredinom devedesetih imala je jednu nacionalističku fazu, da bi se, krajem decenije, opet našla bliže građanistima nego nacionalistima.

Ipak, s protokom vremena, nacionalistički rascep je slabio, a jačao onaj koji se ticao naravi poretka (Antonić, 2003: 226). To je bilo stoga što su se postepeno gasila pojedina žarišta nacionalističkih sporova. Rat u Hrvatskoj i Bosni okončan je 1995. godine, a na Kosovu 1999. Svako snižavanje nacionalističke temperature značilo je dolazak autoritarno-demokratskog rascepa u prvi plan. Ubrzo po potpisivanju Dejtonskog mirovnog sporazuma (1995), u Srbiji je, tokom dugotrajnih demonstracija (1996), najozbiljnije otvoreno pitanje demokratizacije Miloševićevog režima. Nakon Kumanovskog sporazu-

ma (1999), to pitanje je takvom snagom obnovljeno da je na kraju Miloševićev režim bio oboren (2000). Činilo se da su se time i nacionalističko-građanistički i autoritarno-demokratski rascjep našli na putu da nestanu. Očekivalo se da vrlo brzo u prvi plan izbije uobičajeni interesni, odnosno društveno-privredni rascjep.

To se, međutim, nije dogodilo. Kada danas, krajem 2007. godine, posmatramo političku i društvenu pozornicu Srbije, vidimo da i dalje preovlađuju upravo političko-ideološki, odnosno identitetski rascjepi. Osnovni politički i stranački rascjep u današnjoj Srbiji i dalje je vezan za stari, Miloševićev režim. Temeljno pitanje, koje je u središtu spora, tiče se brzine, dubine i nosioca promene režima, zatim se odnosi na narav tih promena, kao i na vezu datih promena sa nacionalnim interesima. Zapravo, dok su, devedesetih godina, nacionalističko-građanistički i autoritarno-demokratski rascjep bili delom ukršteni, sada je došlo do njihovog poklapanja. Tako je, paradoksalno, ovaj ideološko-politički rascjep danas možda čak i izraženiji nego pre.

Duboki rascjepi oko promene poretka, kao što je pokazao Diverže (1968: 148-157), najčešće daju četvorodelni izgled političkog prostora. Ti položaji znače zastupanje četiri politička stanovišta:

- 1) krajnje levi položaj (položaj A): promene moraju biti što brže i što dublje; zato se treba nemilosrdno i svim sredstvima obračunati sa snagama starog režima;
- 2) umereno levi položaj (položaj B): promene moraju biti brze, ali se mora sačuvati pravni poredak; revolucionarno nasilje samo jača snage starog režima;
- 3) umereno desni položaj (položaj C): promene treba činiti promišljeno i postepeno; pravna sigurnost i zakonitost ima prednost nad efikasnošću;
- 4) krajnje desni položaj (položaj D): neke promene je nužno učiniti, ali poredak je u osnovi dobar i ne treba ga previše menjati.

Ako iz ovog ugla pogledamo srpsku političku pozornicu, videćemo jasno razlikovanje sva četiri položaja.

- 1) *položaj A*: stari poredak treba menjati što brže i što dublje, bez mnogo obaziranja na postojeće ustave i proceduralne začkoljice, jer i "Miloševićev" i "Koštuničin" ustav (tj. i onaj iz 1990. i onaj iz 2006) su nelegitimni; treba odmah i bezuslovno ispuniti sve što od Srbije traže NATO i EU, kako bismo

se što pre mogli priključiti tim organizacijama; nije dovoljno samo isporučiti ratne zločince Hagu, već je nužna i iscrpna lustracija celog društva; postoje dve Srbije: prva, nacionalistička, i druga, proevropska; iako je srpski nacionalistički projekat vojno poražen, ostao je u glavama elite i naroda; stoga, druga Srbija mora da nadvlada prvu; to znači da Srbija mora da prizna da je kriva za ratove u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu, i da prizna nezavisnost Kosova; sve ove promene za većinu stanovništva su odveć nerazumljive, bolne i neprihvatljive, pa prema tome, njihov nosilac mora da bude odlučna i nesentimentalna proevropska elita, koja ne treba da se previše obazire na nacionalističku i često nazadnu volju naroda.

- 2) *položaj B*: podržavaju se kao cilj brze promene i brza integracija u NATO i EU, ali se odbija logika revolucionarnog prava i prosvetiteljske avangarde; uviđa se značaj izgradnje valjanih i nezavisnih ustanova, ali se korisnost i pravednost pojedinih političkih rešenja ipak pretpostavljaju pravnoj sigurnosti; stari Ustav jeste bio problematičan, ali novi, uz sve mane, ipak obezbeđuje demokratičnost poretka; podržava se ideja modernizacijske uloge elite, ali ne i ideja autoritarne modernizacije; vreme za lustraciju je bilo odmah posle 5. oktobra 2000, no, pošto je taj trenutak propušten, lustracija više nema smisla; "druga" Srbija ne mora da pobedi "prvu" u neposrednom okršaju, već tako što će Srbiju da uvede u EU i svim građanima obezbedi bolji život; Srbija nije jedini krivac za ratove, a zločini Miloševićevog režima na Kosovu nisu razlog da Kosovo mora dobiti nezavisnost; ipak, ukoliko do nezavisnosti Kosova dođe, Srbija zbog toga ne sme da pokvari svoje odnose sa SAD i EU;
- 3) *položaj C*: zalažu se za opreznije i sporije promene, pri čemu uvek daju prednost načelu pravne sigurnosti u odnosu na korisnost i pravednost; smatraju da je kršenje Ustava, pa makar on bio i "Miloševićev", uvod u revolucionarni avanturizam; zalažu se za ustavnu i zakonsku sledbenost, a upravo je ona, pod njihovom vlašću, donela stabilnost poretka i novi, demokratski Ustav; takođe su za strogo poštovanje narodne volje; odbijaju podelu na "prvu", nazadnu, i "dru-

gu", naprednu, Srbiju, kao ideološku i opasnu po građanski mir; zalažu se za pristupanje EU, ali ne po cenu gubljenja nacionalnog identiteta ili tako što će biti nanesena šteta srpskim nacionalnim interesima; Kosovo ne sme da bude nezavisno, a ako to ipak postane, Srbija ga neće priznati; takođe, ako neke druge zemlje priznaju nezavisnost Kosova, to će nužno uticati na diplomatske odnose Srbije sa tim zemljama;

- 4) *položaj D*: Srbija je zahvaćena talasom globalizacije, koji znači izloženost na milost i nemilost svetskom kapitalu, kao i glavnom političkom i kulturnom hegemonu - SAD; glavna meta globalizma je nacionalna država, pa je ona ključno poprište borbe; Milošević je bio prvi koji je to shvatio i pružio herojski otpor; treba prihvatiti prvenstveno one promene koje će nam omogućiti da, kao nacija, ekonomski i kulturno preživimo i dočekamo slom globalizma; u NATO nikako ne treba ulaziti; spoljna politika treba da bude uravnoteženija, a veću pažnju treba posvetiti Rusiji, Kini i Indiji; u Evropsku uniju brže se stiže umerenijom brzinom; ali, ukoliko nam EU uzme Kosovo, Srbija tamo nema šta da traži; promena vlasti, 5. oktobra, bila je običan puč; ipak, dobro je što nije odbačen "Miloševićev" ustav i što je novi Ustav donesen po postupku koji je predviđao stari.

Ako, prema ovim položajima, razvrstamo skupštinske stranke u Srbiji, dobićemo sledeću sliku (u zagradi je udeo glasova osvojen na izborima 21. januara 2007):

1. položaj A - *reformsko-građanistički krajnjaši*: Liberalno-demokratska partija (5%);
2. položaj B - *reformsko-građanistički umerenjaci*: Demokratska stranka (23%), G17 plus (7%);
3. položaj C - *nacionalno-konzervativni umerenjaci*: Demokratska stranka Srbije (16%);
4. položaj D - *nacionalno-konzervativni krajnjaši*: Srpska radikalna stranka (29%), Socijalistička partija Srbije (6%)².

² O ideologiji koja karakteriše svaki od ovih položaja vidi više Antonić, 2007.

Uticaj rascepa na izbornu postojanost

Kakav je uticaj ovih rascepa na postojanost stranačkog sistema? Da bismo odgovorili na ovo pitanje, moramo najpre znati koliko su sami rascepi, koji trenutno postoje u Srbiji, stalni? Hoće li, recimo, u skorijoj budućnosti simbolički rascepi biti zamenjeni interesnim?

Slučajevi postkomunističke Češke, Poljske ili Mađarske pokazuju da tokom tranzicije znamenjski procep slabi, a interesni rascep postaje dominantniji. Međutim, Češka, Poljska ili Mađarska nisu imale Kosovo. One nisu imale teritorijalni spor sa jakom unutrašnjom (ili spoljnom) manjinom koji se tiče samih temelja države. A tamo gde je takvih sporova bilo, kao u Republici Irskoj, trebalo je da prođe sedamdeset godina pa da interesni rascepi dođu ispred znamenjskih (Goldthorpe, 1996). Konačno rešenje položaja Kosova, tokom 2008. godine, samo će ojačati znamenjske rascepe. Istina, posmatrano na duži rok, postojano rešenje tog pitanja - kakvo god da je - vodiće u nekoj daljoj budućnosti smirivanju znamenjskih podela. Da li će se do prevage interesnih rascepa čekati sedamdeset godina, kao u Irskoj, ili manje, ostaje da se vidi.

Ipak, dok interesni rascepi ne izađu u prvi plan³ dominiraće identitetski (građanističko-nacionalni) rascep. On se u Srbiji, u razdoblju uobličavanja stranačkog ustrojstva (tj. posle 2000), do kraja izrazio kroz stranke. U skladu sa jednom Lipset-Rokanovom hipotezom, lako je moguće da se time građanističko-nacionalni, odnosno, modernističko-tradicionalistički rascep očuva znatno duže nego u drugim zemljama Istočne Evrope. Naime, Lipset-Rokanova teza o zamrzavanju (freezing) rascepa kaže da, ukoliko se rascepi snažno institucionalizuju kroz stranke i političke ustanove, oni teže da se održe duže vreme. Jednom kada nastane i uobličeni se, političko tle se veoma sporo menja. Tako Lipset i Rokan objašnjavaju pojavu da "stranački ustroji šezdesetih godina ovoga veka (tj. u doba kada je pisan rad - primedba S. A) odražavaju, sa malobrojnima ali značajnim izuzecima, sklopove rascepa iz dvadesetih" (Lipset i Rokan, 1967: 50). Jednostavno, vele i drugi istraživači, "jednom kada se rascepi kroz ustanove utvrde i uobličeni, oni razvijaju vlastitu samostalnu snagu i počinju,

³ Elementi interesnih rascepa već sada postoje; vidi Antonić, 2007.

naizmenično, sami da utiču na društveni, kulturni i politički život" (Bartolini and Mair, 1990: 218). Ti rascepi zadobijaju "svoje vlastite povesti koje mogu suštinski biti različite od povesti kako njihovih društvenih osnova, tako i od povesti izvorne mobilizacije i politizacije koja se na njima začela" (Bartolini and Mair, 1990: 219).

Stranačka stabilizacija ovog osnovnog rascepa u Srbiji ide i sa stabilizacijom biračkog tela. Stranke koje su se obrazovale na linijama rascepa već su naučile birače na sebe i svoju političku ponudu. Podela između stranaka zamrzava rascepe i čini ih teže premostivim. Dok je DS bila stranka koja se nalazila na obe strane rascepa između položaja A i B (2000-2004), taj rascep je bio promenljiv. Kada se DS podelila na LDP (položaj A) i DS (položaj B) rascep se ideološki i politički fiksirao. Slične linije podele - između položaja B, C i D već su do tada bile stranački definisane. Tako je uspostavljena izomorfija stranačkog sistema i društvenih podela.

U isto vreme, stabilizacija izbornih sklonosti, pa i pojava stranačkog poistovećivanja (Antonić, 2006: 185-230), dovela je do ustaljenja izbornog ponašanja, odnosno do smanjenja stranačke promenljivosti. Stranačka promenljivost se uobičajeno izražava kroz izbornu kolebljivost (volatility). To je postotak birača koji su na uzastopnim izborima promenili stranku za koju glasaju. Kolebljivost se računa⁴ tako što se saberu sve promene za glavne stranke i taj zbir se podeli sa dva⁵. Ako pogledamo kretanje izborne kolebljivosti u Srbiji 1990-2007 (tabela 1), videćemo da se ona, nakon 2000, ubrzano smanjuje. Sa 37,0, kolika je bila 2000, pala je na 11,5, kolika je bila 2007. Ako

⁴ Prvi je takvu računicu, na primeru britanskih izbora 1951, izveo Butler (Butler, 1951). Ustalo ju je Pedersen (Pedersen, 1979), posle koga se brojčana vrednost izborne promenljivosti naziva *Pedersenov količnik* (Pedersen Index). Njegova postavka je $(V_i) = 1/2 \times TNC_i$, gde je TNC_i stranačka promenljivost između izbora.

⁵ Neka na izborima (t) učestvuju dve stranke - A i B. Na izborima t_1 stranka A dobila je 53% glasova, a stranka B 47% glasova. Na izborima t_2 5% birača koji su glasali za stranku A odlučilo je, međutim, da glasa za stranku B. Tako je na izborima t_2 stranka A dobila je 48%, a stranka B 52% glasova. Promena je za A $53-47=5$, a za B $48-52=(-)5$ što daje zbir od 10. Ali, on se na kraju mora podeliti sa dva, da se isti birači ne bi dvaput računali - jednom kao oni koji koji su napustili stranku A, a drugi put kao oni koji su došli u stranku B.

uzmemo u obzir samo razdoblje nakon decembarskih izbora 2000, videćemo da je izborna promenljivost pala na 15,2. To Srbiju smešta tačno na sredinu onog dela tabele u koji se svrstavaju zemlje srednje promenljivosti (10-20%; vidi Antičić 2006: 235).

Tabela 1: Izborna promenljivost u Srbiji 1990-2007.

stranka⁶	1992.	1993.	1996.	1997.	2000.⁷	2000.⁸	2003.	2007.
SPS	17,3	7,9	8,7	11,2	1,5	19,2	5,9	2,0
SRS	22,6	8,8	5,0	9,3	17,7	1,9	19,1	1,0
SPO	1,1 ⁹	4,8 ¹⁰	9,5 ¹¹	4,7	12,9	2,5	0,2	0,3 ¹²
DS/DOS	3,2	7,4	-	-	42,0 ¹³	18,2	12,6 ¹⁴	10,1
DSS/NS	-	-	-	-	-	-	-	5,0 ¹⁵
G17	-	-	-	-	-	-	-	4,7
<i>promenljivost</i>	<i>22,1</i>	<i>14,4</i>	<i>11,6</i>	<i>12,6</i>	<i>37,0</i>	<i>20,9</i>	<i>18,9</i>	<i>11,5</i>
<i>ukupno</i>	<i>18,6 (15,2 posle 2000. godine)</i>							

Stabilizacija izbornog ponašanja biračkog tela znači učvršćenje sadašnje stranačke podele. Ako nema većih promena stranačkog opredeljenja, stranke se učvršćuju u svojim pozicijama. Od sedam relevantnih skupštinskih stranaka - LDP, DS, G17 plus, DSS, NS, SPS i SRS, četiri su nastale još početkom devedesetih (SPS, DS, SRS i

⁶ U računici su, po uobičajenom postupku, uzete samo velike skupštinske stranke, dakle, ne i stranke narodnih manjina ili stranke koje su na samo jednim izborima uspele da uđu u parlament.

⁷ Septembar.

⁸ Decembar.

⁹ Glasovi za Depos (1992) u odnosu na glasove za SPO (1990).

¹⁰ Glasovi za Depos i glasovi za DSS (1993) u odnosu na glasove za Depos (1992).

¹¹ Glasovi za Zajedno (1996) u odnosu na glasove za Depos, DS i DSS (1993).

¹² Glasovi za SPO 2007. u odnosu na polovinu glasova za SPO - NS 2003.

¹³ Glasovi za DOS (2000) u odnosu na glasove za Koaliciju Vojvodina i Socijaldemokratiju (1997).

¹⁴ Glasovi za DSS, DS, G17, DA, DHSS, LS, Reformiste Srbije, Laburiste, Otpor i polovina glasova SPO - NS (2003), u odnosu na DOS (2000).

¹⁵ Glasovi za DSS - NS 2007. u odnosu na glasove za DSS plus pola glasova za SPO - NS 2003.

DSS), a peta u drugoj polovini te decenije (NS). Samo dve stranke (G17 i LDP) nastale su u ovoj deceniji, dok je treća - među novijim strankama sa izvesnim političkim uspehom (PSS) - u međuvremenu nestala. To samo pokazuje da na političkoj sceni Srbije nema mnogo prostora za nove partije. Ionako se smatra da se, od uspešnih strana-ka, vremenom obrazuje kartel koji zaposeda sve društvene resurse, ne dajući gotovo nikakve šanse za razvoj novih partija (Antonić, 2006: 239-241). Ako tu pravilnost imamo u vidu, sa pravom se može pretpostaviti da će sadašnja partijska scena ukonačiti postojeće rascepe za duži vremenski period. Ukoliko se, u bližoj budućnosti, i neka regionalna pitanja (Vojvodina, Sandžak) budu postavljala tako da neposredno ugroze državnu celinu, to će još više doprineti da postojeći rascep ozbiljnije ne oslabi.

Sve u svemu, ukoliko ne bude većih državnih ili društvenih lomova - poput poraza u ratu ili ekonomskog sloma - sadašnji rascepi i sadašnja stranačka podela jedno drugo će održavati. Ako nismo zadovoljni sadašnjom stranačkom scenom Srbije, ostaje nam još jedino da se psihološki pripremimo za ono što J. F. V. Hegel nazvao - "rđava beskonačnost". I da se nadamo da ta "beskonačnost" neće baš pre-
dugo potrajati.

Literatura

- AntoniĆ, Slobodan (2007): "Rascepi u Srbiji i ustaljenje demokracije", *Sociološki pregled*, god. XXXXI, br. 1, str. 21-55.
(2006): *Elita, građanstvo, slaba država: Srbija posle 2000*. Beograd: Službeni glasnik.
(2003): *Nacija u strujama prošlosti: ogledi o održivosti demokracije u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa.
(2002): *Zarobljena zemlja: Srbija za vlade Slobodana Miloševića*. Beograd: Otkrovenje.
- Bartolini, Stefano and Peter Mair (1990): *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilization of the European Electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Butler, D. (1951): *The British General Election of 1951*. London: Macmillan.
- Dellenbrant, Jan Ake (1993): "Parties and Party Systems in Eastern Europe ", in: *Developments in East European Politics*, Eds: Stephen White, Judy Batt and Paul Lewis, pp. 147-162. London: Macmillan.
- Diverže, Moris (Duverger, Maurice) (1968): *Demokratija bez naroda*, Beograd: Rad.
- Elster, Jon, Claus Offe and Ulrich K. Preuss (1998): *Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goati, Vladimir (2004): *Partije i partijski sistemi u Srbiji*. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Goldthorpe, John H. (1996): "Class and politics in advanced industrial societies", in David J. Lee and Bryan S. Turner (eds.), *Conflict about Class: Debating Inequality in late Industrialism*, pp. 196-208. London and New York: Longman.
- Kitschelt, Herbert, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski and Gabor Toka (2000): *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Linz, Huan and Alfred Stepan (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Lipset, Seymore Martin, and Stein Rokkan (eds.) (1967): *Party Systems and Voter Alignment*. New York: Free Press.
- Mahr Alison and Nagle John (1995): Resurrection of the Successor Parties and Democratization in East-Central Europe, *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 28, No. 4, pp. 393-409
- Pedersen, Mogens N. (1979): "The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility", *European Journal of Political Research*, 7(1), 1-26.

- Sartori, Giovanni (1976): *Parties and Party Systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stojiljković, Zoran (2006): *Partijski sistem Srbije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Szelényi, Iván, Éva Fodor, and Eric Hanley (1997): "Left Turn in PostCommunist Politics: Bringing Class Back in?", *East European Politics and Societies*, Vol. XI, No.1 (Winter), pp. 190-224.

Ideološke matrice političkih partija u Srbiji (1990-2007)

Sažetak

Na osnovu analize partijskih programa, može se zaključiti da se relevantne političke partije u Srbiji pozicioniraju disperzirano duž čitavog ideološkog kontinuuma "levo - desno". Unutar političkog polja Srbije, u protekle gotovo dve decenije, identifikuju se dve konfliktne linije rascepa: podela na socio-ekonomsku levicu i socio-ekonomsku desnicu i podela na nacionaliste i kosmopolite (stranke koje se zalažu za ulazak u evro-atlantske integracije). Na krajnjim polovima prve konfliktne linije, pozicionirale su se dve stranke: SPS (kao krajnja levica) i novoformirana G17 plus (kao krajnja desnica). Duž druge konfliktne ose, uočljiva je podela na nacionaliste (SRS, SPO i DSS) i kosmopolite (DS i G17 plus). Jedna stranka zauzima centralnu poziciju u tački ukrštanja ove dve konfliktne linije - to je DS. Unutar političkog polja Srbije moguće je pozicionirati identitet svake partije u sledećih šest distinktivnih ideoloških familija: socijaliste (SPS), socijaldemokrate (DS), nacional-populiste (SPO), konzervativce (DSS), neoliberalne (G17 plus) i desničarske ekstremiste (SRS).

Ključne reči: *političke stranke, ideologija, programi*

Ideološka interpretacija partijskih programa

Partije su ideologizirajuće institucije - one su postale centralni brokeri ideja u savremenom društvu. Partije poseduju, ili se barem pretvaraju da poseduju, "znanje" o smislu i ciljevima istorije, i moć da upravljaju njenim tokovima. Zato postoji tako bliska povezanost, in-

terakcija između mislećih intelektualaca i dejstvujućih političara, između istorijskih procesa i njihovih ideologiziranih tumačenja koje kreiraju i šire partije. Kao što je zapazio Michael Freeden, "ideologija je forma relacije 'mišljenje - ponašanje', koja povezuje mnoge ljude sa svetom politike, institucija i procedura koje konstituišu politiku". Možda ideologije, "kao kombinacije razuma i emocije, dolaze bliže do srca same politike", opaža Freeden (1998: 11).

Premda se ideologija može posmatrati kao primarno pozitivni fenomen, koji konstituiše simbolično tkivo društvenih veza, ona ipak sadrži karakteristike koje joj pripisuju negativni karakter. Činjenica da teži diseminaciji "slika sveta" izvan osnivačkih članova grupe daje ideologiji pravo da prisvaja racionalni legitimitet i opravdavanje. Ideologija predstavlja sistem argumentacije, jedan "izam", jednu simplificiranu shemu kojom je moguće ubediti članove grupe da svi zajedno imaju pravo da misle onako kako misle. Ideologija tako stiče inerciju netolerancije prema spoljnjem okruženju, prema novinama koje dolaze iz njega i teži da bude rezistentna na svaku promenu. Stoga gotovo svaka studija, interpretacija ideologije ukazuje na kontroverzu legitimiteta ideologije. Naročito je marksistička struja ukazivala na njen negativan (iluzionistički, *camera obscura* karakter). U tzv. teoriji ideologije, tek je u drugoj polovini XX veka potekao analitički pravac koji ideologiju posmatra u njenoj primarnoj, ekspresivnoj dimenziji. Tzv. diskurzivna analiza političkih govora, i političkih aktera, naročito postaje popularna od Drugog svetskog rata naovamo. Potrebno je naglasiti da se ovaj rad koncentriše na fiksiranu formu političkog govora - pisani tekst, partijski program - dokument koji se samo uslovno može smatrati diskurzivnim, tj. interaktivnim, u onom smislu i obimu u kome je neki program namenjen ključnim recipijentima - članovima, simpatizerima i potencijalnim glasačima dotične političke partije.

Polazeći od hipoteze da početkom XXI veka još uvek dominira ideološko razvrstavanje partija na relaciji levo - desno, za potrebe ovog rada će biti korištena analitička matrica koja je testirala i potvrdila validnost ove hipoteze. Reč je o analitičkoj matrici koju su koncipirali Inglehart i Huber, za potrebe komparativnog istraživanja ideoloških pozicija političkih partija sprovedenog, sredinom 90-ih, u 42 (ne)demokratske zemlje. Naime, Huber i Inglehart polaze od pretpostavke da se usled takmičenja između partija, formira "jedna centralna ideološka dimenzija političkog diskursa koja organizuje politički konflikt i

oblikuje veze između građana i političkih partija", koja se najčešće opisuje, u naprednim industrijskim demokratijama, kao "levo-desni ideološki kontinuum" (Huber, Inglehart, 1995: 73). Dvojica autora su pobliže istražila tri ključna pitanja:

- Prvo, da li se jezik levice i desnice još uvek naširoko upotrebljava, čak i u nedavno demokratizovanim zemljama?
- Drugo, da li postoji sekundarna dimenzija političkog konflikta koja je paralelna, ortogonalna levo-desnoj dimenziji?
- Treće, i najvažnije, koja supstantivna pitanja definišu značajne levo-desne ideologije?

Značajno je istaći da su i prethodna ekstenzivna empirijska istraživanja partijskih izbornih programa od Drugog svetskog rata naovamo, sprovedena kako pojedinačno, tako i na komparativnoj osnovi (na uzorku od 19 demokratskih zemalja), potvrdila tendenciju da se partijski programi svrstavaju duž levo-desne dimenzije partijske konfrontacije, ponegde s varijacijama ("stara"/"nova" levica).¹ Ovo istraživanje je takođe potvrdilo centralnu ulogu podele na levo-desnu ideologiju - krajem 80-ih godina 80% intervjuisanih eksperata širom sveta smatralo je da je dimenzija levo - desno još uvek primarna dimenzija političkog konflikta partija u njihovim zemljama. Potrebno je naglasiti da je reč o ekspertske percepciji ideološko-političkog spektra, što još uvek ne mora da znači da i birači vide, ili tumače partijske pozicije na osnovu levo - desno polarizirajuće dimenzije. Kao druga po učestalosti dimenzija partijskog konflikta, u ovom obimnom komparativnom istraživanju, bila je utvrđena dimenzija podele na "progresivnost" i "tradicionalizam" (Budge, Robertson, Hearl, 1987: 390-392).

Istraživači su u toku komparacije partijskih programa raznih demokratskih zemalja koncipirali levo-desnu programsku skalu koja je proistekla na osnovu nekoliko prostornih analiza pozicija partijskih tematskih opredeljenja. Prenosimo skalu koju su koncipirali Laver i Budge (1993) analizirajući partijske programe i obrasce koalicionog udruživanja partija:

¹ Ova podela reflektuje kontrast između novih i tradicionalnih pitanja, kao što su, na primer, ona koja se tiču životne okoline, unutrašnjosti ili proširena kategorija umetnosti, sporta, razonode i medija - uopšte kvaliteta života, kao i pacifizma. Dok se u "staru levicu" uvrštavaju tradicionalne kategorije kao što su radništvo, socijalna skrb, ekonomska kontrola, i sl. (Budge, Robertson, Hearl, 1987: 395/396).

Tabela 1: Kompozicija levo-desne programske skale

Prioriteti levice	Prioriteti desnice
Dekolonizacija	Pro-militarizam
Anti-militarizam	Sloboda,
Mir	Ljudska prava
Internacionalizam	Konstitucionalizam
Demokratija	Efektivna vlast (Autoritet)
Regulacija kapitalizma	Slobodno preduzetništvo
Ekonomsko planiranje	Ekonomska inicijativa
Pro-protekcijonizam	Anti-protekcijonizam
Kontrolisana ekonomija	Ekonomska ortodoksija
Nacionalizacija	Anti-socijalne usluge
Pro-socijalne usluge	Prirodan način života
Pro-obrazovanje	Tradicionalna moralnost
Pro-rad	Zakon & Red
	Društvena harmonija

Izvor: Klingemann, Hofferbert, Budge, 1994: 40.

Ova su pitanja svakako indikativna i za predmet istraživanja ovog rada, i analiza koja sledi trebalo bi da i na njih da odgovor, budući da je jezik "levice" i "desnice" sveobuhvatan, jer, kako ističu Huber i Inglehart, "obuhvata različitost značajnih pitanja koja pomažu elitama i građanima podjednako da shvate smisao političkog pejzaža" (Huber, Inglehart, 1995: 85). No, ovaj jezik nije statičan. Huber i Inglehart upravo ukazuju na promene u supstantivnom značenju levo-desne ideologije, usled dramatičnih promena koje su se nedavno desile u svetu, od kojih je kolaps komunizma uticao na preoblikovanje ekonomske, socijalne i političke strukture mnogih zemalja. Uvođenje prave političke kompeticije u ova društva je prouzrokovalo neophodnost razvoja potpuno novog rečnika za opisivanje ideoloških stavova i pozicija političkih partija. S druge strane, premda manje dramatično, ukazuju Huber i Inglehart, promena je takođe evidentna i u naprednim industrijskim demokratijama, gde je postignut konsenzus o mnogim tradicionalnim pitanjima, ali gde se pojavio konflikt u pogledu novih pitanja

kao što je životna okolina, imigracija i regionalna autonomija. Stoga je ključno za političke naučnike da, kako smatraju Huber i Inglehart, "mapiraju" ove promene. Ova dvojica autora zaključuju da političari "moraju da identifikuju dominantne dimenzije političkog konflikta u datim društvima i da izmere pozicije političkih partija prema ovim dimenzijama" (*ibid*: 74). Jer, slikovito ukazuju autori, od Komunističkog manifesta do 80-ih, "levica" je u većini zemalja bila povezivana sa propagiranjem promene (i naročito, u pogledu nacionalizacije industrije i ekspanzije vlade), dok je "desnica" bila povezivana sa očuvanjem *status quo*-a. Danas, "od Buenos Aires-a do Berlina, centralno pitanje nije nacionalizacija, nego pre privatizacija i deregulacija" (*ibid*: 84).

Ideološke matrice političkih partija u Srbiji

Potrebno je naglasiti da će traganje za elementima ideologije biti pretežno utemeljeno na analizi socijalno-ekonomskog dela partijskih programa. Naime, moguće je postaviti hipotezu da ključno pitanje koje partije tematiziraju od svog osnivanja do danas - pitanje srpskog nacionalnog interesa, u stvari remeti, otežava analitičko razvrstavanje partija na ideološkom kontinuumu levo - desno, budući da inklinira svrstavanje partija ka desnom polu političkog spektra. Recimo to jednostavnije: parafrazirajući kolokvijalnu opasku "svi smo mi pomalo levičari", za srpske bi se partije na osnovu njihovog tumačenja srpskog nacionalnog interesa moglo zaključiti da su "svi oni pomalo desničari". Dakle, osnovano je pretpostaviti da koncept srpskog nacionalnog interesa deluje distorzivno na normativnu esenciju ideološke matrice političkih partija u Srbiji, tako da ideološka autentičnost, suštastvenost partija ostaje "zamagljena". Stoga je potrebno, dakle, koncept srpskog nacionalnog interesa, za svrhu utvrđivanja habitusa ideološke matrice, ako ne zanemariti, a ono staviti u drugi plan analize. Nadalje, treba upozoriti i na opštu opasku da ideološki identitet pojedine stranke u sferi ekonomije često nije usklađen, a ne tako retko i da je dijametralno suprotan, sa programskim identitetom stranke u sferi političke ideologije. Partije su sklone kombinovanju elemenata različitih političkih ideologija i ekonomskih škola mišljenja i trendova. Teškoću za analizu predstavlja i činjenica da partije izbegavaju da zvanično deklarišu svoje ideal-tipske normativne uzore - oni ostaju

nepoznati široj javnosti, čak su nepoznati i unutar partije - među članstvom, i obično su inspiracija partijskih ideologa, ili (van)partijskih stručnjaka, *ad hoc* angažovanih da koncipiraju ili napišu određene delove ili celinu partijskog programa. Ne malu teškoću predstavlja i činjenica da u trenutku svog osnivanja partije sa odabirom njihovog naziva biraju, u stvari, ideološku etiketu (jer, *nomen est omen*) koja uopšte ne mora da bude adekvatna sadržaju njihovih programskih odrednica.

Uzimajući u obzir navedene opaske, predmet analize ovog rada biće usmeren na istraživanje ideoloških matrica šest relevantnih partija u Srbiji. Primenom kvalitativne analize sadržaja programskih tekstova ovaj rad bi trebalo da rasvetli osnovno pitanje - šta nam partijski programi govore o partijama, o njihovom ideološkom identitetu? Nadalje, potrebno je ustanoviti kakva je struktura i sadržaj ideološke platforme (agende) koju su partije koncipirale u svojim programima - koje legitimacione teme koriste i koje ideološko-političke formule? Odgovori na ova i druga pitanja omogućiće klasifikaciju šest relevantnih političkih partija Srbije (u skladu sa Sartorijevim kriterijumima relevantnosti)² u ideološke familije na osnovu klasifikacione sheme koju je razvio Klaus von Beyme (1985) na primeru partija Zapadne Evrope. Von Beymeova klasifikacija koju čini devet "partijskih porodica" ("*families spirituelles*"), biće dopunjena sa dve kategorije koje je Siaroff uočio u grupi post-komunističkih partija Centralne i Istočne Evrope (Siaroff: 2000).³ Komparacijom programskih dokumenata po-

² U skladu sa Sartorijevim kriterijumima relevantnosti (postizanje izbornog cenzusa od 5 posto ili koalicionog, "ucenjivačkog" potencijala; cf. Sartori, 1976: 121-125), u red relevantnih partija u Srbiji, u protekle gotovo dve decenije višestranačkog sistema svrstalo se šest partija: tokom 90-ih te su pozicije zauzele: Socijalistička partija Srbije, Srpski pokret obnove, Demokratska stranka, Srpska radikalna stranka, Demokratska stranka Srbije, da bi, nakon pada Miloševićevog režima, i G17 plus postala relevantna stranka, zahvaljujući svom koalicionom potencijalu.

³ Klaus von Beyme (1985) identifikovao je sledeće ideološke porodice: 1) liberalne i radikalne partije; 2) konzervativne partije; 3) socijalističke i socijaldemokratske partije; 4) hrišćansko-demokratske partije; 5) komunističke partije; 6) agrarne partije; 7) regionalne ili etničke partije; 8) desničarske ekstremne partije i 9) ekološke pokrete. Siaroff (2000) je u analizu uvrstio još dve grupe: partije nove leve i nacional-populističke partije levog centra.

trebno je odgovoriti na pitanje da li su njihova polazna programska opredeljenja konstantna ili varirajuća, i u kojoj meri su menjana ili odstranjivana iz programa.

Socijalisti - SPS

Transformisana komunistička partija - sada pod novim imenom, Socijalistička partija Srbije (SPS), postojano održava svoje stožerno uporište u levom ideološkom polju - "svetu rada". Ipak, SPS se nužno odriče komunističkog proklamovanja o "avangardnoj" organizaciji radničke klase i okreće se širim ciljnim grupama. U osnivačkom programu iz 1990, SPS se legitimira kao partija-reprezent svih *"onih koji žive od svog rada"*. SPS i dalje tvrdi da zastupa *"najdublje interese naroda, a naročito radnika, inteligencije i seljaka"*. Ipak, u novom programu iz 1992, SPS napušta interesno-grupnu identifikaciju i sada se legitimira ideološki, kao *"partija levice"*, obraćajući se, pre svega, *"svetu rada" en g n ral*. Od svog osnivanja do danas, u toku post-komunističke tranzicije, socijalisti kontinuirano u svojim programima (i kongresnim dokumentima) tematiziraju ključne dileme zapadne socijaldemokratije: odnos između privatnog i javnog (državnog) vlasništva, privatizacije i (de)nacionalizacije, uloge države u ekonomiji, socijalne pravde i jednakosti, politike pune zaposlenosti i mera za smanjenje nezaposlenosti...

"Nova", postkomunistička ideološka formula SPS konzistentno je formulisana u drugom po redu programu iz 1992. i glasi: SPS se zalaže za *"demokratski socijalizam"*, čije su osnovne vrednosti i ciljevi: sloboda, socijalna pravda, mir, stvaralaštvo i solidarnost. U domenu političkog poretka, može se zaključiti da SPS u velikom delu inkorporira normativni konstrukt liberalno-demokratskih partija. To su: vladavina prava - pravna država, i iz nje proistekla nezavisnost sudstva koje je izloženo kritičkom sudu demokratskog javnog mnjenja. U domenu političkih prava, SPS apostrofira upravo ona ljudska prava koja su bila uskraćena u doba komunizma: pravo na slobodu misli i javnog izražavanja političkih i verskih uverenja, pravo na slobodu kretanja, pravo na slobodu izbora narodnih predstavnika, pravo na političko organizovanje i javno okupljanje. Socijalisti se opredeljuju za laičku državu, naspram klerikalne i teološke, koju smatraju izrazito netolerantnom i dogmatičnom. Socijalisti se protive uvođenju veronauke u škole.

Ipak, SPS će u svojim programima izraziti značajne distinktivne stavove koje govore o velikoj ideološkoj distanci ove partije prema "desnim", odnosno liberalno orijentisanim opozicionim strankama. SPS će ostati egzemplar, u odnosu na druge relevantne stranke, po iskazivanju tvrdokorne ideološke podozrivosti prema institutu privatne svojine i privatizaciji *per se*. Reformisani komunisti, u svom prvom programu iz 1990. godine, nisu spremni da se odreknu instituta "društvene svojine" i nude ideološki kompromis - da "*svi oblici svojine treba da budu ravnopravni pred zakonom i da u međusobnoj konkurenciji uživaju podjednake tržišne i druge uslove*". U svom drugom po redu programu iz 1992. godine, koji je još uvek važeći, SPS se i dalje zalaže i opravdava racionalnost postojanja "društvene svojine", tako što joj daje novu definiciju - određuje je kao "*akcionarski društveni kapital, kojim raspolaže preduzeće*". Dakle, ona ima svoj subjekt vlasništva, pojavljuje se na tržištu kapitala, ima svoju cenu, donosi dobit i zakonski je zaštićena od zloupotreba. Naposljetku, SPS će tek 2003. godine prekinuti da se zalaže za očuvanje instituta društvene svojine. Na 6. vanrednom kongresu, rečeno je da je SPS "*za postojanje privatne, državne i zadružne svojine i njihovu pravnu i ekonomsku ravnopravnost*." Društvena svojina je, dakle, prečutno izostavljena.

Stav socijalista prema privatizaciji u osnivačkom programu iz 1990. godine je takođe krajnje negativan. Izražavajući svoju zabrinutost da bi i sama "*ideja o privatizaciji u širim razmerama, dovela u pitanje interese ogromnog broja radnika*", SPS prekoreva one koji su "*zagovornici privatizacije*", jer "*ne vode računa o maloj kupovnoj moći građana u poređenju sa ogromnom vrednošću društvene imovine*". Stoga SPS smatra da je "*za društveni razvoj najbolje ako se, umesto prodaje, privatni kapital upotrebi za dodatne investicije i ako se stvaraju preduzeća u mešovitoj svojini*". Naposljetku, SPS degradira i sam institut privatizacije - rečeno je da SPS "*smatra da zalaganje za potpunu i bezuslovnu privatizaciju društvene svojine ima providnu ideološku motivaciju i shvata ga kao zalaganje za opšti grabež i krađu*". Prema konceptu socijalista, svrha privatizacije nije primat privatnog sektora vlasništva, već se oni, u stvari, zalažu za gradualističku i politički kontrolisanu privatizaciju. U programu iz 1992. je rečeno da "*transformacija društvenih preduzeća u javna može imati za cilj da obezbedi postepenu i kontrolisanu privatizaciju, odnosno pretvaranje u mešovita preduzeća*". Polazeći od "*opravdane težnje da se društvena imovina maksi-*

malno zaštititi od neopravdanog prisvajanja od strane pojedinaca" socijalisti se zalažu da se na samom početku procesa transformacije (dakle, čak se i izbegava termin "privatizacija", prim. D.V.) objektivno utvrdi vrednost društvenog kapitala. Tako da je naposljetku, zaključuju socijalisti, preduzeće "objektivno više zainteresovano za dokapitalizaciju a ne za rasprodaju postojećeg kapitala", dok su "ideje pojedinih partija i ekonomista o besplatnoj raspodeli deonica delom demagogija, a delom izraz ideološke ostrašćenosti", jer "tržišna privreda ne poznaje poklone kapitala". Krajnja konstatacija SPS je da su "naša budućnost najvećim delom mešovita, a ne čisto privatna preduzeća". Tako je i bilo za vreme vladavine socijalista.

Na sistemskom nivou, SPS takođe pokušava da izvrši ideološki neodrživu sintezu socijalističkog etatizma i modela kapitalističke države blagostanja, koja se sastoji u formuli: "regulisana tržišna privreda zasnovana na ravnopravnosti svojinskih oblika". SPS se zalaže za "moderno mešovito društvo". Smatrajući ga "optimalnim rešenjem za naše prilike", model "mešovite privrede" uključuje tržišnu privredu, ali i određeni stepen državne regulacije, preobraženu društvenu svojinu, i mogućnost njene transformacije u privatnu, zadružnu i državnu svojinu, koje su međusobno ravnopravne. SPS podržava razvoj "privredne demokratije" ali se bori protiv "neograničene vladavine kapitala nad ljudima" i protiv "pretvaranja ekonomske moći u političku". U Programskoj deklaraciji iz 2003. istaknuto je da su "samo socijalisti protiv opšte privatizacije, a za jačanje i očuvanje javnog sektora." Socijalisti se protive privatizaciji javnih preduzeća u kojoj država gubi kontrolu nad tim preduzećima, smatrajući da državna preduzeća moraju da predstavljaju značajan faktor razvoja uopšte (kapitalnih investicija) a i značajan faktor razvoja nerazvijenih područja. SPS, u Programskoj deklaraciji iz 2003. tvrdi da će doneti novi zakon o privatizaciji koji će obezbediti da "svi punoletni građani dobiju akcije što je i pravično i omogućava ujednačavanje životnih šansi u našem društvu." Sredstva od privatizacije "minule i buduće po novim pravilima, biće iskorišćena za trajno konsolidovanje penzijskih fondova i dostojanstven i zaslužen dobar život penzionera". Takođe će se ulagati u proizvodnju i otvaranje novih radnih mesta, a ne u potrošnju. Dakle, 2003. godine, SPS je konačno prihvatila koncept masovne privatizacije koje su neke od opozicionih partija promovisale još početkom 90-ih.

Treća distinktivna karakteristika jeste da SPS kontinuirano zagovara etastički koncept upravljanja privredom. U osnivačkom programu regulativnu ulogu države socijalisti predstavljaju starom komunističkom formulom supstancijalne racionalnosti: SPS smatra da je za optimalne rezultate u privredi potrebno kombinovati tri sektora - preduzetničku "inicijativu", uz smišljenu "koordinaciju države", koje bi, pri tom, bile "zasnovane na ekonomskoj nauci", što predstavlja koncept političke ekonomije "naučnog socijalizma". SPS, pri tom, koristi Keynesovu argumentaciju: "neregulisana tržišna privreda neizbežno vodi povremenim poremećajima, zastojima i kriznim situacijama u kojima propada znatan deo društvenog bogatstva i u kojima velik deo stanovništva ostaje bez osnovnih sredstava za život." Socijalisti taksativno nabrajaju domene regulativne uloge države: monetarna politika (koja je razvojna i antiinflaciona), poreska, spoljnotrgovinska i carinska, razvojna i ekološke politika. Naposletku, socijalisti zaključuju da se regulativna uloga države nikako ne može poistovetiti sa istorijski dezavuisanim modelima "komandne", "dirigovane" i "dogovorne" ekonomije. Paradoksalno je, dakle, da socijalisti nastoje da jačaju regulativnu ulogu države istim onim argumentima kojima je kapitalizam spašavao svoj liberalni legitimitet. Premda je rečeno da se socijalisti "u načelu opiru preteranoj centralizaciji i etatizaciji privrede", ukazuje se na "neophodnost da izvesna preduzeća budu javna i da se u njima društvena svojina pretvori u državnu". Lista takvih slučajeva u programu SPS-a ostaje otvorenom, a kriterijumi selekcije krajnje uopšteni - kaže se da je to slučaj "s onim velikim sistemima u energetici, rudarstvu, saobraćaju, komunikacijama itd., koji koriste prirodna bogatstva zemlje gde najveći deo investicija potiče od društva kao vlasnika, i čiji proizvodi imaju opšti značaj ili su neophodni za proizvodnju u drugim granama". Socijalisti, pri tom, podsećaju da takva javna preduzeća postoje i u razvijenim zemljama, navodeći Veliku Britaniju, Francusku, Nemačku, Italiju i skandinavske zemlje.

Četvrta distinktivna ideološka pozicija SPS jeste izričito opredeljenje za "politiku pune zaposlenosti". U osnivačkom programu rečeno je da se zahtev za socijalnu jednakost u jugoslovenskim uslovima najpotpunije ostvaruje u pravu na rad, i "stvaranju uslova za punu zaposlenost". SPS će koristiti "postojeća naučna saznanja i upotrebiti sve snage da se zaposlenost", kao "pitanje egzistencije i dostojanstva nezaposlenih, reši u što kraćem roku". U programu SPS iz 1992. takođe

je rečeno da socijalisti Srbije smatraju "punu zaposlenost jednim od osnovnih ciljeva svoje ekonomske politike". Zaposlenost je "uslov ne samo materijalne egzistencije radnika i njegove porodice već i njegovog ljudskog dostojanstva i normalnog društvenog života". Preduslov pune zaposlenosti, smatraju socijalisti je "aktivna investiciona politika, a naročito ulaganja u krupne privredne projekte". Za ovu partiju deklarisanje politike "pune zaposlenosti" značilo je mnogo više od obnarodovanja doktrinarnog postulata levice. Za transformisane komuniste, koji će dugi niz godina održavati kontinuitet vlasti, "puna zaposlenost" podrazumevala je preduslov održanja "punog legitimiteta". Logika političkog održanja na vlasti nametnula je potrebu za održanjem socijalnog mira, a time i imperativ deklarativne "borbe" protiv nezaposlenosti. Tek po gubitku vlasti - nakon iscrpljenja i poslednjeg atoma svog legitimacijskog kapaciteta, socijalisti su, u kongresnom dokumentu iz 2000, revidirali svoj stav o "punoj zaposlenosti" i postavili konkretan cilj: da se u naredne četiri godine stopa nezaposlenosti svede na 12%. Bila je to deklaracija poraza socijalista u njihovoj "borbi" za "punu zaposlenost". Ipak, SPS je bila jedina od relevantnih partija koja se usudila da deset godina uzastopce obećava biračima da će im obezbediti posao.

Peta distinktivna karakteristika jeste ideološka sinteza jugoslovenskog eksperimenta samoupravljanja i klasičnih marksističkih postulata o humanizaciji rada. SPS i dalje potencira zalaganje za "humanistički socijalizam" - koji se očituje u zalaganu za poboljšanje "kvaliteta radnog života". U pravu na rad, ističe SPS, "čovjek se ispoljava kao slobodno i stvaralačko biće". Ukazujući na svoju levu orijentaciju mladim ljudima, SPS ističe svoja opredeljenja za "smisaonu egzistenciju, u kojoj ima nade, dostojanstva, bogatstva kulturnih sadržaja, humanih vrednosti, etičke motivacije i ljudske solidarnosti". Humanizacija rada ostaje *sui generis* legitimacioni mit levice.

Šesta distinktivna karakteristika programa SPS spada u domen socijalne politike. Reč je o činjenici da je SPS jedina od relevantnih partija koja u svojim osnivačkim dokumentima nije napustila egalitarni koncept postizanja jednakosti. Ostale partije u prvi plan socijalne politike ističu načelo dostizanja "socijalne pravde". Budući da ostale relevantne partije ne pominju koncept jednakosti, to znači da su prihvatile činjenicu da su nejednakosti ne samo inherentne tržišnoj kapitalističkoj ekonomiji, nego i da su neminovno pri-

hvatljive u socijalnom kontraktu kapitalizma. SPS upravo stoga insistira na nekoliko socijalno korektivnih principa, koja su elaborirana u osnivačkom programu SPS: "*socijalističko društvo kao humano društvo mora najpotpunije izražavati **solidarnost** (podvučeno u Programu SPS) među ljudima, naročito prema siromašnim članovima društva, tako da se oni tog siromaštva oslobađaju, odnosno da se postepeno izjednačavaju sa drugim ljudima.*" "**Socijalna jednakost**" (podvučeno u Programu) podrazumeva "*stvaranje istih materijalnih, političkih i kulturnih mogućnosti za sve ljude.*" SPS smatra da socijalne razlike treba ograničavati u razumnim i društveno prihvatljivim okvirima. Distinktivna karakteristika koncepta socijalne zaštite u dva programa SPS, osnivačkom i onom iz 1992. godine, jeste što implicite sugerišu da je država još uvek glavni akter u domenu socijalne politike, jer u programskim odrednicama nema predloga za privatizaciju zdravstvenih usluga, ili obrazovanja, kao ni privatnih osiguravajućih ili penzionih fondova. S druge strane, isto kao i većina drugih relevantnih stranaka, i SPS iskazuje strah od pervertiranih efekata izdašne socijalne skrbi. U programu SPS iz 1992. se pominje opasnost od razvijanja "*patoloških oblika parazitizma i neodgovornosti ljudi prema sebi i najbližima*". Socijalisti, kao i neke druge stranke, stoga, naglašavaju odgovornost građana za sopstvenu i egzistenciju njihovih porodica.

Premda je još u programu iz 1992. godine rečeno da je cilj SPS ulazak u članstvo Socijalističke internacionale i da je ovaj njen program tada pisan po uzoru na revidirani program Internacionale, SPS sve do današnjih dana nije uspela da se pozicionira kao transformisana socijaldemokratska stranka. Naime, retorika još uvek važećeg programa SPS iz 1992. svrstava srpske socijaliste u "retro-levičare", "konzervativne levičare", koji čak nisu ni pokušali da formulišu autohtonu platformu "trećeg puta", po uzoru na neke druge postkomunističke partije. Programski dokumenti SPS su daleko od programskih dometa zapadne socijaldemokratije. Na najnovijem, 7. Kongresu, SPS je usvojila Programsku deklaraciju u kojoj se kaže da ova partija "*ostaje dosledna vrednostima Programa donetom na Drugom kongresu 23. i 24. oktobra 1992. godine.*" Socijalisti tvrde: "*naša doslednost nije dogmatizam*", već "*dokaz da su uverenja i ciljevi koje smo prepoznali te istorijske 1990. godine sa našom partijom i našim predsednikom Slobodanom Miloševićem, izdržali probu vremena i sva iskušenja koja je pred nas postavila istorija i realnost*". Socijalisti Srbije, rečeno je "osta-

ju to što su: partija demokratske levice oslonjena na svet rada i okrenuta budućnosti." U najnovijoj programskoj deklaraciji takođe je rečeno da je SPS "leva i patriotska partija koja ima trajno i čvrsto uporište u narodu, koja ima idejnu snagu i koja ima politiku i istorijsku borbu na svojoj strani." Nadalje je rečeno da SPS "neće da bude partija koja će popravljati divlji kapitalizam, kao što čine neke navodno socijaldemokratske stranke", već da su oni "partija koja ima svoj projekat društva i on se zove demokratski socijalizam, nikako ublaženi kapitalizam."

U Programskoj deklaraciji 7. Kongresa SPS se ponovno deklarise kao avangarda politička organizacija koja nastoji da privuče i mobilizira široku koaliciju vanpartijskih saveznika. U Programskoj deklaraciji je rečeno da SPS kao "najveća i najorganizovanija snaga levice" ima obavezu da nastavi sa procesom "velikog okupljanja levičara." SPS smatra da su njeni "istinski saveznici" sledeći: radnički sindikati koji moraju znati da "nigde u svetu radnička borba nije uspeła ako nije bilo saveza levice, sindikata i političke partije levice koje poštuju principe demokratskog socijalizma." Pri tom je potrebno podsetiti na svojevrtni kuriozitet da u osnivačkom programu SPS iz 1990, ova stranka niti jednom jedinom rečju nije pomenula instituciju ili ulogu sindikata - reč "sindikata" uopšte ne postoji u programu SPS iz 1990! Zatim, na najnoviju listu saveznika uvrštena su i "zavičajna udruženja građana", ekološka udruženja, udruženja i stranke penzionera, antiglobalistička udruženja i pokreti, naposletku udruženja antifašističkih boraca. Takođe su precizirane i ciljne grupe SPS: radnici, seljaci, učenici, studenti, penzioneri, borci, kojima SPS upućuje apel da joj se pridruže. Naposletku se SPS deklarise kao partija "ljudi koji žive od svog rada... koji vole svoju zemlju", ali sada i kao "partija antifašista" i kao "partija antiglobalista". U Programskoj deklaraciji SPS daje i listu "prirodnih" i "nepomirljivih" protivnika, sa kojima za socijaliste "nema i neće biti sporazuma". To su "nosioci liberalnih ideologija (koji zagovaraju opštu i sveobuhvatnu privatizaciju)", zatim "nosioci globalističkih ideji koje traže poništenje naše nacionalne samobitnosti i specifičnosti", naposletku to su i "separatisti koji hoće da dovrše odavno započeti proces razbijanja i smanjivanja Srbije", te "šovinisti koji žele da vrše podelu ljudi na vere i nacije i koji hoće da trajne vrednosti bratstva, jednakosti i slobode zamene idejama krvi i tla bez prostora za različitost i suživot." Socijalisti, dakle, nameravaju da okupe šarenoliku ideološku koaliciju koja bi nalikovala na kakav (post)komunistički Narodni front.

Za razliku od ranijih kongresnih dokumenata donetih u vreme Miloševićevog neprikosovenog liderstva (zaključno sa 5. kongresom održanim neposredno nakon njegovog pada s vlasti, 2000. godine), uočljivo je da se na poslednja dva kongresa (6. i 7) SPS otvara prema novim, aktuelnim (post)materijalističkim temama moderne levice - borbi protiv siromaštva, ekologiji, održivom razvoju, (anti)globalizaciji, civilnom društvu, itd. Ipak, retorika kojima SPS elaborira ove teme nije sukladna retorici savremene zapadne socijaldemokratije već ukazuju da SPS klizi ka pozicijama levog populizma. No, budući da je većina relevantnih partija u Srbiji zauzela "desni" prostor između centra i krajnje desnice, SPS ostaje gotovo usamljena na širokom manevarskom prostoru levice. Što joj još uvek daje mogućnost reformskog preskoka sa pozicije konzervativne levice na poziciju bližu levom (socijaldemokratskom) centru. U svakom slučaju, SPS ostaje u visokom stepenu ideologizirana partija, koja tvrdokorno insistira na doslednosti dogmi.

Nacional-populisti - SPO

Osnivačka legitimacijska matrica srpskih nacionalista - Srpskog pokreta obnove (SPO) i Srpske radikalne stranke (SRS), orijentisana je ka prošlosti - traumatičnom periodu Drugog svetskog rata (1941-1945) i obe ove stranke aktueliziraju etničke sukobe i animozitete između Srba i drugih jugoslovenskih naroda (Hrvata, Muslimana), kao i unutarsrpske podele na četnike i partizane. Njihova je matrica utemeljena, dakle, na nacionalističkom revanšizmu i ideološkom revizionizmu, koji se očituju u sledećim ključnim elementima:

- anti-komunizmu, "detitoizaciji" i dezavuisanju komunističkog koncepta "bratstva i jedinstva" jugoslovenskih naroda;
- istorijskom revizionizmu: interpretaciji sukoba između četnika i partizana u Drugom svetskom ratu kao građanskog, bratoubilačkog rata i zalaganju za rehabilitaciju četničkog pokreta Draže Mihailovića;
- retradicionalizaciji: reafirmaciji monarhističkog uređenja Kraljevine Jugoslavije;
- ortodoksnom klerikalizmu: svetosavskoj tradiciji pravoslavlja kao pandanu bezbožničkoj vladavini komunista; apostrofiranju svetosavlja kao "nacionalne" religije Srba;

- ekspanzionističkom nacionalizmu: uspostavljanju "Velike Srbije" kao jedinstvene srpske države u njenim "istorijskim" i "etničkim" granicama koje će obuhvatiti sve oblasti u bivšoj SFR Jugoslaviji naseljene Srbima - Srbiju, Crnu Goru, te velike delove Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Makedonije;
- ksenofobiji, nacionalizmu, koji se graniče sa neofašizmom: izražavanju ekstremne nacionalne distance i netrpeljivosti prema drugim jugoslovenskim narodima i etničkim zajednicama, a pre svih: Hrvatima, Muslimanima i Albancima.

Ove su dve stranke, dakle, izvorno formulisale "svesrpsvo" kao hegemonističku ideologiju. Međutim, kako se ispostavilo, ovaj omnipotentni hegemonistički projekat, premda je godinama regrutovao brojne učesnike anti-režimskih masovnih demonstracija, kao i srpske dobrovoljce u etničkim sukobima na prostorima Hrvatske i Bosne i Hercegovine, ipak nije donosio dovoljnu većinu glasova na izborima da bi neka od ovih stranaka mogla samostalno da preuzme vlast. To neće poći za rukom Srpskoj radikalnoj stranci čak ni kada je uspela da na poslednjim izborima dobije više od milion birača. Političko iskustvo je nagnalo obe ove nacionalističke stranke da postepeno, u pojedinim segmentima brže, odnosno u drugima sporije, ipak, značajno deradikalizuju svoju izvornu ekstremističku matricu.

Izbijanjem etničkih sukoba na teritoriji Bosne i Hercegovine, 1992. godine, **SPO** će početi da se povlači sa svojih ratnohušakačkih pozicija, da bi se deset godina nakon osnivanja, u programu usvojenom 2001. godine, ova stranka sada deklarirala kao "*nacionalna stranka liberalnih, građanskih i demokratskih uverenja*". SPO je ostao dosledan u svom pokušaju rehabilitacije četničkog pokreta Draže Mihailovića, za razliku od SRS koja je svoj ideološki identitet nastojala da veže za neosporni istorijski autoritet Nikole Pašića. Štaviše, SPO je, kao u retko kojemu od svojih programskih ciljeva, doživeo ostvarenje svojih opredeljenja izrečenih u svojoj "Deklaraciji o nacionalnom pomirenju". Naime, voljom većine poslanika u srpskom parlamentu, zakonski je izjednačen status onih koji su u Drugom svetskom ratu bili na strani četnika sa onima koji su bili na strani partizana. Gubitnici i poraženi su *post festum* (tačnije *post mortem*) i zakonski rehabilitovani. Upravo se SPO od početka svog osnivanja zalagao da **"unuci monarhista i komunista, četnika i partizana ne smeju ponoviti raskole svojih dedova"**. SPO je, naime, u svojoj "Deklaraciji o nacio-

nalnom pomirenju" (usvojenoj na Svetskom saboru SPO, na kojemu učestvuju i predstavnici partije iz Srbije i "rasejanja", tj. dijaspore), ukazivao da su Srbi jedan od *"retkih naroda modernog doba"* koji su *"iznutra razbračeni"*. SPO je ukazao da, premda Srbi ističu slogu kao *"srž svoje antropološke filosofije"*, u praktičnom životu se ponašaju suprotno geslu *"samo sloga Srbina spasava"*, te su, stoga, dobrim delom *"izgubili od svoje čvrstine, samopouzdanja, ponosa i samostalnosti"*. Nadalje, SPO je ostao dosledan i u svom anti-komunizmu. Međutim, za razliku od nekih drugih stranaka, koje su komunizmu suprotstavljale liberalno-demokratska načela uređenja države i ekonomije, SPO je kao pandan u prvi plan istakao, umesto ideologije - religiju. Što je sažeto izloženo u već pomenutoj *"Deklaraciji o nacionalnom pomirenju"*, gde SPO ukazuje da je srpski narod *"umesto svetosavske sloge bio prisiljen na 'bratstvo i jedinstvo' kao ideološku formulu sputavanja srpstva"*. Nadalje je konstatovano da je *"ledeno doba antisrpstva u poratnom vremenu ostavilo pogubne posledice jer se srpski stav nije mogao osloniti na unutarnju, duhovno-moralnu čvrstinu srpskog jedinstva. Srbi su smogli snage da se izmira sa svima osim sa sobom."* SPO je, stoga, na nacionalni pijedestal ponovo uzdigao lik Svetog Save (Nemanjića) kao *"bratoizmirioca"* i *"nacionalnog usmerioca"*. Povratak autentičnoj nacionalno-religioznoj tradiciji (svetosavlja) i veličanje autoriteta duhovnog oca (Svetog Save) pokazatelj je organicističko-konzervativnih karakteristika partijske ideologije SPO. Konzervativna komponenta ideološkog profila SPO se očituje i u činjenici da je SPO takođe ostao dosledan u zalaganju za monarhističko uređenje Srbije. I u svom najnovijem programu SPO se zalaže za obnovu *"moderne ustavne parlamentarne monarhije, u kojoj bi Kralj imao prvenstvo časti, ali ne i vlasti, i bio simbol jedinstva države i nadstranački krov u višestranačkoj demokratiji."* Premda je SPO jedina od relevantnih partija u Srbiji koja se zalaže za obnovu monarhije, ona nije uspela da obnovi raskinute političke veze sa aktuelnim pretendentom na srpski presto, Aleksandrom II Karađorđevićem.

Uporede li se njena izvorna programska opredeljenja iz 1990. sa najnovijima, može se zaključiti da je SPO u potpunosti napustila platformu ekstremnog srpskog nacionalizma. U novom programu nacionalni interes se opredeljuje isključivo prema *"unutrašnjim pitanjima"* Srbije - Vojvodini, Kosovu i Metohiji, naposljetku i Crnoj Gori. Umesto teritorijalne ekspanzije, SPO se sada zalaže za principe miroljubive

koegzistencije: SPO ističe da je "*svojim centralnim geografskim položajem na Balkanu, Srbija predodređena da bude svojevrsni most između Zapadne Evrope i Bliskog Istoka, Sredozemlja i Srednje i Istočne Evrope*". Otuda proističe uverenje SPO da "*prvi korak u evropskoj orijentaciji Srbije mora biti sređivanje odnosa sa susedima u regionu*", budući da Srbija deli zajednički interes da postane deo evropskih integracija, u prvom redu Evropske unije.

Problem sa proevropskom, proliberalnom orijentacijom SPO jeste što od svog osnivačkog programa do danas ova stranka nije uspjela da formuliše konzistentan ekonomski program već se njen koncept ekonomske politike kretao u orbiti čas levog čas desnog populizma. Na primer, u osnivačkom programu iz 1990, SPO, kao deklarirana antikomunistička stranka obećava radnicima komunistički raj na zemlji. Naime, SPO ističe svoje zalaganje za "*šestočasovni radni dan i i petodnevnu sedmicu*", te primanja zaposlenih koja "*neće zaostajati za onim u razvijenim državama Evrope*". Nadalje, SPO smatra da bi radnicima koji usled ukidanja nerentabilne proizvodnje ostanu bez posla, država "*imala da isplaćuje prosečnu mesečnu zaradu sve dok im se ne ponudi drugi posao*". Pri tome, SPO smatra da "*valja stimulisati vraćanje porodica iz gradova na selo*". Naime, SPO je egzemplarni zagovornik nativističkog ruralnog tradicionalizma. Ova stranka smatra da nosilac ekonomskog razvoja zemlje nije ni država, ni privatni preduzetnik, već je to seljak, kako je izraženo u egzemplarnoj odrednici koja figurira u svim do sada usvojenim programima ove stranke: "*domaćinska seoska kuća mora postati biološki i ekonomski oslonac nacije i države*". SPO smatra da se mora vratiti ugled selu i seljaku tako što će uslovi rada i vrednovanje rada seljaka omogućiti standard koji imaju farmeri u najuspešnijim poljoprivrednim državama Evrope. I u programu SPO iz 2001, još uvek je transparentno ideološko utemeljenje ove stranke u organicističkom populizmu. U programu za 21. vek ostala je na snazi izvorna odrednica programa SPO o "*domaćinskoj seoskoj kući*" kao "*biološkom i ekonomskom osloncu nacije i države*". Takođe se ističe da SPO veruje da je porodica temelj na kome počivaju društvo, nacija i država. Zbog toga, ističe SPO, svaka razumna nacionalna politika mora činiti sve da ekonomski, socijalno i duhovno učvrsti porodicu i time utiče ne samo na demografsku reprodukciju i vaspitanje mladih naraštaja, nego i na obnovu osnovnih moralnih i društvenih vrednosti i normi ponašanja. Dakle, potpuno je

transparenta organicističko-konzervativna vertikala: domaćin - selo - porodica - kuća - nacija - država, u populističkoj interpretaciji SPO.

Za razliku od ostalih relevantnih stranaka, SPO nikada nije ispravio početnu slabost svog programa - ekonomski delovi programa SPO, od osnivačkog, iz 1990, do poslednjeg, iz 2001. godine, u velikoj su meri ostali nedorečeni, tj. u njima se nalaze samo fragmentarne, (in)direktne refleksije o ekonomskim pitanjima. Na primer, u osnivačkom programu se SPO jasno založio za ukidanje društvene i restituciju privatne svojine, ali u programu nije formulisao koncept privatizacije, niti je to učinjeno u programu iz 2001. godine. Deklarišući se kao stranka liberalnih opredeljenja, SPO je izložio listu načela, na osnovu kojih se ne može pouzdano rekonstruisati koncept uređenja privrede. SPO u programu iz 2001. deklariše mešavinu (neo)liberalnih načela kao što su: lične slobode i odgovornost, što podrazumeva slobodu ugovaranja, trgovine, izbora profesije, preduzetničke inicijative da se stvara profit i da se gubi u tržišnoj utakmici, zatim puna ekonomska sloboda privrednih subjekata, u čijem su centru privatna svojina, odgovorni pojedinac, preduzetništvo i privatni interes kao osnovni podsticajni faktor. Takođe, SPO se zalaže za slobodno i celovito tržište rada, kapitala, roba, usluga i deviza. Dominantnom svojinom se određuje privatna, uz koju se pominju i državna, zadružna i drugi savremeni oblici svojine. Ali ostaje nejasno kako će ova načela funkcionisati, biti institucionalizovana u privrednom sistemu, i u kakvoj će interakciji biti jedna s drugima. Konfuziji doprinose i populistička obećanja, poput onog da SPO vidi "*Srbiju kao ekonomsku oazu, koja će niskim poreskim stopama podsticati priliv stranog kapitala*". Sudeći po strukturi njenih programskih opredeljenja, ekonomska pitanja će za ovu stranku biti od drugorazrednog značaja. Dakle, ne može se govoriti o konzistentnom ekonomskom programu ove stranke, usled čega i njen ideološki profil ostaje nedovršen.

Radikalni (neo)liberalni populizam

Premda je *de facto* ostala bez neposrednog rukovodstva svog neprikosnovenog lidera (koji je već više godina zatočen u Međunarodnom tribunalu za ratne zločine u Hagu), **Srpska radikalna stranka (SRS)** nije usvojila novi post-šešeljevski kongresni program. SRS je od svog osnivanja do danas prolazila kroz kontinuiranu radikalnu

redefiniciju ekonomskog dela svog programa, dok, s druge strane, nije izvršila deradikalizaciju svog političkog dela programa. "Na snazi" je još uvek ekstremistički program usvojen 1996. godine u kojemu se kaže da je *"cilj Srpske radikalne stranke ujedinjenje celokupnog srpskog naroda i obrazovanje državne zajednice na kompletnoj srpskoj nacionalnoj teritoriji, koja će obuhvatiti Srbiju, Crnu Goru, Republiku Srpsku i Republiku Srpsku Krajinu"*. Nadalje je rečeno da je *"želja srpskih radikala da se ta jedinstvena srpska država nazove Velika Srbija, da bude demokratski uređena, s liberalnom tržišnom privredom, modernim pravnim poretkom i razvijenom socijalnom zaštitom."* Kada se uporede programi SRS u vremenskoj vertikali, mogu se zapaziti značajni ideološki pomaci, odnosno transformacije ekonomsko-socijalne matrice, od inicijalnog ekonomskog populizma (u programu 1991) ka konzistentnom neoliberalnom programu (1996), da bi, na posletku, SRS napravila korak ulevo, ka modelu socijalno-tržišne države (izloženog u Polaznim tačkama socijalno-ekonomskog programa iz 2006. godine), u kojemu su takođe uočljive primese izvornog populizma. U poslednjih nekoliko godina, SRS se strateški usmerava ka socijalno stratifikovanim grupama birača, uglavnom gubitnicima i nezadovoljnicima post-komunističkom tranzicijom, i stoga vrši reviziju svog socijalno-ekonomskog programa, kako bi uspela da dodatnim uvećanjem svog milionskog biračkog tela konačno dođe do vlasti. Budući da je radikalski projekat "Velike Srbije" doživeo istorijski poraz, SRS nastoji da se okrene unutrašnjim pitanjima i kao ključno pitanje 2006. identifikuje borbu protiv korupcije i kriminala: *"korupcija je opaka bolest koja sprečava ekonomski napredak Srbije i razara moral celokupnog društva"*, konstatuje se u Polaznim tačkama. Pri tom, cilj radikalne stranke, nije reforma, već socijalna revolucija i moralni preobražaj Srbije: *"Naš cilj i obaveza je da borbom protiv korupcije promenimo svest i onih građana koji misle da je formula uspeha u pronalaženju veza, podmićivanju vlastodržaca. Da bismo to postigli, beskompromisno ćemo se obračunati sa korumpiranim i kriminalizovanim delom režima."*

Ideološka matrica SRS nije jednoznačna - njen socijalno-ekonomski i politički deo programa potiču iz različitih, manje ili više (ne)sukladnih ideoloških polja. Već u osnivačkom programu iz 1991, SRS je, istovremeno sa nacionalno-ekstremističkom političkom platformom, izložila i zalaganje za klasična liberalna načela u ekonomiji, premda je

u programu preovlađujuća retorika demagoškog populizma. Takođe, u izvornu matricu SRS su ugrađeni i elementi neofašizma. Naime, SRS se originerno založila za klasičnu liberalnu *laissez faire, laissez passer* formulu: "uklanjanje svih administrativnih barijera" privatnom vlasništvu, inicijativama i preduzetništvu, kao i "nesputanu konkurenciju zasnovanu na principu da je unutar ekonomske sfere dozvoljeno sve što nije eksplicitno zabranjeno zakonom". Takođe, 1991. godine, radikali se zalažu za "punu privatizaciju svih sredstava za proizvodnju i privrednih grana, osim energetike i rudarstva". U programu iz 1996, SRS će izložiti detaljan i konzistentno razrađen koncept privatizacije, koji se, po ekspertskom kvalitetu, može porediti s programskim odrednicama Demokratske stranke (iz 1995). U programu iz 1996, SRS će ukazati da je "u osnovi svega svojinski osnov (individualizirano vlasništvo)", dok se drugi "sistemski i ekonomsko-politički aspekti" mogu izvoditi iz "liberalne premise": "što je dobro za pojedinca dobro je i za društvo". SRS se zalaže za reafirmaciju tržišnog mehanizma, uz istovremeno potiskivanje državnog intervencionizma. Radikali preciziraju da je ekonomski imperativ potpune privatizacije privrede izmena vlasničke strukture, izuzev prirodnih monopola (telekomunikacije, proizvodnje i prenoša električne energije, putne privrede) i sektora od strateškog značaja. Pored privatne svojine, koja bi bila preovlađujuća, egzistirala bi i državna svojina. Koncept privatizacije za koju se zalaže SRS je sveobuhvatan. SRS ističe da se kupci imovine pojavljuju zaposleni radnici, građani, domaći i strani investitori, zbog čega je vrlo važno odrediti moguće učešće svakog od njih u kapitalu. Radikali ističu da svetska iskustva pokazuju da je 20-30% učešća zaposlenih radnika u kapitalu sasvim dovoljno da se održi motivisanost za efikasno poslovanje. Međutim, svako drugo ograničenje (pa i stranih ulaganja) može imati za posledicu odugovlačenje sa procesom privatizacije i dalje propadanje kapitala. Radikali konstatuju da "kapital koji bude stizao u zemlju ne sme imati nikakva ograničenja, ni u pogledu porekla novca, ali ni u pogledu sticanja profita i njegovog iznošenja". Radikali naročito insistiraju na legalnosti i transparentnosti privatizacionog procesa. Nužan preduslov za privatizaciju je i pravna sigurnost, kao i javni nadzor vlade i parlamenta nad institucijama koje vrše kontrolu ovog procesa. *Post festum*, nakon što je privatizacija u Srbiji gotovo privedena kraju, u Polaznim tačkama socijalno-ekonomskog programa iz 2006, radikali izražavaju nameru da sprovede "detaljnu proveru dosadašnje pri-

vatizacije" i ukoliko se ustanovi da je određeni postupak privatizacije sproveden nezakonito i uz izvršenje krivičnog dela, "*postupak će biti poništen*". Rečeno je da će SRS nastaviti proces "*slobodne privatizacije*", ali, izuzetak je domen "*strateških državnih sektora u kojima privatizacija mora da bude delimično ograničena, kao što su elektroprivreda i naftna industrija, koje bi morale da ostanu u većinskom vlasništvu države*." Neočekivano je da radikali, s obzirom na odredbe programa 1996. godine afirmišu ulogu države u ekonomiji.

Naime, SRS je, u svom programu iz 1996, promovisala minimalnu, preovlađujuće (neo)liberalno makroekonomski usmerenu ulogu države. U programu iz 1996. godine, radikali se zalažu za "*ograničavanje ekonomske politike vlade na monetarnu, fiskalnu i socijalnu sferu*". Rečeno je da se uloga savremene države sastoji u merama posrednog regulisanja privrednih tokova i to: politikom preraspodele nacionalnog dohotka kroz budžet, poreze, carine i takse, spoljnotrgovinsku razmenu i druge ekonomske odnose sa inostranstvom, naučna istraživanja i tehnološki razvoj, racionalno korišćenje prostora i privrednih resursa, zaštitu i unapređenje životne sredine. SRS nadalje objašnjava da u takvom ekonomskom poretku država u najvećoj meri gubi privrednu funkciju. Njena uloga se ograničava na pružanje zaštite privatnoj svojini i omogućavanje slobodne utakmice na tržištu, što znači na pravnu sigurnost u unutrašnjim odnosima i državnu bezbednost u odnosima prema inostranstvu. U programu SRS iz 1996. godine, rečeno je da državni sektor zasnovan na vlasništvu i suvlasništvu države, gde se ona javlja kao investitor ili suinvestitor i nosilac poslovne politike, jeste nužan, ali mora biti sveden na najmanju moguću meru zbog činjenice da je "*država loš preduzetnik*", kako konstatuju radikali. Deset godina kasnije - 2006, SRS se zalaže za sasvim suprotnu "*aktivnu državnu ulogu*" kojom će se promovisati osnivanje novih, posebno izvoznih sektora, ali i vršiti izbor strateških sektora koji će biti "*zamajci privrednog razvoja*" i koji će biti u većinskom vlasništvu države - koja će ih "*pomagati i štiti*". Pomoć i zaštita države, prema zamisli radikala, podrazumeva delimični uvozni protekcionizam, subvencije za uvoz kapitalnih dobara, preferencijalne kredite, poreske olakšice i druge mere. Dakle, država je od lošeg postala ključni preduzetnik, u revidiranom stavu srpskih radikala, što predstavlja radikalnu redefiniciju ranijeg (neo)liberalnog stava ove stranke. SRS sada inklinira ka levo-centričnom etatizmu.

Demagoško-populistička retorika konstantna je karakteristika ideološke matrice srpskih radikala. Tipičan je populističko-demagoški način na koji radikali u programu iz 1991. nameravaju da reše problem masovne nezaposlenosti - predlažu svojevrсну radikalsku varijantu srpskog "new deal"-a. Radikali predviđaju stvaranje slobodne bescarinske zone uz kompletnu obalu Dunava i propisivanje državnih taksi koje bi bile "među najprivlačnijim na svetu", što bi značilo, prema predviđanju SRS, za prvo vreme otvaranje "nekoliko stotina hiljada novih radnih mesta, a u perspektivi od deset do dvadeset godina, i čitavog miliona". Takođe se u programu predlaže raspisivanje međunarodnih licitacija za prodaju koncesija za izgradnju kanala Dunav - Morava - Vardar - Solun koja bi "u dvadesetogodišnjem roku zaposlila stotine hiljada naših radnika i mnogo građevinskih, snabdevačkih i uslužnih firmi". Na sličan način bi se mogla izgrađivati mreža modernih auto-puteva, predlaže SRS. Izvorni populističko-demagoški pristup makroekonomskoj politici, i politici nezaposlenosti, biće gotovo u potpunosti napušten u programu SRS iz 1996. godine. Međutim, u Programskim tačkama iz 2006, SRS će iznova aktuelizirati svoje zalaganje za koncesije. SRS smatra da bi strateške prirodne resurse i bogatstva bilo moguće davati u koncesije čime bi se obezbedila njihova revitalizacija, a "država zaštitila od ekonomskog kolonijalizma". SRS, dakle, ostaje verna iluziji da bi grandiozni koncesioni projekti izdašno finansirani iz inostranstva rešili problem masovnog zapošljavanja. Dakle, populizam ostaje konstantna komponenta radikalskih programa. U novousvojenim socijalno-ekonomskim Polaznim tačkama iz 2006, radikali sada određuju poljoprivredu kao "stratešku granu privrede", premda u programu iz 1996. godine, među ukupno 100 obimnih tačaka programa SRS, nijedna nije bila posebno posvećena ovom sektoru. SRS se sada orijentiše ka socijalno-klasno koherentnom, dakle, potencijalno masovnom biračkom telu iz ruralnih sredina. SRS zauzima stav da je upravo poljoprivreda "ključni sektor u rešavanju problema nezaposlenosti". Radikali predlažu stvaranje kooperativa (koje, kako naglašavaju, nemaju veze sa konceptom zadruga), koje bi predstavljale nova profitna preduzeća u mešovitim, državno-privatnom vlasništvu određenog broja zainteresovanih poljoprivrednih proizvođača, koji žive u jednom okrugu (a ne u jednom selu) i koji dele zajednički interes za proizvodnjom konkurentnih proizvoda sa zaštićenim poreklom. Država bi obezbedila deo zemljišta, infrastruk-

turu, određena novčana sredstva, po početno veoma povoljnim uslovima, kao i deo menadžmenta. SRS predlaže da država formira posebnu Razvojnu poljoprivrednu banku, koja bi, po "*najnižim kamatnim stopama*", kreditirala poljoprivrednu proizvodnju. Nadalje, srpska će država različitim necarinskim merama zaštititi domaću proizvodnju, uz istovremenu podršku izvozu srpskih proizvoda. Na taj način, smatraju radikali, "*oporavićemo i dalje razvijati srpsko selo*".

Populizam se očituje i u domenu socijalne politike srpskih radikala. U osnivačkom programu SRS iz 1991, koncept socijalne politike utemeljen je premisama totalitarnog egalitarizma, koji do ekstrema pervertira dezavuisani komunistički koncept "uravnilovke". Radikali se tako zalažu za ukidanje doprinosa za socijalno, penzijsko i invalidsko osiguranje i smatraju da su to državne funkcije koje bi trebalo da budu finansirane direktno iz državnog budžeta i u njima bi se realizovao princip solidarnosti koji, između ostalog, podrazumeva da svi građani sa 65 godina života ili 40 godina radnog staža imaju iste penzije. Svi dodatni oblici osiguranja, smatraju radikali, bi trebalo da budu potpuno privatizovani i na principu dobrovoljnosti. Za radno aktivno stanovništvo, SRS ističe populističko-egalitaristički predlog da bi država trebalo da propiše "*minimalnu mesečnu platu svih zaposlenih u iznosu od 100 nemačkih maraka, obračunatih u dinare po slobodno formiranom tržišnom kursu*". Koncept socijalne politike naposljetku završava sa demagoškim obećanjima: SRS smatra da bi centralna vlast trebalo da obaveže sve opštine da proporcionalno broju stanovnika odrede građevinske parcele koje će se besplatno dodeljivati zainteresovanim građanima i da je njihova jedina obaveza da u roku od deset godina po tipskom projektu podignu privatnu kuću za stanovanje svoje porodice, čime bi se, smatraju radikali, stambena kriza značajno ublažila, a građevinska delatnost dobila značajan stimulans. Dugoročno rešenje stambenog problema SRS vidi u ubrzanoj privatizaciji stambenog fonda koja bi trebalo, po predlogu radikala, izvoditi pod istim uslovima za sve građane i po principu da za plaćanja unapred i u gotovom novcu cena jednog kvadratnog metra ne bude viša od 100 nemačkih maraka. Tako je SRS izvorno koncipirala demagoški "*Deutsch-Mark*" populizam. No, indikativno je da će na Trećem otadžbinskom kongresu iz 1994. godine, srpski radikali u Programskih odrednicama socijalne politike izbrisati jedino ovaj kriterijum od 100 nemačkih maraka - budući da je tada u Srbiji

već uveliko galopirala istorijski rekordna hiperinflacija. Premda je u programu iz 1996. u značajnoj meri redukovala, gotovo odstranila populističke mere iz socijalne politike, i okrenula se ka neoliberalnom konceptu, SRS sada iznova, u najnovijim Socijalno-ekonomskim polaznim tačkama iz 2006. godine, reaktivira populistički koncept masovnog rešavanja stambenog problema. Glavne mere "*nove stambene politike*" koje nude radikali su popularne: smanjenje poreza na promet nekretnina sa 5% na 2%, te legalizaciju stambenih objekata po "*najnižim, simboličnim cenama*". Populizam, dakle, ostaje neprikosnoven ideološka komponenta legitimacione matrice srpskih radikala.

S druge strane, u političkom delu programa, srpski radikali će se postepeno odricati od svojih najekstremnijih stavova. Originerno, članci SRS, članovi partije, njihovi sledbenici, simpatizeri, dobrovoljci koji su u organizaciji ove stranke učestvovali u oružanim sukobima tokom 90-ih, u svojim javnim istupanjima su često rabili retoriku i ikonografiju ekstremnog nacionalizma, četništva, pa čak i (neo)fašizma. U osnivačkom programu iz 1991. godine, srpski radikali su se otvoreno založili za sprovođenje ekstremističkih diskriminatornih mera, koje se mogu nazvati onakvim kakve jesu - neofašističkim. Reč je, naime, o diskriminatornim merama koje srpski radikali predlažu protiv pripadnika albanske manjine na Kosovu i Metohiji. Celokupna lista ovih diskriminatornih mera prema kosovskim Albancima, izloženih u tački 20. programa iz 1991. predstavlja egzemplarnu primenu nacističkog modela "rešavanja" manjinskog pitanja, za koji se SRS zalaže sve vreme trajanja etničkih sukoba u SFR Jugoslaviji. Između ostalih, radikali su predlagali i sledeće mere: "*proterivanje svih albanskih emigranata i njihovih potomaka; sprečavanje svakog državnog finansijskog dotiranja albanske nacionalne manjine i preusmeravanje ranije tome namenjenih sredstava na isključivo finansiranje povratka Srba na Kosovo i Metohiju; raspuštanje svih ustanova koje se finansiraju iz državnog budžeta, a deluju na albanskom jeziku; otpuštanje sa posla svih Šiptara koji nisu naši državljani, što se utvrđuje podacima iz popisa stanovništva; izdavanje iseljeničkog pasoša svim Šiptarima koji to žele; iseljavanje svih pripadnika šiptarske nacionalne manjine, uz pravičnu naknadu, iz pojasa od 20 do 50 km vazdušne linije uz albansku granicu, budući da je Albanija kao država trajno neprijateljski orijentisana prema Srbiji, i ovo područje proglasiti od strateškog značaja za našu ze-*

mlju; oduzimanje srpskog državljanstva i zabrana povratka svim Šiptarima, jugoslovenskim državljanima, koji borave u inostranstvu i tamo deluju sa separatističkih pozicija; na mestima gde je najgušća koncentracija šiptarskog stanovništva, otvarati rudnike uglja gde god je to moguće i graditi termocentralne, pa u njima zapošljavati radnike i stručnjake iz svih delove Srbije; ukinuće svih socijalnih davanja Šiptarima, posebno onih koja podstiču previsok natalitet". Premda su ove odredbe potvrđene na sledećem Otadžbinskom kongresu radikala 1994. (i tada inkorporirane u program pod "simboličnim" brojem 13), u sledećem, post-dejtonovskom programu SRS iz 1996. godine, one su u potpunosti izbrisane. Posebna tačka programa iz 1996. posvećena je "pravima nacionalnih manjina". Sada se SRS deklariše kao "stranka izrazito demokratske orijentacije" koja će "učiniti sve da prava nacionalnih manjina budu zagarantovana najvišim pravnim aktima", kao i da "proklamovano pravo na posebnost dobije i realnu zaštitu." Ipak, ispoljavanje nacionalnog ekstremizma ostaje prisutno, sve do današnjih dana, u javnim izjavama lidera i ostalih predstavnika SRS.

Naposletku, ali ništa manje važan, sastavni element ideološke matrice srpskih radikala je i konzervativizam. Indikativno je da je najekstenzivnija tačka socijalne politike u programu SRS iz 1996. posvećena tipično konzervativnim vrednostima: porodici i politici nataliteta. Egzemplarno je označavanje porodice kao "srpske": "tradicionalna srpska porodica" definisana je kao "stub koji je omogućio oslobođenje, ujedinjenje i prosperitet generacija, stvaranje i razvoj slobodne ličnosti, patriotizma, moralnosti i odgovornosti", ističu srpski radikali. Porodica treba da postane temelj društva, stoga radikali imaju za cilj da povrate ugled i značaj srpske porodice, kako bi jaka i stabilna porodica postala izvor svih umnih, moralnih, slobodarskih, sposobnih, i humanih pojedinaca za stvaranje narodnog blagostanja. U programu se nudi čitav niz mera iz oblasti ekonomskog života, fiskalne politike obrazovanja, zaštite zdravlja, dečje zaštite, braka i porodičnih odnosa, informisanja, stambene izgradnje, saobraćaja, komunalne infrastrukture i ravnomernog razvoja područja, koje bi trebalo da doprinesu zaštiti porodice i podizanja nataliteta. Ipak, srpski radikali smatraju da bi porodica morala da bude što nezavisnija od delovanja države. SRS kritikuje što je "nova", nasuprot tradicionalne porodice, postala maksimalno zavisna od volje država i paradržavnih organa. Egzistenciju i materijalna dobra porodica mora sama da obezbeđuje,

ističu radikali, pa je potrebno stvoriti ambijent kako bi sposobnosti, kapital i preduzetništvo mogli na tržištu da ostvare odgovarajuću satisfakciju. Ipak, potrebno je naglasiti da se po nekim drugim, tipično konzervativnim pitanjima, SRS određuje "netipično": na primer, srpski radikali zalažu se za sekularnu državu i nisu monarhisti.

Može se zaključiti da su srpski radikali u svojoj programskoj evoluciji u značajnoj meri redukovali distinktivne karakteristike "radikalnog ekstremizma". Kada se uporede osnivački (iz 1991) i još uvek važeći program ove partije iz 1996, može se zaključiti da su radikali napravili ideološki zaokret od 180 stepeni, prešavši iz egalitarističko-paternalističkog u (neo)liberalno polje u kome vlada preduzetnička inicijativa i odgovornost pojedinca za ekonomsko-socijalni položaj u društvu. Na osnovu analize sadržaja programa, proizlazi zaključak da bi ovu partiju svakako trebalo svrstati u desno ideološko polje. Ipak, u "široj" pa i stručnoj javnosti još dugo će odzvanjati eho ekstremističke i populističko-demagoške retorike osnivačkog programa SRS iz 1991. godine. Dodatnu konfuziju u ideološkom profiliranju SRS ostavila je i činjenica formiranja "crveno-crne" koalicije između SPS i SRS, što je doprinelo da se srpskim radikalima pripisuje levi predznak u konceptu ekonomsko-socijalne politike, premda je u njihovim programima vrlo malo dodirnih tačaka sa ortodoksnom levicom - bilo komunističkom, bilo socijaldemokratskom. Ipak, glavni uzrok kontradiktornom ideološkom pozicioniranju ove stranke jeste što njeni lideri, članovi i simpatizeri ne odustaju od populističko-demagoških i ekstremističkih istupanja u javnosti, tako da odrednice programa SRS, pa bile one i najliberalnije, ostaju "mrtvo slovo na papiru".

Socijaldemokrate (DS)

U proteklom periodu od petnaest godina, egzemplarno je pozicioniranje Demokratske stranke. Potekla iz, uslovno rečeno, "desnog" - liberalno-demokratskog polja ova će partija ispoljiti veliku dozu realpolitičke pragmatičnosti u evoluciji svoje ideološke matrice. Nastala kao stranka intelektualaca, DS je bila u mogućnosti da u svom prvom programu iz 1990. izloži ubedljivu normativnu matricu liberalizma u ekonomiji i demokratije u politici. U programu je koncizno elaboriran koncept demokratije i ljudskih prava (predstavničke demokratije, parlamentarnog sistema, političke slobode i prava, kao i građanskih prava).

Prezentacija liberalnog koncepta tržišne privrede i ekonomskih sloboda u osnivačkom programu je takođe normativno konzistentan. DS se zalaže za pluralizam kao oblik vlasništva i najširi stepen slobode osnivanja firmi u privatnom, državnom, pa i tzv. društvenom, civilnom sektoru: "*privatnim preduzećima, zadrugama, akcionarskim društvima, javnim preduzećima, neprofitnim organizacijama i sl*". Privatna svojina je "*temelj svakog slobodnog, demokratskog i prosperitetnog društva*", smatra DS i izlaže detaljan koncept procesa privatizacije, založivši se za denacionalizaciju kao i za besplatnu masovnu podelu akcija i uspostavljanje Centra za privatizaciju. DS se založila za potpunu liberalizaciju koja podrazumeva ukidanje svih ograničenja privatne inicijative u neposrednom životu i nesputan razvoj tržišta robe. U oblasti socijalne politike naglašava da je rukovodno načelo države blagostanja koje stavlja znak jednakosti između dobrobiti pojedinca i blagostanja zajednice. U socijalna prava, DS ubraja pravo na rad i sindikalne slobode, borbu protiv nezaposlenosti, socijalnu sigurnost i socijalnu zaštitu, naročito vulnerabilnih kategorija stanovništva.

DS je jedina relevantna stranka u Srbiji koja je u svom programu eksplicite pomenula kapitalizam kao cilj tako što je aktuelizirala koncept "narodnog kapitalizma".⁴ U predizbornom programu iz 1992. godine, naime, izrečena je, jedna jedina, ali ključna rečenica koje nema u programu niti jedne druge relevantne stranke: "*mi jesmo za pravi kapitalizam, uz što šire učešće građana naše zemlje u vlasništvu.*" U izbornom programu DS iz 1992. godine citirane su u ovom kontekstu i reči predsednika Rusije, Jeljcina: "*mi želimo nekoliko miliona vlasnika, a ne nekoliko milionera*". U svom osnivačkom programu iz 1990, DS izlaže najkonzistentniji program privatizacije. Ukratko, osnovni metod privatizacije jeste "*prenošenje najvećeg dela postojećeg društvenog vlasništva na sve punoletne građane posredstvom akcija, i to na besplatnoj osnovi*". Svim građanima iznad 18 godina starosti bili bi izdati vrednosni bonovi u podjednakom nominalnom iznosu. Za sve vreme privatizacije, građani bi mogli da međusobno kupuju i prodaju

⁴ Koncept "narodnog kapitalizma" (*Volkskapitalismus*) originerno je formulisao prof. Ludwig Erhard, lider demohrišana i kancelar SR Nemačke u periodu 1963-1966. i podrazumevao je širenje socijalne baze privatne svojine. Cf. Ludwig Erhard: *Wolstand für alle und Wolstand durch Wettbewerb*, ECON Verlag, 1957.

vrednosne bonove. DS predviđa da bi se istovremeno formiralo i sekundarno tržište kapitala (akcija) - berza, na kome bi mogla ravnopravno učestvovati strana lica i kompanije. U programu iz 1995. godine, DS obrazlaže prednosti "narodnog kapitalizma": uspostavljaju se jasni svojinski odnosi, svi građani imaju jednake polazne šanse na uspeh, isključena je država iz postupka privatizacije, osim kod odabira preduzeća, brzo bi se izvršila privatizacija i stvorilo neophodno tržište kapitala, uspostavilo bi se slobodno određivanje cena akcija kroz postupak licitacije, i isključila bi se nepravda i zloupotreba u raspodeli društvene imovine. Značajno je napomenuti da je po dolasku na vlast, u okviru koalicije Demokratske opozicije Srbije (DOS), Demokratska stranka, kao predvodnica koalicione vlade (u periodu 2001-2003), ipak odustala od koncepta "narodnog kapitalizma". Samo je manji procenat procenat besplatnih akcija podeljen zaposlenima i bivšim zaposlenima u privatizovanim preduzećima i velikim sistemima, koji se kretao od 15 do 30 posto od vrednosti privatizovanog kapitala.

Koncept DS je evoluirao od minimalističkog koncepta države, kao kreatora preduzetničkog i privredno ekspanzivnog ambijenta (program iz 1990), preko jake države-čuvara liberalizovane ekonomije (1995), da bi naposljetku uloga države bila opet minimizirana po uzoru na neoliberalni model (program iz 2001). U osnivačkom programu iz 1990, DS naglašava šta država ne sme da čini: *"da ograničava, već da olakšava i podstiče preduzetništvo, privatnu inicijativu i ekonomski razvoj"*. DS precizno određuje opseg regulativne uloge države - da se ona ograniči na *"monetarnu, poresku i spoljnotrgovinsku sferu"*. U programu DS iz 1995. uloga države-čuvara je da *"štiti čvrsta pravila tržišne utakmice, da obezbeđuje sigurnost ulaganja kapitala i bezbednost ljudi i imovine"*. Uloga države je da ukida monopole, pre svega, podsticanjem snaga konkurencije - otvaranjem svih pogodnosti za pojavu novih preduzeća i liberalne spoljne trgovine. U programu iz 1995, DS smatra da bi postojeći javni sektor brzo trebalo suziti samo na neke prirodne monopole, infrastrukturu (vodovod, železnicu, elektrodistribuciju, telekomunikacije) i slično, koji bi možda mogli biti privatizovani u daljoj budućnosti. U programu DS iz 2001, rečeno je da se sloboda izražava u stalnom smanjenju uticaja države na ekonomiju. DS se zalaže za načelo supsidijarnosti - sve ono što privatna inicijativa može isto ili bolje smisliti i uraditi nego državni organi, treba pre-

pustiti privatnoj inicijativi. To podrazumeva stalno preispitivanje efikasnosti javnog servisa, kao i načelnu orijentaciju države da prepušta poslove tržištu. Država treba da kontroliše kvalitet usluga, a ne da ima monopol na javni servis, zaključuje DS.

Posmatrano s istorijske distance, može se opravdano pretpostaviti da u trenutku osnivanja Demokratske stranke, 1990. godine, većina članova osnivačkog odbora nije mogla ni u najsmelijim političkim vizijama naslutiti da će ova stranka naposljetku ući u članstvo Socijalističke internacionale. Premda se originerno DS deklarirala kao liberalna antikomunistička stranka, i DS se od samog osnivanja zalagala za ekstenzivan katalog radnih prava. Značajno je napomenuti da je DS izložila, u odnosu na druge stranke, najekstenzivniji katalog radnog prava - koji će nekoliko godina kasnije u potpuno identičnoj formi preuzeti u svom programu i DSS (ali tek u svom drugom po redu programu iz 1994). Da paradoks bude veći, potrebno je u ovom kontekstu naglasiti, da je DS upravo u vreme prijema u međunarodnu asocijaciju "levih" partija propagirala svoj novi program usvojen 2001. godine u kojemu izlaže viziju Srbije XXI veka kao zemlje *"pretežno srednje klase, a to znači aktivnih i preduzetnih građana, koji imaju dobre kvalifikacije, kvalitetna radna mesta, dovoljne prihode da obezbede pristojan život, dobru školu za svoju decu i finansijski bezbrižnu starost"*. Dakle, DS se *post festum* deklarirše kao stranka post-komunističkih dobitnika. Stvarnost u Srbiji nastavlja da demantuje ovakva programska opredeljenja, dok potencira njihove paradokse.

Objašnjenje za ovaj paradoks bi trebalo potražiti u činjenici da je Demokratska stranka jedinstven primer među relevantnim partijama u Srbiji, koja će se usuditi da pravi česte manevre na ideološkom kontinuumu levo-desnog pola partijskog sistema Srbije. U programu iz 1995, DS će sročiti *sui generis* formulu socijalne politike, deklarirajući se kao *"moderna građanska narodna partija liberalne orijentacije, koja se pozicionira kao stranka centra koja svojim delovanjem obezbeđuje ravnotežu opravdanih programskih ciljeva desne i leve političke tradicije"*. Navodi se da je u domenu socijalne politike, DS od političke desnice preuzela, između ostalog, *"brigu za porodicu kao osnovu građanskog sistema vrednosti"*, dok iz leve političke tradicije DS preuzima brigu za siromašne i slabe, socijalnu solidarnost kao izraz političke volje da cenu modernizacije i društvenog razvoja ne smeju plaćati samo najsiromašniji, niti da plodove mogu da ubiru samo socijalno

najjači ili najsnalažljiviji. DS naglašava načelo solidarnosti - da sposobniji i uspješniji članovi društva, na načelima solidarnosti, jedan deo svog dohotka ustupe onima kojima je pomoć potrebna. U programu iz 1995. godine DS se deklarirala kao stranka socijalne odgovornosti i solidarnosti usprotivivši se veličanju tržišta kao recepta za sve bolesti. Rečeno je da se DS ne zalaže za "*surovi, laissez-faire kapitalizam XIX veka*", već za savremeno liberalno društvo zapadnoevropskog tipa u kome se država brine o svojim građanima i u kome postoje progresivni porezi, besplatna zdravstvena zaštita, besplatno školovanje, penzijsko osiguranje i socijalna zaštita dece, nezaposlenih, invalida, siromašnih i drugih kojima je pomoć društva neophodna. Uslov za fer konkurenciju jesu bar približno ravnopravne startne pozicije učesnika na tržištu, jer zbog pogrešne politike, krivicom sistema, ogromna većina stanovništva nalazi se u neravnopravnom položaju. DS ukazuje na visoka očekivanja i navike stanovništva u pogledu prava na socijalne prihode razvijene u prethodnom i postojećem sistemu i smatra da je neophodno da se socijalni izdaci svedu u budućnosti na 20 do 25 procenata društvenog proizvoda. Može se zaključiti da je ova distributivna formula u potpunosti kompatibilna sa standardima zapadnoevropske socijaldemokratije.

U svojim ranijim programima, DS je zagovarala socijaldemokratski model socijalne politike, deklarirajući potrebu insistiranja na "*redistribuciji prilika*", odnosno, "*jednakosti šansi*". U osnivačkom programu DS iz 1990. rečeno je da "*pravедno društvo mora svima pružati ravnopravne životne šanse i razvojne mogućnosti*." Stoga je osnovni cilj socijalne politike DS da "osnovne usluge - obrazovne, zdravstvene, socijalno-zaštitne, penzijske, kulturne - moraju biti dostupne svim građanima bez obzira na njihov društveni položaj, nacionalnost, versku, političku ili polnu pripadnost." U osnivačkom programu iz 1990, po uzoru na Beveridgeov izveštaj s početka 40-ih, i DS pominje "socijalna zla" protiv kojih se treba boriti. To su: beda i siromaštvo, nezaposlenost, bolesti i starost. Što bi implicate značilo da su ciljne grupe socijalne zaštite DS bedni i siromašni, nezaposleni, bolesni i stari. Eksplicite su uopšteno pomenuti "*socijalno ugroženi*", tj. oni, kako je to ukazano u pasusu o distributivnim načelima, koji su izloženi uticaju negativnih društvenih procesa koje DS taksativno nabroja: uticaj industrijalizacije na seoske sredine, deagrarizacija, urbanizacija, migracije stanovništva (posebno ekonomska migracija), starenje stanovni-

štva, promene koje doživljava porodica kao društvena institucija. U programu iz 1995, DS kombinuje dve legitimacione formule - "*jednakost šansi*" proisteklu iz evropske socijaldemokratske / laburističke provinijencije, i "*pravo na sreću*", proisteklu iz američke liberalne tradicije. DS smatra svojom obavezom da ukloni diskriminaciju i obezbedi "*ravnopravne šanse građanima*", a "*svako će svoju šansu iskoristiti u skladu sa svojim sposobnostima i ličnom srećom*". Upravo će u programu iz 1995. godine DS iskazati najveći stepen socijalne senzibilitnosti dalje šireći spisak ciljnih grupa svoje socijalne politike: deca i stari, izbeglice, narkomani, alkoholičari, invalidi, lica bez porodičnog staranja ili iz poremećenih porodica, fizički i psihički ometeni u razvoju - oni ovise od društva i ono se o njima mora brinuti.

Međutim, po osvajanju vlasti, u svom novom programu iz 2001. DS će napustiti i ideološke pozicije centra i ekspertske koncept svog prethodnog programa iz 1995. Distributivna formula u najnovijem programu DS je sasvim kratka i glasi: "*Srbija socijalne solidarnosti*". DS smatra da je zarad potpunije sreće društva, pa time i pojedinaca, neophodno stalno voditi računa u uspostavljanju jednakih šansi za sve. Obrazloženo je da se nikome ne garantuje uspeh, ali da svako mora dobiti svoju šansu da ga postigne. Oni koji tu šansu ne iskoriste, zbog subjektivnih ili objektivnih razloga, zaslužuju određeni stepen solidarnosti - od toga da im se omogući minimum socijalne zaštite, pa do toga da im se pruži nova šansa. U programu DS iz 2001. napisano je: "*niko u Srbiji ne sme biti oštećen time što je rođen u siromašnoj porodici*". Vlast neprekidno mora ispravljati nepravde koje se sastoje u tome da su startne pozicije velikog broja ljudi pogoršane bez njihove krivice. Rečeno je da DS želi da podstakne inicijativu i aktivizam: u programu je rečeno da DS namerava da "*pojedince koji su ispali iz (tržišne, prim. D.V.) trke opremi i vrati u igru, a ne da ostanu pasivni posmatrači i primaoci socijalne pomoći*". U programu DS iz 2001. godine rečeno je da u društvu slobodnih i aktivnih pojedinaca, kako demokrate vide Srbiju, socijalna podrška treba da bude samo dodatak ličnoj inicijativi, da ohrabri hendikepirane pojedince da bi aktivno učestvovali, a ne da pasivno posmatraju. Umesto očekivane socijaldemokratske retorike "socijalne solidarnosti", DS je demonstrirala "*socijalni darvinizam*" svojstven retorici istočnoevropskog tačerizma - i ušla u članstvo Socijalističke internacionale.

Svakako da DS ima jak socijaldemokratski potencijal, ali on nije pretočen u programski koherentnu matricu. Olakšavajuća okolnost je što se naročito u programu iz 1995. pa i u programu iz 2001. nalazi dovoljan broj kompatibilnih elemenata na osnovu kojih je moguće (re)konstruisati jasnije "levo" opredeljenje ove stranke. Međutim, aktuelno rukovodstvo stranke se nije, nakon obistva lidera stranke, Zorana Đinđića, odvažilo da načini odlučujući korak ulevo. Činjenica prijema u Socijalističku internacionalu nije dovoljan znak da ova stranka zaista namerava da potisne Socijalističku partiju Srbije i da se postavi kao "nova levica" u političkom polju Srbije.

Konzervativci - DSS

Kada se zanemare njeni programski stavovi u pogledu rešavanja srpskog nacionalnog interesa, u skladu sa početnom hipotezom ovog rada, najupečatljivije su odrednice koje govore o konzervativno-liberalnom habitusu DSS. Originerno, DSS se pozicionira kao liberalno-demokratska stranka koja insistira na poštovanju načela vladavine prava, ljudskih prava, privatne svojine. Zalaganje ove stranke za principe "legalizma" moglo bi se skupno označiti kao "ordoliberalizam". Međutim, problem sa normativnim pozicioniranjem DSS-a je što liberalno-demokratsku matricu utemeljuje u konzervativno-organističkom ideološkom polju (u kojemu dominiraju država-nacija, vera, crkva, porodica). Njena socijalno-ekonomska i nacionalno-politička programska opredeljenja nisu u ideološkom ekvilibrijumu: dok prvi deo programa vuče ulevo, drugi preteže na desnu stranu. Tako da je DSS stranka kojoj se pripisuju suprotstavljene ideološke etikete: "demokrate" / "(klero)nacionalisti", "liberali" / "konzervativci", itd. Dodatni hendikep ove stranke je i što njen ekonomsko-socijalni program od osnivanja do danas nije u biračkom telu zadobio isti legitimacijski potencijal, kakav su mobilisala njena nacionalno usmerena opredeljenja.

U svom osnivačkom programu iz 1992. godine, DSS ističe "*kao svoj najviši politički cilj potpun demokratski preobražaj države i sveukupnu dobrobit srpskog naroda i svih građana*". Ova se stranka zalaže za radikalni diskontinuitet sa komunističkom državom i njenom avnojevskom matricom i za proglašenje kontinuiteta između Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore. DSS se, takođe, zalaže za lustraciju bivših komunista: "*bivši funkcioneri ne treba jedno vreme određeno zakonom*

da obavljaju državne funkcije". Državu bi trebalo Ustavom urediti kao demokratsku, pravnu i socijalnu državu koja priznaje i štiti ljudska prava, naglašava DSS. Uspostavljanje vladavine prava i parlamentarnog sistema osnova je za rešenje pitanja oblika vladavine, koji najbolje odgovara tradiciji srpske državnosti i najvišim načelima demokratije. Ova će stranka predložiti da se država moderno preuredi kao država regija. U manjem ili većem obimu, ove će postavke ostati neizmenjene i u dopunjenom programu DSS iz 1994, odnosno novousvojenom iz 2001. godine.

Potrebno je naglasiti: ako je suditi po slovu programa DSS, srpske demokrate možda jesu "desničari" i nacionalisti, ali nisu ekstremisti. U novom programu DSS iz 2001. u odrednici o "*nacionalnoj politici*" srpske demokrate izriču uverenje da su njihovi programi i nacionalni ciljevi "*istovetni sa istorijskim težnjama srpskog naroda, ma gde on živeo*", te da teže "*punom kulturnom, ekonomskom i duhovnom jedinstvu srpskog naroda*". Nadalje se kaže da je jedan od "*prioriteta i strateških ciljeva državne politike*" DSS-a "*svestrana ekonomska, kulturna, duhovna, prosvetna i sportska saradnja*", kao i "*svi vidovi povezivanja sa Republikom Srpskom, u skladu sa novom političkom realnošću i u saglasnosti sa Dejtonskim sporazumom*". Dakle, ne pominje se političko ili državno jedinstvo sa srpskim narodom iz drugih bivših jugoslovenskih republika, već se u programu pominje "*obaveza matične države*", tj. Srbije, za "*brigu o srpskom narodu*", ali "*držeći se principa nemešanja u unutrašnje poslove drugih zemalja i podrazumevajući lojalnost Srba državi u kojoj su ostali da žive*". Kaže se da je srpska država "*obavezna da se normalnim diplomatskim putem i sredstvima uobičajenim u međunarodnim odnosima stara o zaštiti njihovih nacionalnih, političkih i ljudskih prava*". Imajući u vidu "*tragična iskustva s prvom i drugom Jugoslavijom*", srpske demokrate se "*odlučno protive svakoj obnovi takve države ili eventualnom stvaranju državnih zajednica sa susednim narodima*". Istovremeno se zalažu za "*učešće naše države u regionalnim i evropskim integracijskim procesima koji su u interesu srpskog naroda*". Unutar Srbije, jedan od osnovnih ciljeva nacionalne politike jeste "*duhovna obnova srpskog naroda i jačanje njegove istorijske samosvesti*", dok je "*nacionalno vaspitanje sastavni deo obrazovnog procesa*" od predškolskih do srednjoškolskih ustanova. Srpskoj pravoslavnoj crkvi, ističu srpske demokrate "*pripada značajna uloga u nacionalnom vaspitanju i duhovnoj obnovi srpskog naroda*".

i zato ona treba da zauzme ono mesto u srpskom društvu koje je imala tokom istorije, pre nego što ju je komunistička vladavina potisnula".

Nadalje, egzemplarni su i stavovi DSS o decentralizaciji srpske države. U osnivačkom programu DSS jedno od temeljnih načela na kojima počiva "narodna privreda" jeste "minimalan uticaj države". Distinktivna novina u odnosu na osnivački program, sadržan je u programu DSS iz 2001. godine - DSS izlaže decentralizovan koncept regionalne države. U programu iz 2001. godine je rečeno da će DSS posebnu pažnju posvetiti politici regionalnog razvoja Srbije i otklanjanju neravnomernosti u razvoju pojedinih regiona, što podrazumeva odgovarajuće regionalno planiranje. DSS predlaže da se Srbija preuredi po konceptu regionalne države, u kojoj će se osnovati posebni fondovi za manje razvijene delove regiona. Koncept regionalne, decentralizovane države DSS u skladu je sa liberalnim modelima regionalnog razvoja u zemljama zapadne Evrope.

Već od osnivačkog programa iz 1992. uočljiv je visok stepen socijalne senzibilnosti ove stranke koji se može uporediti sa zapadnoevropskim demohrišćanskim konceptom skrbi. Socijalna komponenta izražena je u definiciji države. U političkim načelima ovog programa rečeno je da će se država Ustavom urediti kao "demokratska, pravna i socijalna država koja priznaje i štiti ljudska prava." Premda je na početku rečeno da DSS podržava načelo socijalne sigurnosti za sve građane i da briga za sve građane mora da bude primarni cilj države i društva, u sledećoj odredbi je izričito rečeno da je socijalna pomoć predviđena samo za "ljudu u nepovoljnom položaju". Fondovi socijalne zaštite, smatra DSS, trebalo bi da budu obezbeđeni iz dva osnovna izvora: državnog budžeta i privatnog sektora (donacija, finansijske pomoći verskih ustanova, itd.). U osnivačkom programu iz 1992. godine glavne ciljne grupe socijalne politike DSS su ograničene na naročito vulnerabilne grupe stanovništva: decu, porodice, penzionere, nezaposlene, ali i učesnike prošlih i tekućih ratova, kao i izbeglice. Primetno je da su programske odrednice DSS u pogledu socijalne zaštite dece i porodice doslovce preuzete iz osnivačkog programa DS (od čije je frakcije i nastala DSS). DSS smatra da bi socijalna zaštita za decu morala da bude od naročitog značaja, i, u tom cilju, podržava razvoj privatnih institucija za zbrinjavanje dece (obdaništa, specijalnih škola, itd) koji će istovremeno biti podržani od strane države putem povoljnih poreskih stopa i drugih stimulativnih mera. DSS

naročitu pažnju posvećuje porodici pošto ona predstavlja osnovu društva. DSS, takođe kao i DS, smatra da porodice moraju da preuzmu primarnu ulogu u obezbeđenju socijalne "solidarnosti, topline i sigurnosti". DSS smatra da bi država trebalo da iznađe različite načine i sredstva za podsticanje stope nataliteta. U svom sledećem programu, iz 1994, DSS će, identično kao pre nje i DS, inkorporirati odrednicu o Beveridgeovih "pet džinova" - i ova stranka kao uzroke ugroženosti ističe sledeća socijalna zla: bedu, siromaštvo, bolesti, nezaposlenost i starenje. U ovom se programu DSS zalaže za uobličavanje celovitih programa o pitanjima: nezaposlenosti, društvene zaštite porodice, dece i mladih, nataliteta, zaštite i socijalnog osiguranja hendikepiranih, zaštite starih, siromašnih (seljaka bezemljaša i gradskih beskućnika), radnika migranata, iseljenika, izbeglica, kao i pravednog kažnjavanja i društvenog osposobljavanja delikvenata, odnosno pomoći žrtvama zločina. U odnosu na ostale stranke, DSS je izložila najekstenzivniju listu vulnerabilnih ciljnih grupa socijalne zaštite. U programu iz 2001. godine, DSS će na ovu listu uvrstiti i seljake koji žive od rada na malim poljoprivrednim posedima, sitne zanatlije i male trgovce. Takođe se pominje potreba rešavanja stambenog pitanja - svima onima koji to pitanje nisu mogli rešavati u prethodnom režimu, mladim bračnim parovima, podstanarima i izbeglicama. Naročita socijalna sigurnost i zaštita i dalje se posvećuju deci, porodici i majkama, koji su predmet naročite zaštite i u programima drugih stranaka. Međutim, može se zaključiti da je DSS ispoljila koncept paternalističko-organicističke socijalne brige za najšire i najheterogenije grupe vulnerabilnih u nastojanju da oporavi društveni organizam od socijalnih anomalija i devijacija.

Nadalje, DSS nastoji da i ekonomski sistem prožme odnosima saradnje i solidarnosti. Potrebno je naglasiti da je DSS partija koja je u svom osnivačkom programu iz 1992. prva promovisala legitimacionu formulu socijalnog partnerstva ("*socialpartnerschaft*"-a). Rečeno je da DSS čvrsto veruje da će "*razvoj demokratiji i organizacije ekonomskog života na pravičnim osnovama voditi socijalnoj stabilnosti*" u kojoj će "*saradnja između različitih društvenih grupa biti osnova nacionalnog prosperiteta.*" Takođe je rečeno da se DSS protivi "*bilo kakvoj isključivosti između različitih slojeva društva*". Vremenom će ova formula evoluirati u još čvršće oblike socijalnog partnerstva, tako da u najnovijem programu iz 2001. DSS legitimira formulu interesnog kor-

porativizma. U programu iz 2001. rečeno je da bi o interesima pri-
vrednih grana i staleža trebalo da vode računa komore (industrijske,
trgovačke, zanatske, radničke, poljoprivredne, lekarske, advokatske,
inženjerske i druge), koje će se organizovati kao "samoupravne usta-
nove".

Možda bi programi DSS, bilo raniji, bilo potonji, drugačije bili
sročeni da ova stranka nema konstantnu potrebu i "politički usud" da
se distinktivno ideološki pozicionira u odnosu na "matičnu" stranku -
DS. Stoga se, možda, i demohrišćanski konzervativizam DSS može
tumačiti kao "alternativno čitanje" liberalno-demokratske matrice ko-
ja je izvorna i za DS i za DSS. Ipak, brojni programski stavovi DSS
mogu se okarakterisati kao usklađeni s evropskim modelom "tržišne
socijalne države", koji, uostalom, zagovara i DS. DSS se trenutno
legitimise kao "narodna" (*Volkspartei*) stranka, koja je zadobila i član-
stvo u međunarodnoj organizaciji stranaka "narodnjačke" provenijen-
cije. Što može da predstavlja iznenađenje za one koji su inicijalno
učestvovali u osnivanju ove stranke, isto kao što je za mnoge iznena-
đenje članstvo DS u Socijalističkoj internacionali. Ipak je klasični libe-
ralizam zajedničko rodno mesto obe ove stranke. Došavši na pozicije
vlasti, DSS je uspela u jednom važnom poduhvatu - da od SRS preu-
zme ulogu partije-hegemonu u tumačenju koncepta srpskog nacio-
nalnog interesa. DSS je uspela distinktivno da se pozicionira kao auto-
ritativan tumač rukovodnih načela i smernica nacionalne politike, ona
nije stranka efemernog pragmatizma - rešavanje svakodnevnih poli-
tičkih, ekonomskih, socijalnih problema ona prepušta drugima - koa-
licionim partnerima, ne povodi se za impulsima svakodnevnne politike
i ekskluzivno se bavi "većitim temama" i "visokom politikom" nacije i
države - kako i priliči konzervativcima.

Neoliberali - G17 plus

U drugom, post-miloševićevskom talasu pluralizacije, na političku
scenu Srbije stupila je partija jasno profilirane neoliberalne ideologije.
Reč je o partiji G17 plus koja je nastala transformacijom istoimene
nevladine organizacije (tzv. *think tank*, tj. ekspertske orijentacije). I pre
nego što će se i zvanično registrovati kao politička stranka, oni su
dokazali svoj politički i koalicioni potencijal - eksperti G17 su vodeći
autori pobjedničkog programa s kojim je Demokratska opozicija Sr-

bije (DOS) uspela da svrgne Miloševića i konačno dođe na vlast. Lideri G17 su dobili visoke položaje u reformskoj vladi, premda ova organizacija nije bila politička stranka i nije bila zastupljena u srpskom parlamentu. Ideološki habitus programa G17 plus predstavlja kombinaciju "dizajniranih ideologija", uključujući kejnezijansku "neoklasičnu sintezu", zatim neoliberalizam austrijske i čikaške škole (Hayeka, Friedmana) i američkih neo-konzervativaca. Ciljna orijentacija ove partije prvenstveno je ekonomski, reformatorski usmerena. Kako je naznačeno u osnivačkom programu G17 plus, misija ove stranke je stvaranje *"ekonomski jake i demokratski stabilne Srbija koja će postati lider na Balkanu, spremna da prihvati evropske standarde i sposobna da očuva i zaštiti sve najbolje iz sopstvene tradicije i kulture."* Ipak, u njenom programu nema elemenata konzervativizma - ona nudi *"raskid s prošalošću"* i *"novi"*, reformski put - *"da dovede do kraja započete reforme i u celini promeni sistem."* Dakle, G17 plus se predstavlja kao reformska, modernizatorska stranka koja ima viziju ekonomski prosperitetne budućnosti. Njen je zadatak da se u budućnosti zalaže za *"sveobuhvatne reforme - ekonomske i institucionalne"*. U tom cilju, G17 plus smatra nužnim postizanje *"nacionalnog konsenzusa o putevima tranzicije"*, i *"jasan državni program socijalne zaštite siromašnih slojeva i stanovništva."* Dakle, G17 plus nudi put dogovorne tranzicije, utemeljene na legitimnom pristanku potencijalnih gubitnika.

U domenu političkih reformi, kao i druge stranke, i G17 plus se zalaže za *"efikasnu pravnu državu"*, čija se suština izražava u tome da *"pravna pravila moraju da omoguće institucijama da efikasno funkcionišu u interesu građana."* Koncept političkog ustrojstva Srbije je takođe liberalan - G17 plus se zalaže za *"otvoreno društvo zasnovano na demokratiji, privatnoj svojini i tržišnoj ekonomiji, u kome slobodni pojedinci i njihova individualna prava predstavljaju temelj sveukupne društvene organizacije"*. Pri tom, uloga države *"nije da upravlja ljudima, nego da posluži kao društveni servis, da deluje kao kreator i garant ambijenta u kome će prava pojedinca biti maksimalno afirmisana i zaštićena"*. G17 se protivi protektivno-tutorskoj ulozi države: *"nije funkcija države da neposredno brine o dobrobiti pojedinca, da bude odgovorna za obezbeđenje nekog njihovog napred utvrđenog nivoa potrošnje i dohotka ili čak da brine o njihovoj ličnoj sreći"*. Naprotiv, smatra G17, *"pravo je pojedinca, a i njegovo životno poslanje, da sam brine o svom blagostanju i sreći, a zadatak je države da mu stvori"*

uslove u kojima će to moći da ostvari na produktivan, moralno utemeljen i dostojanstven način." U tom smislu G17 plus insistira na "širenju područja ličnih sloboda, ali i područja lične odgovornosti."

Ekonomska agenda koju sebi kao zadatak postavlja G17 plus posvećena je prosperitetu. Razvoj nacionalne privrede biće zasnovan na: stabilnom dinaru i niskoj inflaciji, stimulativnim porezima i odgovornim javnim finansijama; snažnom bankarskom sistemu i jakom privatnom sektoru; slobodnoj konkurenciji bez monopola, uz ograničenu državnu intervenciju radi otklanjanja defekata tržišta i ostvarivanja bržeg privrednog rasta. Dakle, G17 plus sledi smernice neoliberalnog koncepta diktiranog od strane MMF-a, koji naročito insistira na makroekonomskoj stabilnosti i antiinflatornoj politici. G17 nadalje kombinuje istovremeno protekcionističke i mere liberalizacije - zalaže se za *"sistemska jačanje domaćih preduzetnika"*, ali i *"pružanje jednakih šansi domaćim i stranim investitorima"*, pri tom *"posebno vodeći računa o zaštiti nacionalnih interesa u procesu privatizacije."* Treća komponenta reformske agende G17 plus je primena modela socijalnog tripartitnog partnerstva - *"uspostavljanja socijalnog dogovora između sindikata, Vlade i poslodavaca, koji garantuje sigurnost svim radnicima."* Četvrta komponenta je zagovaranje elemenata socijalno tržišnog modela usmerenog na borbu protiv siromaštva i stvaranje adekvatnog sistema socijalne zaštite, reformi sistema penzionog osiguranja, uz *"obezbeđivanje jednake osnovne zdravstvene zaštite za sve građane bez obzira na njihov materijalni položaj."*

Premda je poseban odeljak programa G17 plus posvećen izlaganju *"principa socijalne tržišne privrede"*, uočljivo je da u tumačenju ove partije preovlađuje pre neoliberalna, nego socijaldemokratska interpretacija ovog modela. Naime, početno geslo je *"tržišta što više, države koliko mora"*. G 17 plus, naime, izražava klasičnu smitovskohajekovsku veru u samoregulativni mehanizam slobodnog tržišta: *"mi verujemo da je slobodno tržište sa jakom socijalnom komponentom najbolji način da se podstaknu ljudski potencijali i obezbedi pravo i efikasno korišćenje prirodnih resursa"*. Istovremeno se G17 plus protivi regulativi tržišnih mehanizama: *"napori da se upravlja radom tržišta, učinjeni makar i s najboljim namerama, obično se loše završe i štetni su po slabije socijalne grupe i pojedince u čije ime su preduzeti."* G17 plus postulira četiri stuba tržišta. Konstatujući da se društvo kreće napred pomoću aktivnosti pojedinaca, inicijative i štednje, G17 plus

se deklarirše kao branitelj stubova slobodnog tržišta u koje ubraja: privatnu svojinu, slobodnu inicijativu, stabilnu valutu i takmičarsko okruženje, što su neoliberalni postulati ekonomskog uspeha. G17 plus kaže da nema nameru da popravlja nesavršenosti tržišta putem državne intervencije i regulacije, budući da to *"veoma često dovodi do mnogih problema"*. Ipak, oblasti u kojima je potrebna jaka država jesu unutrašnja i spoljna bezbednost, zaštita prava i obezbeđenje primene i ispunjavanja ugovora i zakona. G17 plus upozorava da *"država ne treba da interveniše u ugovore između pojedinaca, niti u preduzetničke inicijative"*. Uloga države i građanina bitna je u oblastima "od javnog interesa, kao što su socijalna solidarnost i zaštita čovekove okoline, zaključuje G17 plus. Socijalna komponenta tržišnog modela ogledava se u obećanju G17 da će *"od Srbije napraviti zemlju pune zaposlenosti, društvene pravde i egzistencijalne sigurnosti za sve njene građane"*. Posebno je apostrofirana značaj stabilne valute kao temeljnog stuba neoliberalnog monetarističkog koncepta. G17 plus smatra da je stabilna valuta preduslov za odgovorno funkcionisanje trgovine i akumulacije vlasništva, kao i za racionalno dugoročno ekonomsko odlučivanje. Zajedno s kontrolom količine novca u opticaju, što je zadatak centralne banke, preduslov stabilne valute, jeste napor koji ulažu vlada i parlament da bi održali izbalansirani budžet. Namera G17 plus je da ta budžetska ravnoteža bude trajna i da se ne popusti pod populističkim pritiscima.

G17 plus takođe inkorporira memorandumovski postulat o bezdržavnosti Srbije: *"u ovom trenutku Srbija nema svoju državu."* Međutim, rešenja nacionalnog pitanja koje nudi G17 plus ne zasnivaju se na teritorijalnom principu. G17 plus smatra da sva otvorena unutrašnja pitanja vezana za status Crne Gore, Kosova i Metohije treba rešavati *"na demokratskim osnovama"* i sa *"perspektivom ulaska u Evropsku uniju"*. Rešenje nacionalnog pitanja, smatra G17 plus, *"u XXI veku biće drugačije nego što je bilo u XX veku"*. U prošlom veku, rešenje srpskog nacionalnog pitanja zvalo se Jugoslavija, a u XXI veku biće *"Srbija - evropska država"*. Ovaj cilj G17 plus namerava da postigne u dva koraka: prvo, Ustavom Srbije treba da se formira nova funkcionalna država, a potom treba od nje da napravimo modernu evropsku državu. Za to, računa G17 plus, potreban je novi Ustav i dva izborna mandata. G17 plus je *"spreman da preuzme političku odgovornost za ovaj istorijski projekat, ali istovremeno traži i očekuje podršku građana"*

i svih demokratski orijentisanih stranaka za njegovu realizaciju." Najvažniji nacionalni cilj Srbije u XXI veku, ipak ističe G17 plus, jeste "stvaranje ekonomski napredne i efikasne države i očuvanje stanovništva." Bez jake države, jedinstvene i demokratske, Srbija neće stupiti u Evropsku uniju kao ravnopravna članica. Konstatujući da je "istorijski, kulturno, privredno i emotivno - Srbija već deo Evrope", G17 plus upozorava da ona to "institucionalno - nije". G17 plus smatra da smo mi sposobni da brzo sustignemo druge zemlje Balkana i da u društvu sa Hrvatskom, Rumunijom i Bugarskom budemo u sledećem krugu proširenja Evropske unije. Uslov je da imamo efikasnu državu sa preciznim nadležnostima. G17 plus ukazuje na primer država koje su prošle kroz dve faze koje predstavljaju pro-evropsku agendu i za Srbiju. U prvoj fazi završena je liberalizacija spoljnog i unutrašnjeg tržišta, reforma sudstva i policije, stabilizacija cena i aukcijska privatizacija. U drugoj, dužoj fazi, završena je tenderska privatizacija velikih preduzeća i banaka, reformisana su javna preduzeća, uvedene su nove ne-državne regulatorne institucije i puna vladavina prava. G17 plus smatra da smo mi prošli prvu fazu brže nego drugi, i da ćemo to morati i sa drugom fazom, ukoliko želimo da Srbija do 2010. godine bude punopravna članica EU. Upravo je ova evropska agenda komparativna prednost G17 plus u odnosu na ostale relevantne partije, koje osim deklarativnog cilja ulaska u EU, u svojim programima nemaju koncipiran plan ostvarenja tog cilja.

Koncept ekonomske politike G17 plus utemeljen je na tri stuba monetarne politike: jakoj nacionalnoj valuti, stabilnim cenama i vraćanju nezavisnosti Narodnoj banci Srbije. Ove su mere u skladu sa receptima MMF-a za jačanje monetarne discipline i stabilnosti, putem uspostavljanja konvertibilnost dinara, obuzdavanja inflacije i političke nezavisnosti centralne banke. G17 plus ističe da politika kursa dinara treba da bude u isključivoj nadležnosti Narodne banke Srbije, čije će savete za vođenje ekonomske politike Vlada uvažavati i sprovoditi u praksi. Javne finansije, smatra G17 plus, takođe treba da budu u funkciji privrednog razvoja. Treba usvojiti razvojni budžet. Poroska politika treba i dalje da doprinosi održavanju makroekonomske stabilnosti, ali mora da pruži i ključni podsticaj privrednom rastu. G17 plus smatra da budžet treba da bude razvojni, a ne recesioni. Redizajniranjem budžeta i racionalizacijom javnih rashoda ukidaju se nepotrebni troškovi i aktiviraju mehanizmi koji podstiču privredni raz-

voj. Značajne uštede mogu da budu ostvarene racionalizacijom državne uprave i redukovanjem broja ministarstava. Administrativne procedure moraju da se uproste. Korumpirana i neodgovorna birokratija, koja je izmislila razne komplikovane procedure kako bi opravdala svoje postojanje, mora da bude eliminisana.

G17 plus se takođe zalaže i za korekciju modela privatizacije i uvođenje rigorozne kontrole. Razotkrivajući skrivene mogućnosti i kanale različitih malverzacija u toku sprovođenja procesa privatizacije G17 plus se zalaže za sledeće nove ciljeve privatizacije: ona mora biti isključivo u funkciji razvoja i povećanja efikasnosti domaće privrede, dok brigu o punjenu budžeta treba prepustiti Ministarstvu finansija. Privatizacioni prihodi treba da budu plasirani u razvojne projekte, umesto u potrošnju. Deo privatizacionih prihoda svakako treba iskoristiti i za rekapitalizaciju državnog penzionog fonda, koji treba transformisati u institucionalnog investitora, čime bi se obezbedilo njegovo delimično samofinansiranje, a time i sigurnija isplata uvećanih penzija u budućnosti. G17 plus predlaže potpuno novi model privatizacije u cilju "obnavljanja javne podrške" građana ovom procesu. G17 plus smatra da u proces privatizacije treba uključiti što šire slojeve stanovništva. Time bi privatizacija postala pravednija i mnogo bolje kontrolisana, jer bi veliki krug ljudi bio zainteresovan za njen ishod. Dosadašnji model privatizacije, koji se bazira na metodu direktne prodaje preduzeća strateškim investitorima, zbog toga treba dopuniti metodom javne ponude (IPO), kojim bi akcije u otvorenim investicionim fondovima na jednostavan način (preko banaka) postale dostupne širokom krugu građana. Ukoliko bi veliki broj malih akcionara dobio mogućnost da poseduje vlasničke udele u različitim kompanijama, uz odgovarajuću sistemsku zaštitu od "neprijateljskog preuzimanja" (pojedinačni vlasnički udeli u preduzeću bili bi odgovarajućim propisima limitirani na mali iznos, npr. na 5%), obezbedila bi se veća pravednost i neophodna socijalna podrška nastavku privatizacije. Veoma je važno da se ubrza tempo aukcijske privatizacije, kako bi se sprečilo namerno obezvređivanje društvenog kapitala od strane različitih interesnih grupa i onemogućilo nezasluženo i nekontrolisano bogaćenje pojedinaca. Naposletku, G17 plus se zalaže i za rigoroznu kontrolu radi sprečavanja malverzacija. U cilju rigorozne kontrole i sprečavanja malverzacije G17 plus predlaže formiranje nezavisne državne komisije koja

će vršiti kontinuirani monitoring procesa privatizacije. Komisija će za svoj rad odgovarati Skupštini.

G17 plus se nametnula kao stranka reformista, evropski i modernizacijski usmerenih, koji pripadaju ekonomskoj školi neoliberala i monetarista. Njihov ideološki profil je normativno konzistentan, oni nisu skloni eklekticismu i čvrsto se drže ideal-tipskog obrasca neoliberalizma. U tom smislu, G17 plus ima ideološki "najčistiju" matricu. Dok su programi većine partija "ideološke Biblije", program G17 plus je ekspertski priručnik za sprovođenje primenjene politike u delo. G17 plus je idejna lidrska stranka, čiji politički uticaj u reformskim vladama ne mora da potekne iz podrške biračkog tela, već iz ideološke konzistentnosti i komplementarnosti reformskog programa ove stranke. Njena snaga nije u njenoj ideološkoj autentičnosti, već kompatibilnosti sa drugim političkim partnerima koji se kreću u sličnoj ideološkoj orbiti liberalno-demokratske provenijencije. G17 plus je, štaviše, jasno izrekla nameru da gradi socijalne paktove i sa nepolitičkim, interesnim organizacijama. Osnovano je pretpostaviti da će i u narednom periodu G17 plus ostati dosledna svom neoliberalnom programu i tako se nametnuti kao idejni vođ reformskih tranzicionih vlada koje su usmerene put Evropske unije.

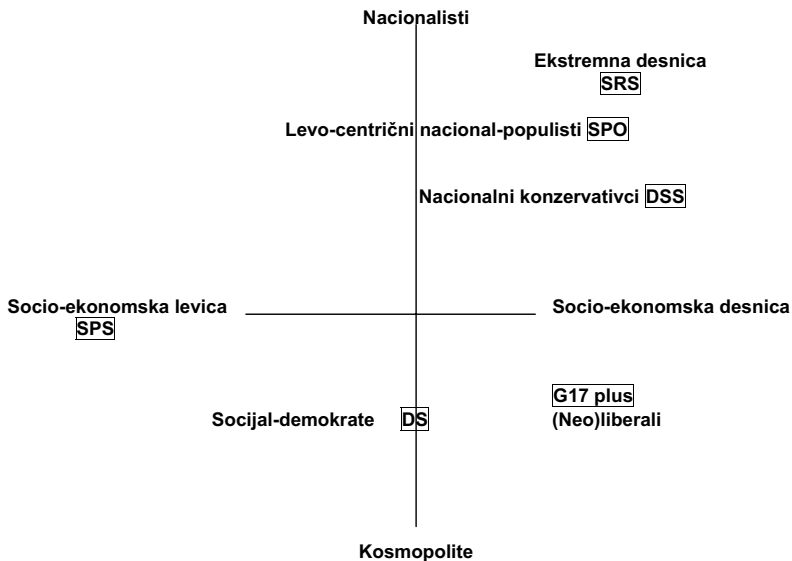
Zaključak

Na osnovu izložene analize sadržaja programa relevantnih partija u Srbiji može se zaključiti da je u njihovom ideološkom pozicioniranju, nakon gotovo dve decenije od osnivanja, još uvek transparentan reziduum izvornih, fundamentalnih ideoloških matrica izloženih u osnivačkim programima. To je naročito simptomatično za programe SPS i SPO. DS i SRS bile su najodlučnije od svih ostalih relevantnih partija u pravljenju ideoloških preskoka na relaciji desnica - levica u domenu ekonomsko-socijalnih pozicija, dok je DSS najdoslednija u očuvanju svoje izvorne legitimacione matrice. Moguće je zaključiti da je proces ideološkog profilisanja stranaka u Srbiji inkrementalistički. Partije su evoluirale pod uticajem lekcija naučenih iz burnih istorijskih procesa, odnosno (ne)uspeha na uzastopnim izborima, i konstantno su vršile revizije i redefinicije svoje ideologije. Kako je analiza pokazala, izuzev G17 plus, ostalih pet relevantnih partija u Srbiji nisu prezentovale normativno "čistu" ideološku matricu, već je svaka od njih pribegla eklek-

ticizmu - u genezi njihovih programa uočljiva je kombinacija elemenata različitih škola mišljenja. Na osnovu analize partijskih programa, može se zaključiti da se relevantne političke partije u Srbiji pozicioniraju disperzirano duž čitavog ideološkog kontinuuma "levo - desno". Pri tom je potrebno naglasiti da se normativno značenje levo-desne skale identifikuje na osnovu socijalno-ekonomskih pozicija partija. Veoma je značajno istaći, da je nakon pada Miloševićevog režima došlo do nagle "evropeizacije" partijskih programa, i da je postala transparentna i sekundarna dimenzija konfliktnog rascepa između političkih partija na nacionaliste i kosmopolite (tj. stranke koje se zalažu za ulazak Srbije u evroatlantske integracije). Ulazeći u drugu deceniju partijskog pluralizma, moguće je pouzdanije mapirati ideološki habitus svake od relevantnih partija. Šest relevantnih srpskih partija mogu se razvrstati u šest distinktivnih ideoloških familija: socijaliste (SPS), socijaldemokrate (DS), nacional-populiste (SPO), konzervativce (DSS), neoliberalne (G17 plus) i desničarske ekstremiste (SRS). Na osnovu izloženog, može se uočiti grupisanje većine relevantnih partija u desnom političkom polju - neosporno se tu svrstavaju i SRS i SPO i DSS i G17. U centru je DS, dok se SPS distinktivno pozicionira u odnosu na sve druge stranke na krajnjem levom polu, kako je to prikazano na mapi ideoloških pozicija političkih partija.⁵

⁵ Mapa je adaptirana na osnovu obrasca izloženog u Siaroff, 2000: 20. Kako objašnjava ovaj autor, ovakav obrazac konfliktnih linija po kojima se razvrstavaju ideološke pozicije partija simptomatičan je za partijski sistem Francuske od 80-ih godina XX veka, kao i za neke post-komunističke zemlje: Mađarsku, Rumuniju, Slovačku i Letoniju.

Mapa ideoloških pozicija političkih partija u Srbiji

Literatura

- Budge Ian, Robertson David, Hearl Derek (eds.), (1987), *Ideology, Strategy and Party Change: Spatial Analysis of Post-War Election Programmes in 19 Democracies*, Cambridge: Cambridge University Press
- Cohen, J. Lenard, (1993), *The Broken Bonds: the Disintegration of Yugoslavia*, Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press
- Freeden, Michael, (1998), "Stormy Relationships: Ideologies and Politics (editorial)", *Journal of Political Ideologies*, No. 3/1, February
- Huber John, Inglehart Ronald (1995), "Expert Interpretations of Party Space and Party Locations in 42 Societies", *Party Politics*, Vol. I, No. 1.
- Klingemann Hans-Dieter, Hofferbert I. Richard, Budge Ian (et al), (1994), *Parties, Policies and Democracy*, Boulder: Westview Press
- Sartori, Giovanni (1976), *Parties and Party Systems*, Cambridge: Cambridge University Press
- Siaroff, Alan (2000), *Comparative European Party Systems (An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945)*, New York: Garland Publishing, Inc.
- Von Beyme, Klaus (1985), *Political Parties in Western Democracies*, Aldershot: Gower Publishing Company Ltd.

Socijaldemokratija i političke stranke Srbije

Sažetak

Svako iole ozbiljnije promišljanje stanja, kao i prostora i šansi za socijaldemokratiju u Srbiji, mora da ponudi bar elemente za odgovore na dva prethodna, međusobno tesno povezana pitanja. Prvo, šta bi to danas, početkom novog milenijuma, bili socijaldemokratski model i praksa razvoja? I drugo, u kojoj meri su, ukoliko se o nekom posebnom modelu uopšte i može govoriti, oni primenjivi na društva u tranziciji, posebno na slučaj Srbije u kojoj je, kao i na čitavom eks-jugoslovenskom prostoru, krah real-socijalističkog poretka u njegovoj mekoj, socijalističko-samoupravnoj varijanti, bio praćen i krizom, ratom i raspadom državne zajednice i traganjem za novim državnim i političkim okvirom i identitetom?

Samo razmatranje prostora i šansi za socijaldemokratiju u Srbiji danas, pored analize tegobnog ekonomskog i socijalnog konteksta, kao i u velikoj meri ambivalentnog i bremenom autoritarizma i socijalnog i nacionalnog populizma, opterećenog političkog nasleđa, sadrži dalja dva ključna segmenta.

Prvi čini raširenost socijaldemokratskih koncepata i vrednosti u biračkom telu Srbije. Drugi, formirani raspored snaga na partijsko-političkoj sceni, odnosno programska (ne)doslednost i (ne)koherentnost partija u Srbiji, posebno onih koje pretenduju na status i pripadništvo socijaldemokratskoj političkoj porodici.

Polaznu pretpostavku čini stav da su politička uverenja građana Srbije u velikoj meri difuzna i nekoherentna. Pri tome su vrednosti i ciljevi socijaldemokratije veoma rašireni i prihvaćeni, ali ne i kao takvi identifikovani, izmešani sa elementima brojnih drugih

orijentacija, uključiv i one na krajnje levom, pa i krajnje desnom polu političko-ideološkog spektra.

Na drugoj strani, jasno pozicioniran i profiliran prostor socijaldemokratije je politički slab, fragmentiran i razdjeljen na mnoštvo minijaturnih političkih stranaka i strančica. Istovremeno, DS kao ključna stranka političkog centra, ušla je u, za sada neizvestan i nedovoljno utemeljen, proces socijaldemokratizovanja. Nakon silaska sa vlasti i SPS - stranka autoritarne, nacional-populističke levice, preciznije, neki krugovi i struje u njoj, pokušava da zauzme poželjnu poziciju socijaldemokratskog levog centra. Ti pokušaji su bez šanse na uspeh sve dok stranka ne izađe iz senke i ne izvrši jasan otklon od politike i nasleđa režima Slobodana Miloševića. Stvar se dodatno komplikuje i time što i partije koje se samoidentifikuju sa desnim centrom, u sudaru sa očekivanjima pretežno osiromašenog biračkog tela, neguju naglašenu socijalnu retoriku i vrše brojne pozajmice iz političkog arsenala socijaldemokratije.

Perspektive i šanse socijaldemokratije u Srbiji vezane su, dakle, za dve ključne pretpostavke: promenu ekonomsko-socijalnog konteksta, odnosno, stabilizovanje socijalnog i političkog tla i, ne manje važnu, paralelnu promenu organizacijske kulture i političkog mentaliteta, proizvođenja sukoba i deoba.

Ključne reči: *levica, socijaldemokratija, treći put, tranzicija, političke stranke*

1. Šta je socijaldemokratija danas

Brojne aktuelne dileme vezane za određenje socijaldemokratije, pa i dimenzioniranje ukupnog političkog prostora, u svojoj osnovi imaju činjenicu da je tradicionalna osa političkih podela na levicu, centar i desnicu do skoro, od strane brojnih autora, smatrana za "zastarelu, sadržajno ispražnjenu i analitičku neupotrebljivu".

Ova načelna podela još uvek dobro služi kao gruba, orijentaciona šema, koja traži na posebnim područjima primene (poput prostora ekonomije, politike ili rodnih odnosa) dalja preciziranja i podele na

ekstremnu i umerenu levu i desnu poziciju, ili nacionalnu (nacionalističku) i građansku levicu i desnicu.¹

Osnov diferenciranja unutar levice na njeno radikalno i umereno, socijaldemokratsko krilo, čini, pre svega, odnos prema socijalnom i ekonomskom pluralizmu i parlamentarnoj višestranačkoj demokratiji, čije je prihvatanje preduslov pripadanja socijaldemokratiji.

Zalaganje za razvojno i dinamično poimanje levice nikako ne znači i pristanak na krajnje relativizovanje i obesmišljavanje pojmova, odnosno, odricanje od utvrđivanja relativno trajnih parametara i indikatora političkog pozicioniranja.

Primera radi, pozicija socijaldemokratije - "levog centra" podrazumeva trajan napor harmonizovanja, regulisanja napetosti i balansiranja između ideja slobode i jednakosti, odnosno, ostvarivanje rastuće jednakosti unutar institucija liberalne demokratije. Time se pozicija

¹ Levica je širok, istorijski i strukturalno promenljiv i teško (precizno) odrediv pojam i pokret. Podela na levicu i desnicu zapravo potiče iz 1789. godine i bazira na banalnoj činjenici rasporeda sedenja, u francuskoj skupštini staleža. Sa kraljeve desne strane sedele su aristokrate, a sa leve predstavnici trećeg staleža. Prvi su odbacivali subverzivnu, nepoželjnu, ali i utopijsku ideju jednakosti. Drugi su joj duboko privrženi i smatraju je ključnim elementom "revolucionarnog svetog trojstva"- lozinke: sloboda, jednakost, bratstvo.

Početno, unutar građanskih revolucija, levicu su činili liberalno i radikalno republikansko građanstvo. Sa širenjem izbornih prava i političkim organizovanjem radništva, menja se (i širi) socijalna osnova levičarskih pokreta. Istovremeno, radikalizacijom pokreta - širenjem ideje jednakosti i na socijalnu i ekonomsku ravan, čitav politički spektar društva se pomera u levo. Slična promena desice se tridesetih godina prošlog veka, sa nastankom komunističkih partija i zemalja.

Levica se, posebno na političkoj ravni, često izjednačavala sa radničkim i socijalističkim pokretima. No, levice pripadaju i svi pokreti i struje koje se zalažu za proširenje liste sloboda i prava i preko granica osnovnih građanskih, političkih, i prava na minimalnu socijalnu sigurnost. I to bez obzira na stav (indiferentnosti, čak i odbijanja) koji imaju prema socijalizmu i radničkim organizacijama. Radi se, danas, pre svega o novim društvenim pokretima (mirovnim, feminističkim, ekološkim) koji se sa tradicionalnom levicom nalaze u odnosu naizmeničnih sukoba i saradnje.

Na drugoj strani, praksa populističkih i reakcionarnih pokreta to najbolje pokazuje, radništvo i njegove organizacije nisu a priori na levisi.

levog centra, (u oslonu na metodska uputstva i argumentaciju Norberta Bobija), relativno jasno i trajno razlikuje kako u odnosu na ekstremnu levicu - koju karakteriše insistiranje na jednakosti bez liberalno-demokratskih sloboda što, po pravilu, rezultira totalitarnom negacijom i slobode i jednakosti, tako i u odnosu na desni centar - liberalni ali neegalitarni projekti i krajnju desnicu, odnosno, antiliberalni i antidemokratski pokret.²

Takođe, na drugoj, desnoj strani političkog polja neegalitarni projekat ekonomskog liberalizma može biti rekombinovan sa političkim liberalizmom i građanskom orijentacijom (centro-desnica), ali i sa konzervativizmom i pozicijom nove desnice i nacionalizma. Pored ove ključne, dihotomija: leвица - desnica se zasniva na operativnim podelama rad - kapital, različitim viđenju uloge države u privredi, odnosno, obimu redistributivnih zahvata u korist siromašnih. Načelno, komunisti se zalažu za državno planiranje i svojinu, socijaldemokrate i moderni liberali za mešovitu ekonomiju i vladinu regulativu, a konzervativci i neoliberali za kapitalizam slobodnog tržišta i privatnu svojinu.

Uz izvesno pojednostavljivanje, moglo bi se reći da središnji deo političkog spektra modernih društava zauzima konfliktni dijalog konzervativaca, liberala i socijaldemokrata, dok su na njegovim polovima levi i desni populizam i radikalizam. Međutim, pošto na krajnjim polovima levi i desni ekstremisti dele zajednički afinitet prema represivnim i autoritarnim, čak totalitarnim formama vladavine, daleko je upotrebljiviji analitički model potkovice koji reljefno pokazuje približavanje krajnje levice i desnice. Primera radi, fašizam na krajnjoj desnici se, poput ekstremne levice, zalaže za upotrebu radikalnih, nasilnih sredstava, okrenut je budućnosti i zalaže se za državnu kontrolu i upravljanje ekonomijom. No, i model potkovice ima svojih nesavršenosti i nekonzistentnosti. Tako, anarhizam uz insistiranje na jednakosti, odbija istovremeno svaki oblik vlade i diktata nad ekonomijom.

Razvoj i evolucija

Formativno, socijalizam i u svojoj utopijskoj, i u svojoj revolucionarnoj i "naučnoj, marksističkoj varijanti, nastaje kao reakcija na indu-

² Stojiljković, Zoran, Partijski sistem Srbije, Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 125-127.

strijski kapitalizam. Iako sa liberalizmom deli prosvetiteljsku veru u razum, on kritikuje liberalnu veru u tržište i privatnu svojinu i zalaže se za ukidanje kapitalizma i stvaranje besklasnog društva.

Prvi, ključni rascep unutar revolucionarnog socijalističkog pokreta nastaje zbog različitog odnosa prema sredstvima promene, odnosno, nasilnom, "ruskom revolucionarnom eksperimentu". Različit odnos prema Oktobarskoj revoluciji iz 1917. godine vodi dakle podeli na radikalnu, komunističku i reformističku, socijaldemokratsku struju.

Taktički i organizacioni rascep prati i postupno programsko udaljavanje od (revolucionarnog) marksističkog nasleđa relativno zaozruženo tek 70-ih godina 20 veka usvajanjem doktrine "demokratskog socijalizma".

Ovu, drugu, "klasičnu" fazu u razvoju u socijaldemokratije, po Endru Hejvudu, bitno određuje sledećih pet ključnih karakteristika:

1. Usvajanje ključnih principa liberalno-predstavničke demokratije i opredeljenje za mirno i ustavno sprovođenje političkih promena;
2. Tržišna ekonomija, time i kapitalizam, prihvata se kao najpozdnije sredstvo za proizvodnju bogatstva;
3. Kapitalizam se, međutim, i dalje smatra odgovornim za strukturnu nejednakost i siromaštvo, odnosno, za neodgovarajući, moralno manjkav način distribucije stvorenog bogatstva;
4. Nedostatke kapitalizma može korigovati država kroz proces ekonomskih i socijalnih reformi, igrajući time ulogu čuvara opštih i javnih interesa;
5. Nacija-država je osnovni okvir političke vladavine sa dovoljnim kapacitetom za regulisanje ekonomskog i društvenog života unutar svojih granica.³

Od druge polovine 20 veka socijaldemokratija sebi dakle stavlja daleko skromnije ciljeve poput mešovite ekonomije, regulisanja ili "upravljanja" kapitalizmom i stvaranja države socijalne sigurnosti - "države blagostanja". Država u cilju eliminisanja siromaštva i redukovanja socijalnih nejednakosti, interveniše polazeći od principa jednakosti i socijalne pravde.

³ Hejvud, Endru, Političke ideologije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 146.

Socijaldemokratija se, dakle, temelji na idejama i vrednostima demokratije, mira, slobode, jednakosti, pluralizma, tolerancije i dijaloga i naravno socijalne pravde, odnosno solidarnosti, socijalne sigurnosti unutar tržišne privrede i ekološki održivog razvoja.

Načelno, demokratska levica - socijaldemokratija, zadržava značenje socijalne horizontale - borbe za širenje prostora jednakosti, za socijalne promene i usmerenost ka budućnosti. Akcenat je sada, umesto na materijalnoj jednakosti na socijalnoj koheziji, solidarnosti i uključenosti, kao i na rodnoj, generacijskoj i svakoj drugoj ravnopravnosti i toleranciji.⁴

Osnovno obeležje, uz sve međusobne razlike, desnog dela političkog spektra ostaje socijalna vertikala - poštovanje hijerarhije, tradicije i kontinuiteta.⁵

(Samo)razumevanje centra početno sadrži shvatanje centra kao bezidejnog, praznog ostatka, "močvare centra", unutar šireg koncepta formalizovane, od društvenih inputa ispražnjene "demokratije bez naroda" (Diverže). Centar je samo međuprostor koji omogućuje (zbog centralne pozicije u odnosu na političke polove) nadproporcionalni koalicioni potencijal i učešće u vlasti.

Sa formiranjem i rastom socijalne strukture društva usluga, posebno narastanjem i centralnom pozicijom srednjih slojeva, evoluirala i shvatanje političkog centra koji se sve više definiše, lišen ekstremizma sa političkih polova, kao "novi", "radikalni centar" ili "treći put".⁶

Istovremeno, paralelno sa informatičkom revolucijom i nastajanjem postmaterijalnog i postmodernog društva, odnosno sa ekspanzijom i evolucijom "novih" srednjih slojeva, političko klatno je, na tradicionalnoj osi političkih podela: levica - centar - desnica, posle gotovo dva veka pomeranja ulevo, od sedme decenije prošlog veka krenulo u suprotnom smeru.

U velikoj većini (post)industrijskih društava ono je danas negde u ravnotežnoj tački političkog centra, odnosno, oscilira u relativno uskoj

⁴ Gidens, Entoni, Sociologija, Ekonomski fakultet, Beograd, 2003, str. 340-343.

⁵ Beume, Klaus, Transformacija političkih stranaka, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2002, str. 53-58.

⁶ Gidens, Entoni, Treći put, Obnova socijaldemokratije, Politička kultura, Zagreb, 1999, str. 134-136.

margini između tržišne alokacije i umerenih, redistributivnih političkih strategija, odnosno, između liberala i socijaldemokrata.

Uz nešto nijansi i manje ili više otpora socijaldemokratija, pre svega ona evropska, je u poslednjih pola veka takođe prešla put od demokratskog socijalizma, preko reformi unutar kapitalizma da bi, nakon razblažavanja, pa i demontiranjem koncepta države blagostanja, stigla do (socijalno-korektivnog) upravljanja kapitalističkim ekonomijama u društvima unutar poodmaklog procesa globalizacije.

U stalnom, cikličnom kretanju između vlasti i opozicije većinska matica modernih interklasnih i pluri-ideoloških, stranaka nesocijalističke, centro-levice pokušava da osvoji i zadrži uzak prostor i balansira između krize razvoja i akumulacije i krize podrške i legitimacije poretka. Uz nešto pojednostavljivanja i (ne)skrivenog cinizma mogli bismo se složiti da odgovor na pitanje: Šta je danas socijaldemokrat? koji glasi: Liberal sa (socijalnom) zadržkom - nije samo pakosna neoliberalna politička dosetka, već sadrži bar zrno istine.

Aktuelna programska evolucija - doktrina "trećeg puta"

Pređeni put u poslednje tri decenije, sve više osporavani lider britanskih laburista Toni Bler, odredio je kao kraj jednovjekovne dominacije socijalističke levice. Entoni Gidens, intelektualni guru "trećeg puta" konstatuje da, krajem XX veka, nema alternative za kapitalizam, da se radi samo o metodi upravljanja i regulisanja njegovih suprotnosti, odnosno, da cilj, radikalnog aktivnog centra (kako on redefiniše socijaldemokratiju) može biti humaniji, pravedniji i efikasniji kapitalizam.⁷

U radovima Gidensa i drugih autora, pristalica trećeg puta, "Neue Mitte" (nove sredine) ili "novog revizionizma", programskoj izjavi Blera i Šredera iz 1999. godine i praksi brojnih, pre svega zapadnoevropskih, socijaldemokratskih stranaka mogu se uočiti bar četiri otklona od tradicionalne socijaldemokratske politike koja je stajala u osnovi koncepta i prakse države blagostanja, odnosno države socijalne sigurnosti.

⁷ Gidens, Anthony, *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Cambridge, Polity Press, 1998, pp:4-5; Gidens, Anthony, *The Global Third Way Debate*, Cambridge, Polity Press, 2001, pp 1-2.

Prvo, ove partije, u većoj ili manjoj meri, raskidaju sa "prvobitnim grehom etatizma - praksom nacionalizacije, progresivnog oporezivanja i obaveznog socijalnog osiguranja. One prihvataju bar delimice neoliberalnu kritiku o preterano razvijenim socijalnim davanjima koja vode inflaciji očekivanja korisnika, preopterećuju i "drogiraju" sistem i rezultiraju preglomaznim birokratskim, državnim "socijalnim aparatom" koji troši ogromna sredstva na sopstveno održavanje.⁸

Izlaz se traži u decentralizaciji socijalnih transfera i usluga i njihovom približavanju ograničenom krugu krajnjih korisnika.⁹

Sve oštrija konkurencija i nametanje i globalizovanje tzv. "vašingtonskog konsenzusa" - formule: privatizacija, liberalizacija, deregulacija, marketizacija vodila je prihvatanju preduzetničkog rizika i fleksibilnog tržišta rada, odnosno, faktičkom odricanju od pune zaposlenosti, makar samo kada je o stalnom i sigurnom poslu reč.

Konkurentnost privrede i makroekonomska stabilnost od sredstva postaju visoko rangirani cilj. Poreska i socijalna politika moraju poreskim olakšicama stimulisati stvaranje novih radnih mesta, a redukovana socijalna pomoć mora biti tako dimenzionirana da pomaže nezavisnost, odnosno, da vodi obavezi traganja za poslom.

Bler će novu ekonomsku poziciju definisati stavom da su progresivne partije današnjice partije fiskalne odgovornosti i ekonomičnosti.¹⁰

Strateškom interesu za nesmetano odvijanje akumulacije, za očuvanje "prihodne strane sistema", odnosno, za dobro zdravlje ekonomije podređeni su i žrtvovani masivni javni sektor, direktivna kontrola ekonomskih aktivnosti i, posebno, prateća manje-više prigodna, antikapitalistička retorika.

Praktičnu evoluciju koju je matica zapadnoevropskih socijaldemokratskih partija započela krajem 20. veka, Endru Hejvud definiše kroz sledeća pomeranja i parove razlika između tradicionalne socijaldemokratske pozicije iz 70-ih i ideologije "trećeg puta": ideologija

⁸ Held, Davide, Modeli Demokracije, Školska knjiga, Zagreb, 1990, str. 234-238.

⁹ Ofe, Klaus, Modernost i država, Filip Višnjić, Beograd, 1999, str. 263-319; Bek, Urlih, Rizično društvo, Filip Višnjić, Beograd, 2001, str. 19-267.

¹⁰ Blair, Thony, Schroeder, Gerhard, "Treći put", Socijaldemokrat, br. 2, Sarajevo, 2000.

- pragmatizam; nacija - država - globalizacija; klasna politika - zajednica; mešovita - tržišna ekonomija; puna zaposlenost - mogućnost pune zaposlenosti; jednakost ishoda - jednakost prilika; briga za slabe - meritokratija; iskorenjivanje siromaštva - socijalna uključenost; društvena prava - prava i odgovornosti; socijalna zaštita - socijalna pomoć; država socijalnih reformi - konkurentska država socijalnog investiranja.¹¹

Posledično, socijaldemokratija izvršenim pragmatičnim korakom u desno kao da više nema šta da realno ponudi najsiromašnijima koji postaju sve više lak plen levih i desnih ekstremista i verskih fundamentalista.

Pored optužbi za eklektičnost i nedoslednost, kritičari "trećeg puta" smatraju da se, usvajanjem ideje konkurentске i tržišne države, odnosno nekritičkim prihvatanjem privatne svojine i tržišta, on potpuno odvojio od socijalističke tradicije i našao na socijal-liberalnoj poziciji.

Izvršena evolucija predstavlja delimični ustupak ofanzivi neoliberalizma koji postaje vladajuća paradigma već krajem 70-ih godina prošlog veka. Zalaganje liberala za "minimalnu" i "neutralnu" državu, odnosno za državu koja isključuje svaku redistributivnu strategiju i mere koje nisu poopštive, izuzev elementarne brige za najsiromašnije, kao i koncept "legalne demokratije" podrazumevaju jasno smanjenje birokratske regulacije, redukovanje uloge i uticaja interesnih grupa i kolektivismu svake vrste. Da se radi, pre svega, o udaru na poziciju sindikata govore jasno rašireni zahtevi za što manje mešanja u ekonomiju, širenje logike tržišta bez ikakvih ograničenja, čak i na ipak specifično i bar u izvesnoj meri nefleksibilno tržište radne snage, odnosno, zahtev za deregulaciju, slobodu ugovaranja i potiskivanje korporativnih aranžmana (Hajek, 1998:231-245).¹²

¹¹ Hejvud, Endru, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 158.

¹² Primera radi, Hajek na osnovni stav da je tržište bazični mehanizam raspodele i da ono, a ne vlada, zna šta bi ljudi trebalo dobiti, nadograđuje tezu da država zakonito uređuje samo propise kojima se štite život, sloboda i imetak čime negira svako provođenje distributivne pravde (Hayek, Fridrich, *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad, str. 231-245; 261-267).

Tržišni fundamentalizam, odnosno, negiranje voluntarističke intervencije države, koja, i u svojoj "mekoj", socijaldemokratskoj varijanti, nije ništa drugo do put u puzajući totalitarizam (Hajek), i njena zame-na svojevrsnom panacejom tržišta - njegovim viđenjem kao sverešavajućeg, čarobnog štapića je, u osnovi, neoliberalne postavke.

Sporovi i razlike između (neo)liberala i socijaldemokrata u svojoj osnovi zapravo imaju različit odnos prema mogućnosti i opravdanosti širenja prostora jednakosti (i državne intervencije) i izvan sadržaja i procedura garantovanja pravne i političke jednakosti i minimalne regulativne ekonomske uloge države.

Pragmatsko prilagođavanje prilikama, pa i prateća programska evolucija većine socijaldemokrata nisu ostali bez svojih praktičnih efekata.

Primeri radi, prihvatanje fleksibilnog zapošljavanja i slab otpor reduciranju prava zaposlenih vodili su istovremeno slabljenju istorijske veze socijaldemokratije sa sindikatima i radništvom. Mada sindikalno organizovani radnici predstavljaju i nadalje "organizovanu stratešku skupinu" (Ofe) njihova moć je ozbiljno potkopana i oni su realno u poziciji slabijeg partnera na tržištu rada i unutar institucija socijalnog dijaloga. Ekskluzivna veza socijaldemokratije sa radništvom istini za volju tiho je razvrgnuta još 60-ih godina 20. veka, kao rezultanta objektivne činjenice da je opao udeo industrijskog radništva u strukturi zaposlenih. On se danas, u razvijenim postindustrijskim zemljama, kreće između 15-30% zaposlenih. Opadanje njihovog značaja kao izborne klijentele nužno je socijaldemokratske partije, kao relativno masovne i uticajne partije, okrenulo ka traganju za podrškom unutar naraslog, ali nestabilnog i fragmentiranog biračkog tela srednjih slojeva. Time su već 70-ih godina ove stranke postale catch-all party (Kirhajmer), odnosno započeo je hod ka interklasnom karakteru i poziciji centro-levice na političkom spektru.

Od posebnog je značaja bila pojava osobenog novog, obrazovnog srednjeg sloja koji korene ima na univerzitetu, u novim tehnologijama i, pretežno, u javnom sektoru i socijalnim službama. Njihova

I po Robertu Noziku, država prekoračuje svoje legitime granice kad postaje instrument za promicanje distributivne jednakosti - bilo da se radi o jednakosti mogućnosti ili jednakosti rezultata (Held, David, Modeli demokratije, Školska knjiga Zagreb, 1990, str. 250-251).

pojava otvorila je specifične teme "postmaterijalističke nove politike" (Inglhart) poput ekološke strategije, kvaliteta života, zdravstva i obrazovanja, prava žena i manjina, multikulturalnosti i "novog individualizma" - pitanja identiteta, seksualnosti i ličnog morala.

Ka novoj sintezi

Moglo bi se zaključiti da poslednje tri decenije socijaldemokratsku poziciju centro-levice u velikoj meri obeležava napor da se pomire i harmonizuju interesi i zahtevi klasičnih, pre svega, radničkog pokreta i zahtevi za "politikom izbora, identiteta i uzajamnosti" koji artikulišu, pre svega, srednji slojevi i novi društveni pokreti.¹³ Moderna socijaldemokratija mora da "hoda sa obe noge", odnosno oslanja se i saraduje i sa sindikatima i sa mirovnim, feminističkim i ekološkim pokretima i inicijativama. Komplementarne, ali i različite, pa i suprotne interese i pozicije ovih grupa, dobro ilustruju napetosti, i težina utvrđivanja liste prioriteta unutar "crveno-zelenih" koalicija.

Elementarna programska operacionalizacija socijaldemokratske pozicije danas podrazumeva bar harmonizovanje i akciono objedinjavanje narednih šest programskih polazišta:

- koncept pravne, demokratske i socijalno odgovorne države;
- predstavničku, liberalnu demokratiju dopunjenu elementima participativne i "dijaloške" demokratije - demokratije koja se postupno širi izvan sfere politike stvarajući klimu aktivnog društvenog poverenja i solidarnosti;
- zalaganje za pluralističke ekonomske odnose, "industrijsku demokratiju", odnosno demokratizaciju ekonomskog života kroz konfliktno socijalno partnerstvo rada i kapitala i institucionalizovani socijalni dijalog;
- razvoj socijalno-tržišne privrede realizovanjem ekonomski održivih redistributivnih strategija, odnosno razvojem koncepta kvaliteta života i dostupnosti javnih dobara. Unutar priče o kvalitetu života, osnovne usluge u sferi obrazovanja, zdravstva, osiguranja i socijalnih usluga tretiraju se kao socijalni

¹³ Giddens, Anthony, *The Third Way: The Renewal of social Democracy*, Cambridge, Polity Press, 1998, pp 20-23.

troškovi u funkciji reprodukovanja radnih sposobnosti i društvenog razvoja, odnosno kreiranja obučene radne snage za "ekonomiju znanja" (Gidens);

- koncept ekološki održivog razvoja, stvaranja "humanizovane prirode" i upravljanja "društvom rizika" (Urluh Bek), odnosno raskid sa logikom konzumerizma i razvoj "ekonomije post-oskudice" i neformalnog ekonomskog sektora; i
- razvoj, kroz komunikaciju i saradnju socijaldemokratskih stranaka sa novim društvenim pokretima i civilnim inicijativama "post-militarističkog
- društva" i političkih ustanova baziranih na ograničenoj, "pregovaranoj moći".

Sažeto rečeno, temeljnu odrednicu identiteta čini dakle kombinovanje ekonomskog razloga efikasnosti, socijalnog razloga svrhovitosti (rast slobode i blagostanja) i etičkog razloga pravednosti.

Pri tom, ograničavanje ekonomskih, klasnih nejednakosti nije jedino, pa više ni dominantno, polje borbe savremene socijaldemokratije za širenje prostora sloboda i jednakosti. Bar u istoj meri socijaldemokratija se danas zalaže za rodnu, rasnu i nacionalnu jednakost, ekološki održiv razvoj ili širenje prava na obrazovanje i kulturu. No, ipak *diferentia specifica* socijaldemokratije ostaje i nadalje zalaganje za naglašene socijalne funkcije države. Otuda govor o pluralnoj, demokratskoj, pravnoj i socijalno odgovornoj (socijalno-pravednoj) državi i društvu, odnosno o socijalno-tržišnoj privredi.

No, postojanje tek načelne saglasnosti oko osnovnih ciljeva svakako nije dovoljna pretpostavka da se pruži adekvatan odgovor na brojne i složene izazove koje nosi proces globalizacije u svom dominantnom, neoliberalnom ključu.

Na svom kongresu u Njujorku, 1996. godine, Socijalistička internacionala (SI) je formirala specijalnu komisiju sa ciljem da podstakne debatu i izradi novu platformu sa kojom će SI moći da uđe u 21. vek. Polazeći od stokholmske Deklaracije principa SI iz 1998. godine, kao ključna pitanja i prioriteta za koje treba ponuditi nove odgovore ističu se posebno: globalizacija svetske privrede, odnos između tržišta i demokratske javne vlasti i uloga države, tehnološka revolucija i problem nezaposlenosti, reforma socijalne države, obrazovanje, zdravstvo, penzije i javne službe, sloboda kretanja kapitala i regulativni okviri, kriza i reforma UN, međunarodni odnosi - od bipo-

larizma ka novom poretku. Novi program ni do danas, međutim, nije usvojen.¹⁴

Suočena sa obavezom da obnovi i ojača evropske države blagostanja, zasnovane na novom setu prava i obaveza, Partija evropskih socijalista (PES), kao partija koja povezuje socijalističke, socijaldemokratske, laburističke i progresivne demokratske partije i ostvaruje njihovu blisku saradnju sa evropskim radničkim sindikatima, profesionalnim organizacijama i drugim predstavnicima civilnog društva, donela je, na Kongresu u Portu 2006. godine, dokument "Nova socijalna Evropa".

Ovaj dokument sadrži sledećih deset principa za budućnost:

1. Prava i dužnosti za sve - suština socijalne kohezije;
2. Puna zaposlenost - osnova za budućnost;
3. Investiranje u ljude;
4. Inkluzivno društvo - niko nije ostavljen po strani;
5. Univerzalna briga o deci;
6. Jednaka prava žena i muškaraca;
7. Socijalni dijalog;
8. Učiniti različitost i integraciju našom snagom;
9. Održivo društvo - klimatske promene;
10. Aktivna Evropa za ljude.¹⁵

¹⁴ Brana Marković, u: Brana Marković, Zoran Stojilković, Socijaldemokratija i socijaldemokratske stranke, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 12-13.

SI je u vreme osnivanja 1951. godine imala 34 partije članice, prevashodno iz Zapadne Evrope. Danas je ona veoma uticajna, ali i heterogena organizacija koja okuplja 161 članicu ili organizaciju. Od 104 partije punopravne članice, iz Zapadne Evrope je 25, iz Istočne i Centralne Evrope 18, a sa drugih kontinenata svih 61, što samo doprinosi programskom šarenilu. Ipak od 1976. godine raste broj okupljanja i aktivnosti. Kongresi gube puki manifestacioni karakter, a pored širih sastanaka Biroa i Saveta SI, bar jednom godišnje okupljaju se lideri partija članica, održavaju se regionalni skupovi i deluju studentske grupe. Ibidem, str. 11, 13.

¹⁵ PES je nastala 1992. godine iz Saveza socijaldemokratskih stranaka EZ. Članice PES-a su partije i organizacije koje mogu biti punopravni članovi i posmatrači. Status punopravnog člana imaju 33 partije iz 27 država EU i Norveške. Članstvo slovačke socijaldemokratske stranke (SMER) je suspendovano 2006. godine zbog kršenja Statuta PES. Punopravno članstvo imaju i 4 organizacije, pridruženo je 6 partija i 3 organizacije, a status posmatrača ima 7 partija i 9 organizacija.

2. Socijaldemokratija u tegobnom tranzicionom okviru i ključu - slučaj Srbija

Naoko paradoksalno, nakon kraha real-socijalizma, i u zemljama koliko-toliko pokrenutih tranzicionih promena važi, naravno na daleko nižem nivou i u daleko zaoštrenijoj formi, ista osnovna dilema: kako obezbediti rastuću ekonomsku efikasnost i konkurentnost, uz istovremenu socijalnu pravednost i prihvatljivost promena.

Kao i u drugim zemljama u tranziciji i u Srbiji se, nakon 2000, ne samo za socijaldemokrate već pred sve reformske i demokratske snage, otvara pitanje nalaženja izbora i izlaza unutar nužnih ali, bar srednjoročno, sporih i bolnih početnih koraka tranzicije (tranzicione recesije) i elementarne mogućnosti i sposobnosti velikog dela stanovništva da ih bukvalno preživi.

Sprovođenje diktiranih reformi - "šok terapije" bez dovoljno socijalnog takta i osećaja za sopstveni razvojni ritam i prioritete vodilo je gotovo zakonomerno do pada reformskih vlada. Na drugoj strani opet, neka vrsta nepisanog pravila je da i naredne vlade, po pravilu reformisanih komunista, posle dužeg ili kraćeg odbijanja, moraju početi sprovoditi reforme ako ne žele da njihovim odbijanjem samo pogoršaju stanje. Preuzak manevarski politički prostor naveo je bugarskog sociologa Ivana Krasneva da konstatuje da vlade na čitavom Balkanu "bivaju izabrane nakon ljubavne veze sa biračkim telom, ali su venčane s međunarodnim donatorima", odnosno da živimo u političkom

Glavni organi PES-a su: 1. Kongres, 2. Savet, 3. Predsedništvo, 4. Konferencija lidera i 5. Sekretarijat PES u Evropskom parlamentu deluje kao socijalistička grupa (PSE). Ova grupa, druga po snazi u evropskom parlamentu ima 218 poslanika iz svih 27 država članica. Predsednik PSE je, od 2004. godine, Nemač Martin Šulc, dugogodišnji evropski parlamentarac, koji koordinira aktivnosti, govori u ime PSE i predstavlja njenu poziciju na plenarnim zasedanjima EP. Njemu pomaže 8 potpredsednika. PSE ima biro (predsednik, potpredsednici, blagajnik), koordinate parlamentarnih komiteta i sekretarijat sa generalnim sekretarom.

Najbrojnije nacionalne delegacije u PSE imaju Francuska (32), Španija (24), Nemačka (23) i Velika Britanija (19). www.pes.org - septembar 2007.

režimu u kome su "glasači slobodni da menjaju vlade, ali su vrlo ograničeni u menjanju politike".¹⁶

Traganje za teško ostvarivim ali nužnim, bazičnim socijalnim konsenzusom o promenama i putu ka demokratskoj konsolidaciji društva i širim, evropskim integracijama, svakako je stvar najšireg socijalnog i političkog dijaloga. No, u tom dijalogu najveću ulogu i odgovornost za njegov tok i efekte ima država, odnosno politički akteri koji efektivno poseduju državnu vlast.

Jedan od paradoksa tranzicije jeste i činjenica da se država pojavljuje kao ključni akter koji sam sebe treba da razvlasti kroz procese institucionalizacije, privatizacije i deregulacije.¹⁷

Iako i sama slaba i bez dovoljno resursa da reši nagomilane probleme, koji u Srbiji uključuju i izlaz iz decenijske (samo)izolacije i ispunjavanje oštrih uslova za "povratak u normalnost", ona je ipak u daleko povoljnijoj poziciji od građana i njihovih interesnih, civilnih asocijacija. U vremenskom tesnacu ona mora pokazati i kompetentnost za poslove sopstvene modernizacije i demokratske transformacije i pomoći proces paralelnog formiranja preostalih polja stabilizovanja tranzicionih reformi - autonomnog, legitimnog i legalnog političkog društva, institucionalizovanog ekonomskog društva i aktivnog i razvijenog civilnog društva.¹⁸

Manevarski prostor je krajnje sužen. Siromašna Srbija ne može bez velikih rizika prihvatiti, u uslovima kumuliranja visoke nezaposlenosti, velike sive ekonomije, viška zaposlenih i niskih zarada i penzija, primenu "šok terapije" i neoliberalnog koncepta, koji vodi, poput prakse u SAD, Velikoj Britaniji, Irskoj, Španiji i Portugalu, svodenju javne potrošnje na trećinu društvenog proizvoda. Na drugoj strani, nemoguća je, ma kako sa stanovišta građana bila najpoželjnija, primena (ili održanje) skandinavskog modela robusnih javnih službi i visokih jav-

¹⁶ Krasnev, Ivan, u: Zamke fleksibilnosti, Fond za političko izuzetništvo, Beograd, 2004, str. 31.

¹⁷ Nikolić, Miloš, Socijaldemokratija u Zapadnoj Evropi i zemljama tranzicije - sličnosti i razlike, u: Socijaldemokratija - stvarnosti i mogućnosti, SDP, Beograd, 2003, str. 16.

¹⁸ Linc, Huan, Stepan, Alfred, Demokratska tranzicija i konsolidacija, Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 20-31.

nih izdataka koji dostižu polovinu društvenog proizvoda (Švedska, Danska, Finska, Norveška).

Ostaje opcija (redukovano) kontinentalno-evropskog modela socijalnih transfera usmerenih, pre svega, na podizanje prilagodljivosti i produktivnosti radne snage "fleksigurnosti", odnosno zalaganje za *državu socijalnog ulaganja*.¹⁹

U zemljama socijalno-tržišnog, neokorporativnog modela, javna potrošnja se kreće na nivou od dve petine društvenog proizvoda, uz stalne pritiske da se, u cilju uvećanja konkurentnosti privreda, redukuju socijalni transferi i prava zaposlenih i penzionera.²⁰

Prostor političkih rasprava nije samo pitanje recepture i mera koje treba primeniti, već daleko uža margina dilema oko ritma primene "gorkih lekova", kao i kompetentnosti (i nekorumpiranosti) aktera koji ih personifikuju i politički predstavljaju.

Značajno metodsko uporište u analizi aktuelnog i budućeg rasporeda snaga na liniji: tržišna alokacija - politička redistribucija, odnosno liberali - socijaldemokrati čini Bajmeovo katalogiziranje četiri grupe faktora koji na tom planu deluju, sa različitim predznakom i u suprotnim pravcima.²¹

Na prvom mestu, otvorena ekonomija izložena konkurentnom globalizacijskom okviru, moći će da održi dominantan tržišni princip raspodele, samo zahvaljujući ekonomiji velikog obima koja, i sa manjim procentualnim udelom javne potrošnje, može obezbediti nužna socijalna davanja. Relativno visoka stopa nezaposlenosti, multikulturalna struktura društva, kao i visok udeo starih lica ("stara društva") pritom tendiraju relativno visokom udelu socijalnih troškova. Otvorene političke institucije - posebno u društvima sa političkom tradicijom i mapom koju karakterišu snaga borbenih sindikata i naglašeno prisustvo i uticaj religijske solidarističke doktrine, uz dominaciju političkih aktera koji ih predstavljaju, takođe idu u prilog održanju relativno visokog udela socijalnih transfera. Istovremeno, to je i osnov za dominaciju centro-levice.

¹⁹ Gidens, Anthony, Treći put, Obnova socijaldemokracije, Politička kultura, Zagreb, 1999.

²⁰ Beyme, Claus, Transformacija političkih stranaka, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, str 162-167.

²¹ Beyme, Claus, Transformacija političkih stranaka, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, str. 164-165.

Političko nasleđe

Poziciju i šanse socijaldemokratije u velikoj meri određuju i mesto i tretman socijaldemokratske ideje i pokreta u političkoj kulturi i memoriji društva. Protivurečno, čak i u velikoj meri ambivalentno političko nasleđe socijaldemokratije čine tri problemsko - istorijska kruga, odnosno potreba njihove kritičke revalorizacije.

Prvi, formativni period čine recepcija i širenje socijalističkih ideja i nastajanje prvih radničkih udruženja i stvaranje SDP u Kraljevini Srbiji, u periodu 1870-1914. Pionirski rad i delovanje Svetozara Markovića i njegovih sledbenika, osnivanje lista "Samouprava" i organizovanje prvih zanatlijskih radničkih udruženja u zaostaljoj, tek oslobođenoj i auto-kratskoj obrenovićeovskoj Srbiji i kasnije stvaranje socijaldemokratske partije (1903. godina) od strane Lapčevića, Dragovića i Dimitrija Tucovića, predstavljaju značajno istorijsko nasleđe i vertikalnu socijaldemokratije. Posebno inspirativna (i aktuelna) je dosledna antinacionalistička politika i stav, pre svega Tucovića, prema balkanskim ratovima i Albaniji, zauziman u vreme euforije oko nacionalnog oslobođenja porobljenih krajeva i širenja države. Države, koja je za vladavine Petra I Karađorđevića stvorila, bar u periodu 1906 -1914, relativno razvijene demokratske institucije i doživela svoj vrhunac demokratije. Glasanje socijaldemokrata protiv ratnih kredita u parlamentu ratom ugrožene Srbije 1914. godine, je gotovo jedinstven primer političke doslednosti.

No, značaj i specifična težina socijaldemokratije u Srbiji, su u velikoj meri precenjivani i mitologizovani.

Primera radi, značaj i uticaj radova prerano preminulog Svetozara Markovića ne prelazi granice zanimljive recepcije i kombinovanja marksizma i tradicije ruskih narodnovoljaca, prisutne u ideji redukovanja kapitalizma i birokratske centralizacije pozivom na tradiciju lokalne narodne samouprave i seoskih zadruga. Uticaj antiburžoaske revolucionarne marksističke retorike, kao i Bakunjinovog anarhizma i anti-birokratskog populizma, prisutni kroz kritiku "činovništva, gazda i gradskih fillistara i zelenaša, kao i stajaće vojske" od značaja je tek u ranoj fazi delovanja Nikole Pašića i Radikalne stranke, koja 80-ih godina 19. veka postaje prva, čak za današnje pojmove, masovna stranka.

Parlamentarna snaga i uticaj socijaldemokrata su, takođe, bili slabi i ograničeni, tako da su na izborima osvajali od jednog do tri me-

sta. U okeanu pretežno nepismenog seljaštva socijaldemokratija se mogla obratiti retkim oazama i ostrvcima zanatlijskog radništva i delu inteligencije zadvojene solidarizmom i narodnjačkom tradicijom. Kasniju, značajnu, bar posrednu, vezu i oslon u masama levica će imati, preuzimajući baštinu nacional-oslobodilačke tradicije, organicizma, kolektivizma i egalitarizma "seljačke nacije i društva", pozivajući se rado i na duh samouprave i patrijarhalnih seljačkih zadruga.

Negativni efekti i ograničenja takvog nasleđa su naglašeni antipluralizam i nisko vrednovanje individualnih preguća i odgovornosti i preduzetništva, autoritarnost i nesklonost dijalogu i toleranciji, što je olakšalo put ka vlasti i decenijsku dominaciju komunističke varijante kolektivizma.

Drugi period - period boljševizacije SDP i nastanka i delovanja KP kao sekcije Treće Internacionalne vezan je za nastanak i raspad prve Jugoslavije - Kraljevine SHS, odnosno, Kraljevine Jugoslavije. Na valu uticaja Oktobarske revolucije, proces boljševizacije započeo je još na Vukovarskom kongresu, na kome je formirana KP. Prihvaćen je, uprkos otporima "desne frakcije i centruša", 21 uslov za prijem u Kominternu i dosledno sprovedena njena politika koja je, uz povremene zaokrete, bila usmerena na razbijanje Jugoslavije kao "tamnice naroda" i veštačke versajske tvorevine, kao i na kritiku "formalne, predstavničke, buržoaske" demokratije i viđenje socijaldemokratije koje je osciliralo od kritike njenog renegatstva do ocene da je ona čak "brat bliznac fašizma". Kasnija decenijska vladavina komunista i oficijelna historiografija druge, socijalističke Jugoslavije potpuno su izbrisali sećanja na sopstvene disidente - "desničare", poput Sime Markovića, koji su se zalagali da se nacionalno pitanje tretira kao ustavno pitanje, ili Živojina Pavlovića koji je otvoreno pisao o sovjetskom termidoru i doživeo da ga bivši drugovi ubiju 1941. godine "na slobodnoj teritoriji Užičke republike". Istovremeno, marginalizovano je i nasleđe socijalista Živka Topalovića - stranke koja je bila u Socijalističkoj internacionali, posebno zbog veza Topalovića i Dragiša Vasića sa ravnogorskim pokretom. Ignorisan je i demokratski potencijal, pa i socijalni ciljevi stranaka građanskog centra i levice, poput republikanaca Jaše Prodanovića, demokrata Davidovića i Grola i (levih) zemljoradnika Dragoljuba Jovanovića.

Treći period, period Titove socijalističke Jugoslavije, prešao je, u zadnjoj deceniji dvadesetog veka, put od divinizacije do satanizacije.

Odbačeni su jednopartijski monopol i partijska država (ojačani političkom policijom i ideologizovanom vojskom), društvena svojina, dirigovana, pa "dogovorna ekonomija", ali i racionalni elementi ideje i prakse participacije i samoupravljanja i dostignuća u privrednom razvoju i rastu standarda, odnosno dosegnuti obrazovni standardi i ostvareni kvalitet života.

Reinterpretacije nasleđa socijalističke Jugoslavije, pre svega, nacionalnih odnosa i pozicije Srba i Srbije u njoj, su u osnovi procesa pluralizacije političkog prostora osamdesetih godina, kao i višepartijske izborne utakmice vođene u poslednjoj deceniji dvadesetog veka, u uslovima krize, rata i raspada te i takve Jugoslavije. Dva dominantna politička pola koja se nalaze u promenljivim odnosima sukoba i saradnje su nacional - patriotska, oficijelna socijalistička levica (SPS) i antikomunistička i antijugoslovenska, pre svega radikalna, desnica. Sve vreme (sama ili u koalicijama) na vlasti je SPS zahvaljujući i tome što se na talasu "nacionalnog buđenja" na vreme, još pre uvođenja višepartizma, odrekla jugo-federalističkog, ti-toističkog nasleđa. I umerena socijalistička retorika je većini (starijih) građana, koji su na jugoslovenski samoupravni socijalizam gledali drugačijim očima nego na "socijalizam iza gvozdene zavese", više odgovarala nego agresivni antikomunizam. Na drugoj strani, čitav opozicioni blok je bio slab, fragmentiran i podeljen na jače nacional-demokratsko i slabije građansko, reformsko-demokratsko krilo unutar koga su brojne socijaldemokratske grupe i "stranke", lišene šire socijalne osnove, ulazile u beskrajni proces međusobnih fuzija i razdvajanja.²²

²² Na političkom prostoru Srbije delovalo je ili deluje čak tridesetak stranaka sa socijalističkim i socijaldemokratskim predznakom. Jedan deo njih formirali su bivši funkcioneri SPS-a, poput grupe od šest poslanika SPS-a koji su 1992. godine formirali Socijaldemokratsku partiju iz koje su nastale još tri nove partije (Marković, 1996.) Drugu grupaciju čine političke stranke i grupe koje uglavnom poput reformista, GSS-a ili nakon 1996. godine SDU, formiraju intelektualci disidenti iz perioda socijalizma koji se pozivaju na nasleđe socijaldemokratije, ali i na iskustva studentskih, mirovnih, feminističkih i ekoloških društvenih pokreta odnosno na koncept civilnog društva (Popov, Nebojša, Levica - pokojnik, vampir ili savremenik, u: Socijaldemokratija u Srbiji: Stvarnost i mogućnosti, SDP, Beograd, 2003, str. 53-54).

Za razliku od drugih zemalja u tranziciji gde je do obnove i povratka na vlast socijaldemokratije došlo kroz paralelne procese reforme bivših komunista i nastajanja, od Socijalističke internacionale (SI) podržavanih, novih socijaldemokratskih stranaka koje obnavljaju svoju raniju tradiciju, situaciju u Srbiji odlikuju tri specifičnosti.²³

Pre svega, SPS, partija naslednica SK, nije, ni nakon promena ih 2000, ušla u dovoljan proces reformisanja i distanciranja od svoje komunističke prošlosti, ali ni od svoje "patriotske", ratne politike da bi legitimno zauzela socijaldemokratsku poziciju i status.

Drugo, uzak prostor između "nacionalnim voždom" predvođenog SPS i većinski nacionalističke i antikomunističke opozicije, u kojoj je i socijaldemokratski politički predznak nepopularan, onemogućio je, uz dodatne linije političkih podela i sujete i animozitete lidera, stvaranje jedne jasno profilirane i relevantne socijaldemokratske stranke (koalicije).²⁴

²³ Pri tom su se, sa značajnim izuzetkom Češke, u svim zemljama Centralne i Istočne Evrope, bivši komunisti održali kao dominantna snaga na levi. Oni se najčešće ne pozivaju na kontinuitet sa KP, već samo na pretkomunističku socijaldemokratiju. Jedino je u Slovačkoj opstala uticajna nereformisana komunistička partija (KSS). Nove (obnovljene) socijaldemokratske stranke su u početnom, postpluralističkom periodu slabe, fragmentirane i suprotstavljene i uzajamno i bivšim komunistima da bi protokom vremena došlo do, manje-više uspešnog, njihovog objedinjavanja, ali i do (nevoljnog) stupanja u koalicije sa reformisanim komunistima (Bogdanović, Mira, Programi SDP u zemljama u tranziciji, u: Programski identiteti socijaldemokratskih partija, SD klub - FES, Beograd, 2005, str. 84-102).

²⁴ U ovom pogledu indikativan, gotovo paradigmatičan je primer SDP koja je, uz DS, bila jedina stranka sa ovog prostora kandidat za punopravno članstvo u SI. Nastala kao Socijaldemokratija, nekoliko godina nakon uvođenja višepartizma, od disidenata iz SPS-a i jednog broja socijaldemokratski opredeljenih krugova i pojedinaca, i uz pomoć biznismena Bogoljuba Karića, ona je dugo izazivala rezerve i podozrenje među strankama socijaldemokratske opcije sa dužim opozicionim stažom - SDU, LSV, Reformisti Vojvodine... Nakon promena iz dvehiljadite i ulaska u vlast došlo je do sukoba u Socijaldemokratiji. Krilo predvođeno Slobodanom Orlićem, nakon brojnih neuspelih pokušaja, uspeva da se ujedini sa SDU Žarka Koraća i formira SDP. Vrlo brzo pred naredne izbore, zbog taktičko-političkih i personalnih sporova i različitih političkih mentaliteta, dolazi do međusobnog razdvajanja. Krilo oko Orlića

Rezultirajuća, treća specifičnost je da, nakon 2001. godine, socijaldemokratsku poziciju nastoji da zauzme Demokratska stranka - ključna stranka centra koja za taj korak, bar do izbora, januara 2007. godine, nije imala dovoljno utemeljenje i podršku ni u delu svog aktivističkog jezgra i biračkog tela.²⁵

Ispod površine političkih borbi, igre dnevnih interesa pojedinaca i grupa i formiranog, dinamičnog i promenljivog rasporeda političkih snaga, postavlja se pitanje u kojoj meri socijaldemokratske ideje postupnih, gradualnih demokratskih reformi imaju šanse u Srbiji. Kakva je snaga i raširenost ovih ideja u biračkom telu Srbije čiju svest karakterišu jaki autoritarni i kolektivistički nanosi, rašireni tradicionalizam i netolerancija, postratna nacionalna osetljivost i, bar u starijim generacijama, razvijen etatistički sindrom? Nije li dosadašnji neuspeh u nastojanju da se oformi snažna, jasno profilirana socijaldemokratska stranka u suštini uslovljen "tvrdim" socijalnim tlom i nemogućnošću da se pod isti partijsko-politički krov smeste i siromašna i u velikoj meri autoritarna i ka prošlosti okrenuta većina građana i njihov reformski, ka novim postmaterijalističkim vrednostima okrenuti, manjinski deo?

Birači i socijaldemokratija

Šta o svemu tome kažu sami građani Srbije, odnosno može li se iz nalaza istraživanja izvući neki njihov većinski stav i indirektna poruka političkim akterima?

nakon toga je ušlo u fuziju sa Demokratskom alternativom Nebojše Čovića, koji postaje novi predsednik SDP. Nakon kratkog vremena opet dolazi do sukoba oko rušenja vlade (ovoga puta Vojislava Koštunice) i novog pokušaja (koalicionog) povezivanja prvo sa PSS Bogoljuba Karića, a onda na izborima 2007. godine sa strankom penzionera. Pri tom, stranka sa relativno burnom i dugom istorijom, koja je u periodu 2000-2007, unutar koalicija ulazila i u parlament i u sve postoktobarske vlade, nije uspela da se stabilizuje i ostvari uticaj u biračkom telu koji obezbeđuje siguran parlamentarni status.

²⁵ U istraživanju Srećka Mihailovića i Bore Kuzmanovića, iz 2004. godine, od približne polovine građana koji znaju da pozicioniraju DS, njih polovina je smešta na politički centar, manje od petine (18%) na levicu a čak trećina (32%) na desnicu (Mihailović, Srećko, Mesto stranačkih programa u identifikaciji građana sa političkim strankama, u: Programski identiteti socijaldemokratskih partija, SD klub - FES, Beograd, 2005, str. 39).

Osnovnu impresiju iz brojnih istraživanja čine sami difuzni, često protivrečni sadržaji svesti - činjenica da građani prihvataju istovremeno različite, čak suprotne stavove.²⁶ Istovremeno, između trećine i čak polovine njih, pre svega onih manje obrazovanih, i ne može, ili ne želi, da definiše svoj stav o konkretnom pitanju, odnosno da se samopozicionira na liniji: levica, centar, desnica. U visokoj meri pouzdanim mogli bi se smatrati čak samo odgovori nešto više od trećine građana na čiju izbornu motivaciju bitno utiče vrednosno i ideološko opredeljenje.²⁷

Stanje se u ovom pogledu u poslednjih godinu dana ili dve godine, postupno popravlja, zahvaljujući, pre svega, izvesnoj stabilizaciji političkog tla. Primera radi, dok se, 2002-2005. godine, udeo građana sposobnih da se samopozicioniraju na osi: levica - centar - desnica kretao između 43 i 55 odsto, u istraživanjima vršenim 2006. godine njihov udeo je bio preko tri petine.

Ipak, uz sve nedoumice i međusobne razlike, moglo bi se tvrditi da će građani na načelnoj ravni podržati promene, ma koliko one bile bolne, ali samo pod uslovom da su uvereni da imaju kompetentnu, odgovornu i nekorumpiranu vlast i uz prateću svest da su troškovi i dobiti od tranzicije relativno pravično raspoređeni. Osnovni, polazni problem konsenzusa oko reformi je što se ovo uverenje od 2001. godine ubrzano topi i što, već od sredine 2003. godine, postoji visok stepen nepoverenja u Vladu, i u još većoj meri parlament i političke

²⁶ Set, krajnje generalizovanih nalaza i tvrdnji koji sledi baziraću, pre svega, na sumarnoj interpretaciji rezultata istraživanja do kojih su Zoran Slavujević, Dragomir Pantić i Jovan Komšić došli 2003. godine u istraživanju linija političkih podela u Srbiji. Značajan uvid u empiriju čine i nalazi do kojih je istraživački tim CPA (Mihailović, S, Nikolić, M, Kuzmanović, B, Gredelj, S, Vasović, M, Stojiljković, Z) došao u jesen 2001. godine, kao i njihovoj naknadnoj proveru u istraživanjima UGS "Nezavisnost" i Cesida, vršenih u periodu 2003-2006. godina u kojima je autor učestvovao u radu istraživačkog tima kojim je rukovodio Srećko Mihailović. Posebno je za analizu raširenosti socijaldemokratskih koncepata i ciljeva značajno istraživanje koje su 2004. godine, za potrebe SDP, obavili Srećko Mihailović i Bora Kuzmanović, odnosno ono koje je za DS, 2006 radio Srećko Mihailović.

²⁷ Mihailović, Srećko, Mesto stranačkih programa u identifikovanju građana sa političkim strankama, u: Programski identiteti socijaldemokratskih partija, SD klub - FES, Beograd, 2005, str. 35.

stranke, u koje kakvo takvo poverenje ima između četvrtine i trećine građana.

Velika većina građana i zaposlenih, posebno oni mlađi i obrazovaniji, je napravila, čini se definitivno, iskorak i otklon od samoupravne mitologije i nekritičkog verovanja u paternalističku, sverešavajuću ulogu države. Zahtevi za egalitarnom raspodelom praktično nestaju a država se sve više vidi kao garant socijalne sigurnosti i prava, dok je preko tog nivoa svako odgovoran za svoju poziciju i sudbinu. I pored prisutnog, pre svega među starijima, žala za starim dobrim vremenima sigurnosti i uverenja da je osnovni problem sa komunizmom što je bio loše sproveden, povratak na nedemokratski poredak ne bi prihvatio ni svaki deseti građanin.

Ako ne postoji baš potpuni konsenzus, onda je sigurna kvalifikovana, dvotrećinska većina građana i zaposlenih u Srbiji za socijalnu državu, odnosno očekuje da država preuzme svoj deo odgovornosti u zadovoljavanju osnovnih potreba građana u slučajevima bolesti, siromaštva i nezaposlenosti. U pozadini ovog očekivanja stoji i tradicija solidarnosti i uverenje da siromašni nisu samo, i nisu pretežno svojom krivicom u poziciji u kojoj jesu i da je zato država u obavezi da im pomogne.

No, to ne znači da građani i zaposleni, recimo, misle da država svoju aktivnu politiku u oblasti prekvalifikacije, zapošljavanja i otvaranja novih radnih mesta može ostvariti izvan logike tržišne ponude i potražnje. Građani ne misle ni da u sferi obrazovanja, kulture i socijalnih usluga i transfera ne treba (postupno) uvoditi elemente privatizacije i tržišne konkurencije - pod pretpostavkom da su osnovne usluge i minimalni standardi njihovog kvaliteta dostupni svima.

Posledično, sumirajući odgovore na kontinuumu: politička redistribucija - tržišna raspodela, gotovo polovina ispitanika prihvata socijaldemokratsku poziciju socijalno odgovorne države, a trećina partnerstvo države i pojedinca uz rizik i odgovornost svakoga za svoju sudbinu, odnosno socijalno-liberalnu poziciju države (dodatnog) socijalnog ulaganja. Na polovima je tek nešto više od desetine neokomunističkih egalitarijanaca, koji smatraju da država treba da "od klevke pa do groba" nadzire svoje građane i desetina tvrdih neoliberala koji bi sve prepustili borbi za opstanak na surovom tržištu (Cesid, decembar, 2006). Istovremeno, decembra 2006. godine, među polo-

vinom građana koji mogu da identifikuju različite političke ideologije, njih čak dve petine optira za socijaldemokratiju.

Na delu je, međutim, imajući u vidu prirodu socijalnih i političkih podela u Srbiji i težinu tranzicionih promena, tek prividan paradoks. Najšire su, naime, prihvaćene, čak među više od dve trećine građana, osnovne prosocijaldemokratske vrednosti. Tek nešto ispod polovična je identifikacija sa socijaldemokratskom doktrinom. Najniža je pak identifikacija sa pozicijom (umerene) levice.

Razloge ovakvom opredeljenju treba tražiti u činjenici da, od četiri osnovne linije socijalnih rascepa (socijalno-ekonomska, etnička, vrednosna, ideološka), ključnu ulogu u izjašnjavanju građana i razvrstavanju partija imaju podele na osnovu istorijsko-etničkih i kulturno-vrednosnih rascepa. Na osnovu njih, partije se mogu razvrstati na nešto jaču nacionalno-konzervativnu i slabiju građansko-modernističku grupaciju.

Pri tom, prividno neočekivano, na "levici" se natprosečno koncentrišu birači pronacionalne i tradicionalne orijentacije - "tradicionalni socijal-nacionalisti", koji dolaze iz nižih društvenih slojeva i starijeg dela stanovništva, dok su na centru i desnici, (centro-desnici), mlađi birači građanske i modernističke orijentacije.

Istovremeno, nizak društveni položaj (i starost), odnosno pripadnje grupama poljoprivrednika, NK radnika, domaćica, ljudi bez obrazovanja su socijalni korelat održanja dominantnog konzervativizma. Podela u biračkom telu Srbije na levicu, centar i desnicu pokazuje, kao i u drugim zemljama zakasnele, deformisane, prethodno "blokiranane" (Mladen Lazić) tranzicije, potpunu inverziju, u odnosu na uobičajene vrednosne orijentacije koje se vezuju uz ovu (zapadnoevropsku) ideološku podelu.²⁸

Uz sva pojednostavljivanja moglo bi se zaključiti da se pristalice stranaka bivšeg režima regrutuju pretežno iz nižih društvenih slojeva, a da se stranke demokratskog bloka oslanjaju na pripadnike srednjih slojeva. Vododelnicu između ova dva bloka čini kvalifikovano radništvo, koje je raspolučeno između njih i od čijeg opredeljenja na jednu

²⁸ Komšić, Jovan, Pantić, Dragomir, Slavujević, Zoran, Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji, IDN-FES, Beograd, 2003, str. 110-176.

ili drugu stranu, u velikoj meri, zavisi njihov budući odnos snaga (CE-SID, leto 2005.).

Deblokiranje i "zahuktavanje" tranzicije i privatizacije, kao i vremenski otklon od Miloševićevog, kvazilevičarskog režima donosi dve značajne promene na ovom planu. Prvo, istraživanja iz 2006. godine pokazuju da za razliku od ranijeg dominiranja pozicije desnog centra, sada imamo potpuno izbalansirani odnos snaga, pri čemu su umerene pozicije i na levisi i na desnici daleko snažnije od njihovih krajnjih polova. Radikalnim levim ili desnim sebe smatra manje od desetine građana. Pri tom, u jednakoj meri levisi i desnici su skloni ključni društveni slojevi: KV i VKV radnici, tehničari, službenici, stručnjaci, kao i domaćice. Levisi, prednost daju poljoprivrednici i penzioneri, dok su, tek nešto više od proseka, desnici skloni učenicima i studentima, nezaposlenima i, očekivano, vlasnicima (Mihailović, oktobar 2006).

Na opredeljenje za levicu, centar ili desnicu najviše, očekivano, utiče partijsko opredeljenje ($C_k=0,42$). Najviše levičara i najmanje desničara je među pristalicama SPS (64:8). Na drugom polu su birači radikala sa polovinom desničara, ali i nezanemarljivom četvrtinom levičara. U sredini su pristalice DS, sa nešto više levičara (36:23) i dominacijom "centrista", i DSS-a, kod kojih na 4 centriste, 4 desničara, dođu i 2 (umerena) levičara. Globalno posmatrano, levičari su najčešće bez čvrste stranačke identifikacije (35%), zatim dolaze simpatizeri DS (22%), a onda pristalice stranaka starog režima radikala (15%) i socijalista (13%). Sličnu, paradoksalnu sa stanovišta aktuelnih političkih podela, strukturu ima i podrška desnici - najviše je stranačkih neopredeljenih (37%), pa radikala (26%) a odmah zatim pristalice DS (13%) i DSS (11%).

Još indikativniji su nalazi o meri prihvatanja socijaldemokratije i njoj konkurirajućih političkih ideologija - demohrišćanske, konzervativne, liberalne, kao i nacionalizma i komunizma. Unutar približne polovine građana koji uspevaju da se odrede, ubedljivo najviše njih - dve petine preferira socijaldemokratiju. Najviši ideo socijaldemokrata u ukupnom broju pristalica ima DS - 32%, a za njima slede, pomalo neočekivano, DSS i G17 plus sa po 29%. Druga "rezervna" ideologija pristalica DS i G17 plus je liberalizam (10-14%), a simpatizera DSS demohrišćanstvo (12%). Pristalice SPS su gotovo potpuno podeljene između prihvatanja komunizma i socijaldemokratije, uz nešto ipak veći ideo neokomunista (27%:24%). Pristalice SPO su "na ravne ča-

sti" - po petina, podeljene između liberalizma, socijaldemokratije i demohrišćana. Unutar tek polovine radikalnih glasača koji mogu da formulišu stav izjednačen je udeo (po 15%) pristalica socijaldemokratije i nacionalista. Jedino u slučaju pristalica LDP, socijaldemokratija je drugorangirana ideologija. Unutar LDP, liberalizam je dva puta više prihvaćen od socijaldemokratskog koncepta 47%:23% (Cesid, decembar 2006).

Raspored snaga na političkoj sceni

Može li se iz ovako protivrečnog položaja i difuznih sadržaja svesti građana izvući i iščitati neka upotrebljiva poruka o političkom razvrstavanju i poželjnoj političkoj poziciji, odnosno šansama socijaldemokratije?

Jedna moguća poruka je da je u aktuelnim uslovima u Srbiji pozicija na i oko centra prevashodno poželjna politička etiketa. No, u ravni definisanja sadržaja i socijalne cene tranzicionih, ekonomskih i socijalnih, promena ona je, u velikoj meri, i iznuđeno opredeljenje.

Osnovni razlog opredeljenju svih relevantnih partija da se na pragmatско-političkoj ravni kreću unutar relativno uske margine između ekonomske efikasnosti i socijalne podnošljivosti promena čini, prethodno ratom, blokadom i sankcijama stvoren, društveni kontekst koji određuju ruinirana ekonomija i razoreno i osiromašeno društvo.

Sužen okvir tegobne tranzicije, odnosno preuzak manevarski prostor za doktriniranu doslednost, rezultiralo je dosta širokom saglasnošću oko 6 ključnih aspekata ekonomskih i socijalnih promena.

Prvi, čini neophodnost produbljivanja i zaokruživanja tržišnih reformi, koje uključuju i stvaranje otvorenog i fleksibilnog tržišta rada i redukovanje podele na formalnu i neformalnu (sivu) ekonomiju.

Drugi, komplementarni i strateški, pravac čine svojske promene - proces privatizacije koji treba da rezultira stvaranjem dominantnog, dinamičnog i otvorenog privatnog sektora koji bi, u drugoj fazi tranzicije, obuhvatao i (delimičnu) privatizaciju velikih infrastrukturnih sistema. Prethodne garantije očuvanja javnog interesa i kombinovanje razvojnog i socijalnog momenta privatizacije - izraženog kroz prateće socijalne programe za viškove zaposlenih i manjinski paket akcija za zaposlene (i građane), treba da obezbede socijalnu podršku za veliku - tektonsku preraspodelu vlasništva i moći koju donosi privatizacija.

Neophodni, treći aspekt čini naglašena i neophodna regulativna i normativna funkcija države. Odgovorna i efikasna država stvara "dobro uređeno ekonomsko društvo", odnosno tržišnoj privredi primeren institucionalni okvir, koji istovremeno treba da spreči razvoj i razmah "visokonaponske" systemske korupcije, odnosno nastajanje stanja države zarobljene u mreže klijentelizma, selektivno datih subvencija i renti koje deformišu i zaustavljaju ekonomski razvoj. Država, posebno u početnoj fazi tranzicije ima i naglašene obaveze i odgovornost za vođenje politike jasnih i relativno čvrstih budžetskih ograničenja, kreditno-monetarnu i fiskalnu politiku, ali i za kreiranje ukupne strategije privrednog, socijalno i ekološki održivog razvoja.

Nešto uži, ali još uvek visok stepen saglasnosti postoji oko optiranja za socijalno odgovornu državu - državu partnera, koja, u protivstavu sa polarnim modelima minimalne i neutralne države, na jednoj, i skrbničke, sveprisutne - paternalističke države, na drugoj strani, u dijalogu i saradnji sa asocijacijama civilnog društva, pre svega sindikatima i poslodavcima, uređuje industrijske i socijalne odnose i ostvaruje socijalnu politiku i ciljeve.

Dosta široka, neretko tek verbalna, podrška i prihvatanje socijaldemokratiji bliskih koncepata socijalno odgovorne države ili države socijalnog ulaganja, često je politički motivisana ublažavanjem otpora masovnoj privatizaciji, izmenama svojinskog obrasca i raspodele moći, koji su praćeni i uvećanjem društvenih nejednakosti.

Peti, zajednički aspekt čini saglasje oko tvrdnje da socijalni transferi, usmereni ka redukovanju siromaštva i aktivnim i pasivnim merama pomoći nezaposlenima, za cilj imaju zaštitu i osposobljavanje "lica u stanju socijalne potrebe" da prevashodno sopstvenim naporom izađu iz kruga marginalizovanih i siromašnih. Partnerstvo države i civilnog sektora u formulisanju i realizovanju strategije zapošljavanja i ukupne strategije smanjenja siromaštva, bazira na logici vezivanja obima i strukture socijalnih transfera za rast proizvodnje i jačanje ekonomskih performansi društva.

Primeru radi, redukovanje zaštite i sužavanje prava penzionera i invalida, rezultat je limitiranih mogućnosti njihovog tekućeg finansiranja, uzrokovanog nepovoljnim odnosom broja penzionera u odnosu na broj zaposlenih.

Izlaz se traži u uvođenju, pored tekućeg finansiranja penzija iz plata aktuelno zaposlenih i dodatnog, dopunskog i dobrovoljnog penzionog osiguranja i stvaranju kapitalizovanih penzionih fondova.

Najzad, pozicija zdravstva i obrazovanja se sve više posmatra iz ugla njihovih produktivnih potencijala unutar "ekonomije znanja" čime se oni, posledično, sve više usmeravaju i orijentišu ka tržištu. Fondovima osiguranja i državnom sektoru prevashodno ostaju bazični paket zdravstvenih usluga i sistem i racionalizovana mreža zdravstvenih i obrazovnih institucija.

Opšta, političko-ideološki nespecificirana mesta - "političke manre" su, dakle zalaganje za: socijalno-tržišnu privredu, odnosno evropski socijalni model; (tripartitni) dijalog socijalnih partnera i vlade; korektivnu, socijalnu funkciju budžeta; očuvanje javnog interesa i primenu mera aktivne socijalne politike i politike zapošljavanja i unutar procesa privatizacije, rečju, za solidarnost i socijalnu pravdu.

Delimični izuzeci u ovom pogledu su naglašenija liberalna, tržišna pozicija SPO i NS, na jednoj, i tradicionalno leva pozicija SPS, koju karakteriše zalaganje za očuvanje društvene svojine, na drugoj strani.

SPO opštim ekonomskim načelom smatra ekonomski liberalizam, odnosno punu ekonomsku slobodu privrednih subjekata u čijem su centru privatna svojina, odgovorni pojedinci, preduzetništvo i privatni interes kao osnovni podsticajni faktor.

Uloga države u ekonomiji uključuje, međutim, i dostizanje evropskih standarda socijalne zaštite i sigurnosti. SPO polazi od vrednosti jednakosti šansi za sve građane i zalaganja za punu ravnotežu socijalne pravde, društvene solidarnosti i konkurencije koje je moguće ostvariti uz niske poreze, kao i uravnoteženi budžet koji garantuje zadovoljenje socijalnih, vantržišnih potreba ljudi. Izvesni socijalni korektivi i zalaganje za jednakost šansi smeštaju i ovu stranku na poziciju umerenog (socijal)liberalnog desnog centra.²⁹

Na drugoj strani, SPS na levicu smešta opredeljenje za regulisanu tržišnu privredu, mešovitu svojinsku strukturu i punu zaposlenost, odnosno zalaganje za bolje, pravednije, humanije društvo - za demokratski socijalizam.³⁰

Socijalisti ističu značaj kolektivnog pregovaranja, oblika neposredne participacije građana i zaposlenih, kao i neophodnost ekološke zaštite i stvaranja razvijene ekološke svesti. Setu modernih, pa i protrži-

²⁹ Program SPO, Beograd 2001.

³⁰ Program SPS, Obnova, razvoj, reforme, Beograd, 2000.

šnih, opredeljenja pripada i zalaganje za permanentno obrazovanje i prihvatanje zahteva moderne privrede za dokvalifikovanjem i prekvalifikacijom zaposlenih.

Primetno je, međutim, izostajanje pozitivnog određenja prema značaju autonomnog civilnog sektora i, posebno, protivljenje sindikalnom pluralizmu, odnosno zalaganje za jedinstvenu, vanstranačku, sindikalnu organizaciju.

SPS, nakon silaska sa vlasti i hapšenja Miloševića, odnosno prinudnog odlaska sa političke scene i smrti ranijeg, neprikosnovenog lidera, suočena je sa serijom (očekivanih) unutrašnjih podela i prerazvrstavanja. Ona su, ne retko, podržavana i inspirisana iz krugova izvan stranke, zainteresovanih za parlamentarnu podršku socijalista ili za preuzimanje njihovog biračkog tela.

U osnovi ovih podela su pitanja programske i demokratske evolucije partije i distanciranja od prethodne, decenijske vladavinske prakse koja se fokusira na stav prema Slobodanu Miloševiću. Novo stranačko rukovodstvo postupno retušira tvrda opredeljenja i formulacije o demokratskom socijalizmu kao strateškom partijskom cilju, pluralizmu svojina, odnosno opstanku društvene (ne)svojine, i predimenzioniranoj, (etatističkoj), skrbničkoj funkciji države, kao i, u daleko manjoj meri, razornu nacional-populističku retoriku, nastojeći da se, bar programski, približi socijaldemokratskoj političkoj porodici. U pozadini je samointeres rukovodstva stranke da preživi krupne političke udare koji dolaze, kada se radi o poludistanciranju stranke od prethodne prakse i vođe, i od Miloševiću odane, istina znatno redukovane, "partijske baze", i od nezadovoljne, kritičke demokratske javnosti. Radi se, bar na kraći rok, o nekoj vrsti "nemoguće misije" ili "izračunavanja kvadrature kruga" jer garanciju parlamentarnog statusa i socijalni oslonac ove "partije ruralnih sredina i starih" čine siromašni i nedovoljno obrazovani, natprosečno skloni konzervativizmu, nacionalizmu, državnom dirizizmu, odnosno zadržavanju pozicije autoritarne (pseudo)levice.

Posebnu, specifičnu programsko-političku smešu, koja pokriva gotovo čitav prostor između levice i desnice, predstavlja istovremeno zalaganje radikala za liberalne principe i privatizaciju, jak državni intervencionizam i razvijenu, solidarnu socijalnu politiku. Tako se, recimo, opšta unutrašnja liberalizacija, kombinuje sa zadržavanjem većinskog, vlasničkog paketa države u svim strateškim i najznačajnijim

granama srpske privrede. SRS preferira davanje strateških izvora u koncesije, čime bi se obezbedila njihova revitalizacija, a država zaštitila od ekonomskog kolonijalizma. Radikali se deklariraju i kao stranka koja ima najbolji socijalni program, koja će sačiniti posebnu socijalnu kartu i prekinuti stihiju otpuštanja. Nastojanje da se izrazi mnjenje većinske - siromašne Srbije, predstavlja i zalaganje da obrazovanje ne bude privilegija dece bogatih roditelja, odnosno da visokoškolske ustanove pokrivaju svoje troškove, a ne da iz školovanja izvlače ekstra profit. Radikali, takođe, sebe smatraju jedinom strankom sposobnom da redukuje korupciju na najniži mogući nivo i istovremeno se beskompromisno obračunaju sa organizovanim kriminalom. Ključna njihova odrednica ostaje, međutim, naglašeni nacionalizam, tradicionalizam i izražena skepsa prema evropskim, odnosno otpor prema evro-atlantskim integracijama Srbije.³¹

Specifičnost pozicije DSS ogleda se u naglašenom vezivanju promena ekonomskog i političkog sistema za ustavnu reformu. Novi privredni sistem bazira se na slobodnom tržištu sva četiri njegova konstitutivna elementa - kapitala, rada i roba i usluga, kao i dominantnoj privatnoj svojini, uz postojanje i državne i zadružne, svojine.

Izražen solidaristički ton i naboj, koji predstavlja i rezultat narodnjačke i hrišćansko-socijalne inspiracije i identiteta političke familije kojoj DSS pripada, prisutan je kroz eksplicitno programsko pozivanje na solidarnost, socijalnu pravdu i socijalnu ulogu, koju država mora preuzeti od privrede.

Država najveću odgovornost ima u procesu privatizacije. Sredstvima dobijenim od privatizacije, u skladu sa načelima prava i pravde, ona mora obešteti stare vlasnike i devizne štediša, mora se razduživati se prema inostranstvu i obezbediti popunu penzionih fondova i (manjinsko) učešće zaposlenih u vlasništvu.

Načelo socijalne pravde se određuje kao mogućnost i pravo svih članova zajednice na lični razvoj, obrazovanje, stvaranje porodice i kvalitetne uslove života.

Garantovana socijalna sigurnost obuhvata pravo na bazičnu zdravstvenu zaštitu, penzijsko i invalidsko osiguranje, materijalnu pomoć, naknadu za vreme nezaposlenosti i zaštitu dece i omladine i invalidnih lica.³²

³¹ Program SRS, Beograd, 1996, str. 20, 34-36, 54, 62.

³² Program DSS, Beograd, 2001.

Prethodna istorija delovanja Grupe 17 plus kao ekspertske grupe naglašeno liberalne orijentacije koja zagovara radikalnu i brzu privatizaciju, ulogu države praktično svodi na unutrašnju i spoljnu bezbednost i zaštitu poštovanja ugovora i zakona, a socijalnu pravdu meritokratski vezuje za princip da svako u raspodeli učestvuje u skladu sa svojim doprinosom, ovu stranku smešta na desnicu.

Sudar sa realnim životom i političkom konkurencijom doveo je do značajnog programskog pomeranja ka desnom centru. Ono se, pre svega, ogleda u zalaganju za socijalno-tržišnu privredu, solidarnost i socijalni dijalog i dogovor, usmeren ka borbi protiv siromaštva, zapošljavanju i stvaranju adekvatnog sistema socijalne zaštite.³³

Socijalno partnerstvo i dijalog Vlade, sindikata i poslodavaca treba da promoviše zaposlenost, a ne individualna radna mesta. Ključni makroekonomski indikatori (proizvodnja, zaposlenost, zarade, inflacija) treba da se sporazumom utvrde i dogovorenim dinamikom popravljaju. Pored operativne strategije borbe protiv siromaštva i promovisanja produktivnog zapošljavanja, Srbija se mora početi da uključuje u Strategiju EU za socijalno uključivanje. Ova strategija polazi od jačanja socijalne kohezije, kroz uključivanje marginalizovanih društvenih grupa, primenom principa pozitivne diskriminacije ("afirmativne akcije") u privredni život.

Gužvu na prostoru desnog centra dodatno je uvećalo stupanje na političku scenu krupnog biznismena Bogoljuba Karića i njegovog Pokreta Snaga Srbije. Specifični politički populistički amalgam i smeša interesa krupnog kapitala i siromašnih delova društva gradi se od elemenata podsticanja nacionalnog ponosa i prestiža (Srbija - lider kulturnog, privrednog, tehnološkog razvoja u regionu), zagovaranja odbrane nacionalne ekonomije (ekonomskog protekcionizma) i ključne uloge porodice i modela porodičnog biznisa. Ostvarenjem interesa agenata domaćeg kapitala stvorili bi se i uslovi za zapošljavanje i rast standarda siromašne većine društva.

Siromašnoj većini upućena je i, unutar modela patrijarhalnog i paternalističkog kapitalizma, poruka o društvenoj odgovornosti kompanija, koje pored zakonskih izdvajanja, dobrovoljno izdvajaju dodatna sredstva za rešavanje socijalnih problema.

³³ G17 plus - Novi program za novu vladu, Beograd, Decembar 2003.

Na globalnoj društvenoj ravni deluje socijalno odgovorna država, koja u dijalogu i dogovoru - socijalnom partnerstvu sa poslodavcima i sindikatima, uspostavlja konsenzus o socijalnoj ceni i raspodeli troškova tranzicije na sve društvene slojeve, srazmerno njihovoj ekonomskoj snazi i saglasno načelima socijalne pravde i društvene solidarnosti.³⁴

Socijalna i politička poenta - potenciranje vrednosti socijalnog partnerstva i socijalnog mira, predstavljala je i politički mostobran za, taktički, interesno uslovljenu saradnju PSS i SDP Nebojše Čovića, koja je praktično obesmišljena Karićevim sklanjanjem iz zemlje pred optužbama za privredne mahinacije.

Demokratska stranka je, pak, primer stranke centra naglašeno pragmatске - problemske orijentacije koja napušta princip eksplicitnog i preciznog pozicioniranja na osi levica - desnica. Programatski, ona se (1992. godine) određuje kao "moderna partija građanskog centra", zatim kao "moderna građanska narodna partija liberalne orijentacije (1996) da bi se Programom iz 2001. godine i približavanjem Socijalističkoj internacionali, njena pozicija implicitno socijaldemokratizovala, odnosno, bolje reći, socijal-liberalizovala.

Orijentacija na rešavanje problema (policy pristup) i rezultirajuće stalno korigovanje, preispitivanje i nadopunjavanje rešenja nije spojivo sa stvaranjem zaokruženih i dugoročnih programa. Dobar primer ove prakse predstavlja evolucija koncepta privatizacije. Program iz 1995, promovise model vaučerske privatizacije, odnosno besplatnog prenošenja većeg dela postojećeg "društvenog vlasništva" na sve punoletne građane. Program iz 2001. godine ne govori, međutim, o specifičnim vidovima privatizacije, dok Vlada koju predvodi DS istovremeno sprovodi i model aukcijske i tenderske privatizacije.

Ekonomsku viziju DS predstavlja Srbija kao zemlja stabilnih ekonomskih institucija, dobre infrastrukture i velikog broja malih i srednjih preduzeća koja su fleksibilna i prilagodljiva promenama na globalnom tržištu. Posledično, Srbija će biti zemlja pretežno srednje klase - aktivnih i preduzetnih građana, sa dobrim kvalifikacijama, kvalitetnim radnim mestima i prihodima dovoljnim za pristojan život, školovanje dece i bezbrižnu starost.

³⁴ Program PSS, Nin, Specijalni dodatak, 6.1.200, Beograd, str. 518-22.

Na tom putu, država ostvaruje svoju funkciju javnog servisa u ekonomiji stvaranjem jakih institucija koje štite građane - od ustanova pravne države do regulisanja radnog prava, socijalne sigurnosti, penzionog osiguranja, kao i zdravstvene zaštite i obrazovanja. Ona to čini i odgovornom budžetskom praksom i antimonopolskom politikom.

DS sebe vidi kao "stranku socijalne odgovornosti", koja uključuje i solidarnost i minimum socijalne zaštite. Međutim, socijalna briga ne sme da bude izgovor da pojedinci odustanu od ličnog angažovanja i samopomoći, već stimulus za individualnu akciju. U ovom i sličnim stavovima vidljiva je inspiracija iskustva evropskog socijalnog modela i modela "trećeg puta" i države socijalnog ulaganja. U tom okviru indikativno je zalaganje DS za socijalnu pravdu, solidarnost i socijalni sporazum vlade sa sindikatima i poslodavcima. Cenu tranzicije svi moraju podneti - najviše oni koji i imaju najviše.³⁵

Ono što posebno karakteriše DS je naglašeno reformistička, modernizirajuća i proevropska politika, uključiv i jasno, posebno nakon 1995. godine, distanciranje od nacionalističke politike i zalaganje za najviše standarde zaštite prava pripadnika nacionalnih manjina. Potvrda i priznanje za vođenu evropsku i demokratsku politiku je prijem u SI, na 26. kongresu u Sao Paulu 2003. godine, kao i status posmatrača u PES-u dobijen u Portu, 2006. godine.

Na margini političke scene još uvek opstaje i dalje fragmentirana i atomizirana grupa stranaka sa jasno socijaldemokratskom pozicijom i profilom koju kao neka vrsta usuda odlikuju stalni pozivi na objedinjavanje koje prate novi razdori i podele. Njihovi programi, za razliku od ključnih relevantnih stranaka, navode potpuni set vrednosti i ciljeva sadržanih u programskim dokumentima SI i ključnih partija - uzora, iz '90-ih godina prošlog veka. Manir doslednog preuzimanja stavova, uz ignorisanje u međuvremena nastalih pomeranja i promena, i nekritičkog kalemljenja na domaće prilike uspele su da izbegnu samo stranke sa iskustvom učešća u vlasti i kakvom-takvom organizacionom strukturom poput LSV, SDP i SDU. Program Socijaldemokratske unije (SDU), nastale 1996. godine izdvajanjem iz Građanskog saveza, odlikuju dosledna antinacionalistička pozicija, zalaganje za partici-

³⁵ Program DS, Beograd, 2001, str. 9-12, 15, 19, 23-25.

pativne i dijaloške forme demokratije i širenje prostora jednakosti na sve manjinske grupe, odnosno dosledan antidiskriminativan stav. Poziciju ove partije, kao i LSV, odlikuje i praktično suprotstavljanje valu retradicionalizacije, konzervativizma i preteranog prisustva religijskih organizacija u obrazovnom procesu i javnom i političkom životu. Ambiciozno zamišljen program SDP iz 2005. godine pokušava da izbalansira stare i nove teme socijaldemokratije i na pravi optimalnu ravnotežu između analize globalnog i tranzicionog okvira, preciziranja osnovnih principa i razmatranja specifičnosti situacije u Srbiji, uključiv i osnovna opredeljenja u određenim sektorskim politikama poput privrede, obrazovanja, zdravlja ili razvoja poljoprivrede i sela.³⁶

Nakon sedmih po redu republičkih parlamentarnih izbora, održanih januara 2007. godine, SDP, međutim, uživa nezavidan status i poziciju vanparlamentarne stranke. SDU i LSV su, unutar koalicije sa LDP Čede Jovanovića i ostacima GSS-a, preskočili cenzus i našli se u parlamentu kao reprezent radikalne modernističke, antinacionalističke i proevropske opcije, za koju je i DS Borisa Tadića previše postala stranka političkog mainstrema, odnosno stranka nedovoljno pouzdanog modernizirajućeg potencijala. Problem je, međutim, u tome što su ove dve samoproklamovane socijaldemokratske stranke prihvatile tvrdi koalicioni (neo)liberalni ekonomski i socijalni izborni program.

Moglo bi se zaključiti da jedno od ključnih objašnjenja za činjenicu da, i pored u značajnoj meri raširenih prosocijaldemokratskih vrednosti, Srbija (još) nema jaku socijaldemokratsku partiju leži u pragmatikom opredeljenju gotovo svih relevantnih stranaka da u svoje programe ugrade pojedine popularne prosocijaldemokratske vrednosti.³⁷

Istovremeno, danas, od četiri klasična kriterija podele na leve i desne stranačke ideologije, Harmela i Jande, evolucija socijaldemokratije je dva (javna-privatna privreda, plan-tržište) praktično lišila svakog većeg značaja.³⁸

Preostala dva - stupanj prisustva socijalne države i preraspodele bogatstva su, iako i dalje važna, globalizacijom i liberalizacijom sve-

³⁶ Program SDP, Beograd, 2005.

³⁷ Stojiljković, Zoran, Partijski sistem Srbije, Službeni glasnik, Beograd, 2003, str. 149.

³⁸ Goati, Vladimir, Partije i partijski sistem Srbije, OGI, Niš, 2004, str. 172.

dena u daleko uže margine vođenja "nužno poreski i razvojno odgovorne politike".³⁹

U Srbiji, u još većoj meri, postoje jasni razvojni i budžetski limiti obimnijim socijalnim transferima i redistributivnim strategijama države. Ne čudi, u takvim okolnostima, što leva i desna opoziciona demagoška frazeologija socijalista i radikala nude više od stranaka (levog) centra.

Stranke koje su suočene sa realnim "rizikom" učešća u vlasti sve one su, naime, nemogućnosti vođenja autonomne i masivne (neo)konzervativne državne politike unutar jasno postavljenih limita koje čini globalizacijski okvir i naddeterminanta. Imperativi koji se postavljaju pred svaku vladu su, u logici strategije strukturnog prilagođavanja, zahtevi za stabilizacijom i restrukturiranjem privrede i njenom privatizacijom i liberalizacijom i tržišnim otvaranjem. Konsekvence su zahtev za smanjivanje javne potrošnje, oslobađanje od viškova zaposlenih, odnosno odricanje od samoupravnog nasleđa prestabilirane radne sigurnosti i sužavanje, ma kako skromnih ali sigurnih (i široko postavljenih) socijalnih prava i transfera koje je garantovala "siromašna socijalistička država sigurnosti ili blagostanja".⁴⁰

No, sužen prostor i margina podela na klasičnoj socijalno-ekonomskoj ravni ne može sama po sebi doprineti jasnijim političkim podelama i ukрупnjavanju partijsko-političke scene. Srbiju dekomponovanim i složenim društvom, sa rezultirajućom fragmentiranom i "prenaseljenom" (Vučina Vasović) partijskom scenom čine nerešena pitanja statusa Kosova i državno-političkog okvira i identiteta, složena multinacionalna i i multikonfesionalna struktura, paralelno postojanje i sukobi različitih tradicija i političko-kulturnih obrazaca ponašanja. Posledično, Srbija će, bar u narednoj deceniji, imati polarizovani politički prostor, sa pluralnom i podeljenom i levicom i desnicom.

Perspektive

Rezultati prethodnih analiza i istraživanja otvaraju mogućnost za formulisane nekoliko radnih hipoteza.

³⁹ Blair, Thony, Schroeder, Gerchard, "Treći put", Socijaldemokrat, br. 2, Sarajevo, 2000; Bogdanović, Mira, Treći put, u: Socijaldemokratija u Srbiji - stvarnost i mogućnosti, SDP, Beograd, str. 40-42.

⁴⁰ Ofe, Claus, Modernost i država, Filip Višnjić, Beograd, 1999.

Prvu, čini stav da u Srbiji na političkom spektru u velikoj meri postoji upražnjen prostor za relevantnu stranku centro-levice, odnosno socijaldemokratske orijentacije. Istovremeno, za nju, iz brojnih ekonomskih, socijalnih, kulturno-tradicijskih razloga, za sada nema dovoljno šansi. Deo potencijalne, tradicionalne klijentele koju čine siromašni, niži slojevi je "inficiran" konzervativnim i autoritarnim populizmom, odnosno "socijal-nacionalizmom". Mlađi, obrazovaniji, reformski nastrojeni deo populacije se (ne)svesno vezao za stranke centro-desnice. Najveću statusnu inkonzistentnost i nesigurnost, praćenu najvećom političkom raspolućenošću, pokazuju niži srednji slojevi - kvalifikovani radnici, tehničari i službenici, kao i stručnjaci iz sfere društvenih (javnih) usluga - grupacije koje bi, pre svih, mogle biti "društvena klijentela" socijaldemokratske stranke.

Na drugoj strani, zbog rastućeg značaja socijalno-ekonomskih tema, gotovo sve stranke se, na ovoj dimenziji, realno pozicioniraju na prostor oko centra, čak ulevo od njega. Borba za puko preživljavanje širokih i brojnih socijalnih slojeva ih tera da, na suženom manevarskom prostoru, radi podrške birača, (pre) naglašavaju elemente solidarnosti, socijalne kohezije i pravde u svojim programima. To dovodi do konfuzije u pozicioniranju na osi: leвица - desnica, koju prati konfuzija u samoodređenju birača i partijskih pristalica.

Ona je dodatno indukovana otporom dela birača da se identifikuje sa, efektima vlasti prethodnog "levičarskog režima".

Cilj kome socijaldemokratska opcija teži može se sažeto izraziti kao građenje Srbije kao razvijenog, građanskog i evropskog, otvorenog i pluralnog, demokratskog i pravednog društva i države.

Demokratska leвица mora zato imati ambiciju da u jedinstveni socijalni i politički blok okupi nosioce promena - mlade, obrazovane, i sve oni koji su skloni preduzetničkom riziku i odgovornosti (koji su, istovremeno, otvoreni za logiku solidarnosti i ostvarenja širih društvenih interesa), kao i one siromašne građane koji poseduju svest da je samo sa promenama, ma kako bile bolne, moguće postići izvesnost i socijalnu sigurnost.

Socijaldemokratija podršku i oslonac može naći među građanima spremnim da se odupru izazovima i levog i desnog totalitarizma i autoritarizma, jeftinoj socijalnoj demagogiji i opasnoj i razornoj ksenofobiji i nacionalpopulizmu.

Demokratska levica mora biti, pre svega, zainteresovana za ravnopravnu poziciju i snažno prisustvo u javnosti autonomnih sindikata, različitih građanskih inicijativa, NVO i ostalih asocijacija civilnog društva.

Ove organizacije su najbliži, prirodni saveznik ove opcije unutar najšireg, produktivnog partnerstva za demokratske promene i razvoj društva.

Može se bez preterivanja reći i da bez utemeljenja u sferi civilnog društva i razvijanja različitih oblika koordinacije delovanja i organizacione povezanosti sa sindikatima, omladinskim i studentskim pokretima, mirovnim, ekološkim i feminističkim organizacijama - nema i ne može biti moderne, delatne i snažne partije socijaldemokratske orijentacije.

I tu, na terenu stvaranja relevantne stranačke infrastrukture demokratske levice, u jezgru smo osnovnog paradoksa društva u kome su u visokom stepenu raširene, istina dekomponovane i difuzne, vrednosti socijaldemokratije a, istovremeno, uticaj stranaka otvorene i jasne socijaldemokratske orijentacije meri je nedovoljan. Razlozi za takvo stanje su složeni i višedimenzionalni.

Jedan deo objašnjenja leži u činjenici da su decenije prethodne komunističke vladavine i krah realsocijalizma i u njegovoj kvazisamoupravnoj varijanti stvorili neku vrstu antikomunističke, pa i antisocijalističke histerije koju najčešće predvode dojučerašnji "pravoverni" komunisti.

Drugi, dopunski deo objašnjenja, čini agresivni, eksportno podržan i pomalo pomodan uzlet neoliberalizma, često na ovom tlu u varijanti "bolševika liberalizma" (Stiglic).

No, pojam levice pre svega je stigmatizovan decenijskom vladavinom autoritarnog, ksenofobičnog i izolacionističkog, nacional-populističkog SPS-JUL režima, koji se demagoški samoodređivao kao demokratski i patriotski - nacionalni socijalizam.

Razorni efekti ove vladavine učinili su svako, ma kako uslovno i hipotetičko, identifikovanje sa levicom, pa i onom socijaldemokratskom, spornim i nekurentnim na političkom tržištu.

Druga grupa mogućih razloga i objašnjenja leži u objektivno izrazito teškom stanju razorenog društva i ruinirane privrede u kome je manevarski prostor za vođenje gradualne, socijalno izbalansirane politike krajnje sužen.

Masovno prisustvo gubitnika tranzicije u njenom početnom, na žalost u Srbiji istovremeno i zakasnelom, i prethodno deformisanom vidu, koji karakterišu metež nezaposlenosti i fiskalna kriza, pre su bili prostor za jačanje socijalne demagogije i sa leva i sa desna.

Istovremeno, brojnost i izukrštanost linija socijalnih i političkih podela vodila je fragmentiranju i slabljenju pozicije levog centra, pre svega, zbog značajnih međusobnih razlika u pogledu obima neophodne decentralizacije Srbije, odnosno (kon)federalizacije Srbije i Jugoslavije. Konsekvenca je da, primera radi, poziciju Lige socijaldemokrata Vojvodine i njenog lidera Nenada Čanka, gro biračkog tela identifikuje kao autonomašku (ili separatističku) i pored jasnog socijaldemokratskog određenja u nazivu stranke.

Politički mentalitet koji početne razlike u taktičkim političkim opcijama dovodi do rasta uzajamnih sumnji, ličnih animoziteta i otvorenih sukoba vodio je daljem parcelisanju prostora levog centra i stanju u kome svaka opcija i njen personalni predstavnik formira svoju stranicu i ulazi u proces naizmeničnih sukoba i pogodbi sa ostalima. Prolongiranje takvog stanja i nastojanje šačice lidera da po svaku cenu ostanu pod svetlima na političkoj pozornici kao "veliki igrači", vodila je strateškim promašajima i ograničenjima kao trećoj grupi razloga za slabu poziciju levog centra.

Početno pravilno opredeljenje da se uđe u DOS kao programski krajnje šarenu i difuznu, ali taktički dobitnu koaliciju za poslove svrgavanja Miloševićevog režima nije, nakon promena i suočavanja sa izazovima vršenja vlasti, nadgrađivano u pravcu uzajamne koordinacije i stvaranja levog krila i kontratega dominantnoj struji desnog centra unutar demokratskog bloka.

Efekat je da biračko telo, pa ni potencijalni partneri na civilnoj sceni, ne percipira samostalnu poziciju i jasno obojenu, bar korektivnu notu delovanja ovih stranaka kada se, recimo, radi o procesu privatizacije ili usvajanja seta zakona iz oblasti radnog i socijalnog zakonodavstva.

Na drugoj strani, pretenzije na ključnu poziciju i ulog na delu spektra koji pokriva centar i umerenu levicu, ima DS, koja očito poseduje natproporcionalni kontrolni paket i nastoji da ga održi, pored ostalog i članstvom u Socijalističkoj internacionali, iako je većina biračkog tela, pa ni sopstveno članstvo, ne povezuje sa tom opcijom. Delimično programsko prekomponovanje ulevo ove stranke,

vršeno još od 2001. godine nije, međutim, u odgovarajućoj meri praćeno adekvatnim i prepoznatljivim praktično-političkim koracima.

Istini za volju, proklamovana socijaldemokratska pozicija, međunarodne veze i status u SI i Partiji evropskih socijalista (PES), odnosno u njihovom regionalnom forumima, rezultirajuće "socijaldemokratizovanje" političke retorike i, posebno, otrežnjujući i "posni" opozicioni status u periodu 2004-2007. godine, učinili su da u međuvremenu nešto naraste uverenje da je DS, bar na srednji i duži rok, zaista stranka levog centra.

Posledično, za razliku od nalaza ranijih istraživanja (Mihailović, Kuzmanović, 2004) koja su pokazivala da sami simpatizeri i glasači DS, svoju stranku pre i češće vide nešto više udesno, nego ulevo od političkog centra, novija istraživanja (Mihailović, 2006) pokazuju da se sada stranka dominantno percipira kao stranka moderne demokratske i umerene levice. Njene ključne, nesporne vrednosti su demokratski, kompetitivni i pluralistički političko-institucionalni aranžman, modernizam i reformizam, kosmopolitizam, umerena (ne)religioznost i tolerancija, kao i koncept kvalitativnog, poželjnog odabranog rasta, odnosno socijalno i ekološki održivog razvoja.

Problem i dalje ostaje "neoliberalni otklon" demokrata u zoni viđenja poželjne i moguće ekonomske i socijalne politike izražen, pre svega, kroz visoko vrednovanje "brige o sebi" i više vrednovanje i prihvatanje principa i vrednosti tržišne nego socijalne pravde.

Većinska matica pristalica DS ne pripada tržišnim fundamentalistima i shvata da tržište ne može automatski da obezbedi punu zaposlenost, brigu o zdravlju, obrazovanju, stanogradnji, saobraćaju ili zaštitu životne sredine, odnosno da moraju postojati regulatorne mere i organi. No, suštinu njihove pozicije najbolje izražava slogan pristalica "trećeg puta" - "Tržišta i konkurencije što je moguće više - regulacije tek koliko je nužno". Ipak, izvršeno prepozicioniranje i, naravno, osvojena gotovo četvrtina glasova na izborima 2007. godine, DS čine daleko najuticajnijim i najizvesnijim igračem na poziciji levog, socijaldemokratskog centra.

Na drugoj strani, logika manje-više bezuslovne saradnje sa demokratama i/ili odricanja od ozbiljne izgradnje sopstvene pozicije i organizacione infrastrukture, može trajno marginalizovati, sa delimičnim izuzetkom LSV, sve postojeće pretendente na ovu poziciju.

Istovremeno, na kraći i srednji rok, mali su izgledi da nju zauzme i neko reformisano krilo SPS-a.

Da zaključimo, uz paralelno rešavanje pitanja državnog okvira i identiteta i prateće smirivanje socijalnog i političkog tla, mnogo pameti, političkog sluha i (samo)kontrole ključnih političkih aktera (stranaka i lidera), saradnje sa sindikatima i organizacijama civilnog društva, i visokog organizacionog umeća, u Srbiji, danas, ipak postoje šanse za formiranje i profilisanje respektabilne socijaldemokratske alternative.

Literatura

- Bek Urih, Rizično društvo: U susret novoj moderni, Filip Višnjić, Beograd 2001.
- Beyme Claus, Transformacija političkih stranaka, Fakultet političkih znanosti, Zagreb 2002.
- Blair Tony i Schroeder Gerchard, "Treći put", Socijaldemokrat, br. 2 Sarajevo 2002.
- Bogdanović Mira, Treći put, u Socijaldemokratija u Srbiji: stvarnost i mogućnosti, SDP Beograd 2003.
- Bogdanović Mira, Programi socijaldemokratskih partija zemalja u tranziciji, u Programski identiteti socijaldemokratskih partija, SD klub - FES, Beograd 2005.
- Giddens Anthony, The Third Way: The Renewal of Social Democracy, Cambridge, Polity Press, 1998.
- Giddens Anthony, Treći put, Obnova socijaldemokracije, Politička kultura, Zagreb, 1999.
- Giddens Anthony, The Global Third Way Debate, Cambridge: Polity Press, 2001.
- Gidens Entoni, Sociologija, Ekonomski fakultet, Beograd, 2003.
- Goati Vladimir, Partije i partijski sistem Srbije, OGI, Niš 2004.
- Golubović Zagorka, Liberalna teorija i socijaldemokratski projekat u: Programski identiteti socijaldemokratskih partija, SD klub - FES, Beograd, 2005.

- Hayek Fridrich, Poredak slobode, Global book, Novi Sad 1998.
- Held David, Modeli demokracije, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
- Hejvud Endru, Političke ideologije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2005.
- Linc Huan i Stepan Alfred, Demokratska tranzicija i konsolidacija, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
- Krasnev Ivan, Zamke nefleksibilnosti, Fond za političku izuzetnost, Beograd 2004.
- Komšić Jovan, Pantić Dragomir, Slavujević Zoran, Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji, FES - IDN, Beograd 2003.
- Kuzmanović Bora, Socijalna pravda u programima socijaldemokratskih partija, u: Programski identiteti socijaldemokratskih partija, SD klub, FES, Beograd 2005.
- Marković Brana, Programi zapadnoevropskih socijaldemokratskih partija u: Programski identiteti socijaldemokratskih partija, SD klub, FES, Beograd 2005.
- Marković, Brana, Savremena socijaldemokratija, u: Marković, Brana, Stojiljković, Zoran, Socijaldemokratija I socijaldemokratske stranke, Službeni glasnik, Beograd, 2007
- Mihailović Srećko, Građani Srbije u ambis-raskoraku između neoliberalizma i socijaldemokratije, u: Socijaldemokratija u Srbiji: stvarnost i mogućnosti, SDP, Beograd 2003.
- Mihailović Srećko, Mesto stranačkih programa u identifikaciji građana sa političkim strankama, u: Programski identiteti socijaldemokratskih partija, SD klub - FES, Beograd 2005.
- Nikolić Miloš, Socijaldemokratija u Zapadnoj Evropi i zemljama tranzicije - sličnosti i razlike, u: Socijaldemokratija u Srbiji: stvarnost i mogućnosti, SDP, Beograd 2003.
- Offe Claus, Modernost i država: istok, zapad, Filip Višnjić, Beograd 1999.
- Popov Nebojša, Levica - pokojnik, vampir ili savremenik, u: Socijaldemokratija u Srbiji: stvarnost i mogućnosti, SDP, Beograd, 2003.

- Stojiljković Zoran, Partijski sistem Srbije, Službeni glasnik, Beograd 2006.

Dokumenta i internet adrese

- Program DS, Beograd 2001.
- Program DSS, Beograd 2001.
- Program G17 plus - Novi program za novu vladu, decembar 2003. Beograd
- Program PSS, Nin, Specijalni dodatak, 6.1.2005.
- Program SDP, Beograd 2005.
- Program SPO, Beograd 2001.
- Program SPS, Obnova, razvoj, reforme, Beograd 2000.
- Program SRS, Beograd 1996.
- New Social Europe - Ten principles for our common future
- Status of PES (www.pes-org) Septembar, 2007
- www.socialistinternational.org
- www.ds.org.yu

Liberalizam i političke stranke u Srbiji

Sažetak

U radu se razmatraju političke stranke u Srbiji koje spadaju u porodicu liberalnih stranaka. Da bi se lakše locirale i analizirala njihova programska opredeljenja, u prvom delu rada se najpre ukratko razmatra ideologija liberalizma, njene istorijske i aktuelne varijante. Ovde se naročita pažnja posvećuje razlikama između dve danas dominantne liberalne varijante: socijalnog liberalizma i neoklasičnog liberalizma ili libertarijanizma.

U drugom delu rada se analiziraju programi liberalnih stranaka u cilju njihovog adekvatnog situiranja na "liberalnoj osi": Analizirani su programi i programske evolucije Liberala Srbije, Demokratske stranke, G17 plus i Liberalno-demokratske partije. Utvrđeno je da jedino LDP pripada umerenom neoklasičnom liberalizmu, da LS i DS, kao liberalno-demokratske stranke, drže poziciju socijalnog liberalizma, dok se G17 plus nalazi na granici između socijalnog liberalizma i umerenog neoklasičnog liberalizma.

Ključne reči: *liberalizam, političke stranke, Srbija*

Ideologija liberalizma

Kraj 20. i početak 21. veka u zapadnim društvima, ali i šire, obeležen je snažnim uticajem, ako ne i dominacijom, liberalizma kao ideologije. Ekonomski, kulturni i politički liberalizam u formi tržišne privrede, kulture ljudskih prava i liberalne demokratije postali su stajna tačka modernog razvijenog društva na prekretnici vekova, a ideje individualne slobode i ljudskih prava, tolerancije i dostojanstva ličnosti,

slobode izražavanja i slobode delovanja, slobodnog tržišta i konkurencije, pravne i političke jednakosti, ograničene vlade, narodne suverenosti, političkog pluralizma i vladavine prava postale univerzalno prihvaćene vrednosti demokratskog poretka.

Liberalizam obuhvata jedan skup ideja, principa, vrednosti, institucija i politika vezanih za privrženost ideji slobode pojedinca i tome priimeren pluralistički društveni i politički poredak ograničene vlasti i vladavine prava. Jedno od temeljnih početnih pretpostavki i legitimacijskih osnova liberalizma jeste suverenost pojedinca i njegova saglasnost, kao i prednost produktivne efikasnosti privatne svojine, dobrovoljne saradnje i tržišne konkurencije u odnosu na državno vlasništvo i planiranje.

S obzirom na to, liberalizam se može definisati kao političko učenje koje slobodu pojedinca smatra vrhovnom vrednošću i glavnom brigom vlade i koje stoji na stanovištu da sve društvene i političke ustanove i prakse, kao i postupanja ljudi, treba da se procenjuju i vrednuju prema tome koliko doprinose ostvarivanju ove centralne vrednosti (Ryan, 1993: 292-293). Sve istorijske i savremene varijante liberalizma polaze od ove pretpostavke i razlikuju se u tome na koji način i s kolikom doslednošću povezuju druge aspekte liberalizma sa njegovom centralnom vrednošću - slobodom pojedinca. Ali i unutar ovog širokog okvira liberalnih ideja ostaje dosta prostora za liberalnu raspravu, neslaganja i razilaženja, tako da se liberalizam pokazuje kao nekoherentna politička ideologija koja ima više osnovnih varijanti (klasični liberalizam, moderni ili socijalni liberalizam i neoklasični liberalizam, odnosno libertarijanizam) i veći broj izvedenih: ordoliberalizam, paleoliberalizam, tradicionalni liberalizam, konzervativni liberalizam, anarhokapitalizam, minarhizam, tržišni fundamentalizam, libertarijanski konzervativizam itd.

Zavisno od aspekta koji se naglašava i oblasti na koju se odnosi, govori se o kulturnom, političkom i ekonomskom liberalizmu.

Kulturni liberalizam podrazumeva slobodu u domenu kulture kao oslobađanje od verskih, tradicijskih i drugih restrikcija. On se, pre svega, tiče podrške slobodi odabira načina života, slobodi individualne savesti i izbora životnog stila, pri čemu se to odnosi na seksualne, verske, saznajne slobode i zaštitu privatnog područja pojedinca i njegove intime od nasrtaja države. U tom smislu, u kulturni liberalizam spadaju umetničke slobode, akademske slobode, sloboda izbora

načina života i životnog stila. S obzirom da je liberalizam načelno protiv državne regulacije, kulturni liberalizam se suprotstavlja regulaciji: kockanja, prostitucije, nekriminogenih seksualnih naklonosti, po-bačaja, kontrole rađanja, upražnjavanja alkohola i lakih droga. U sa-vremenom liberalizmu se podrazumeva primat "prava" nad "dobrom", to jest, liberalizam ne definiše šta je dobar život, ne propisuje kakav život neko treba da vodi, niti promovise ili privileguje bilo koji način života (liberalna neutralnost).

Politički liberalizam se odnosi na političke principe, vrednosti, proce-dure i prakse koji proizilaze iz verovanja u prava pojedinaca koji se udružuju da bi formirali društvo, zakone i državu u okvirima vladavine prava i liberalne demokratije kao poretka ograničene predstavničke vlasti. On podrazumeva podršku liberalnoj demokratiji kao umere-nom i uravnoteženom poretku ograničene vlasti predstavničke kon-stitucionalne demokratije

Ekonomski liberalizam se zalaže za privatnu svojinu, konkurenciju i tržišnu privredu, nasuprot državnoj regulaciji i intervencionizmu. On naročito naglašava svetost privatne svojine i slobodu ugovaranja uz uklanjanje ograničenja trgovini (unutrašnjih i spoljnjih, kao što su ca-rine, tarife, kvote i sl.) i ukidanje monopola i subvencija koje se vide kao privilegije i, stoga, kao nešto što narušava ravnopravnost. Eko-nomski liberalizam se često razumeva i kao posebna ideologija koja se poistovećuje sa klasičnim liberalizmom, pri čemu se misli na tzv. mančesterski liberalizam koji podržava *laissez faire* kapitalizam, odba-cujući državnu kontrolu tržišta. Ekonomski liberalizam podrazumeva da se vrednost dobara i usluga određuje na tržištu kroz ponudu i potražnju koja leži na slobodnom izboru pojedinaca. On prihvata ne-jednakosti koje nastaju iz nejednakih pregovaračkih pozicija (recimo radnika i poslodavaca) kao stvar slobodne konkurencije, sve dok nema prinude. U tom smislu su ekonomski liberali ("tržišnjaci") protiv regulacije tržišta rada kao određivanja minimalnih nadnica ili drugačijeg mešanja države, s obzirom da državna regulacija pod pritiskom sindikata narušava princip slobode ugovaranja i ravnopravnosti kon-trahenata.

Pored ovakvog "segmentskog" razlikovanja liberalizma, moguće je govoriti i o različitim varijantama liberalizma koje predstavljaju raz-ličite kombinacije ovih segmentskih vrsta. Istorijski razlikujemo: 1) *kla-sični* liberalizam, 2) *socijalni* liberalizam (ili se često zove i "moderni"

ili "novi" liberalizam) i 3) *neoklasični* liberalizam (koji obuhvata različite varijante povratka idealima klasičnog liberalizma u zavisnosti od toga koliko sužavaju opseg državnog delovanja: minarhizam, tržišni fundamentalizam, libertarijanizam, anarho-kapitalizam i dr.). Ovaj istorijski razvoj liberalizma ne znači, međutim, da novi istorijski oblik potpuno potiskuje stari. Tako danas uporedo postoje uzajamno suprotstavljene socijalni i neoklasični liberalizam (za koji se kod njegovih kritičara i ideoloških protivnika često koristi izraz "neoliberalizam", a sami neoklasični liberali sebe često nazivaju "libertarijanci" ili prosto "klasični liberali").

Klasični liberalizam

Klasični liberalizam čini skup ekonomskih, moralnih i političkih uverenja koja proizilaze iz vrhovnog principa individualne slobode. To su: odgovornost pojedinca za sopstvenu sudbinu, svetost privatnog vlasništva i sloboda ugovaranja, ograničena vlast, vladavina prava i konstitucionalizam, i izbegavanje arbitrarne i diskrecione vlasti. Klasični liberalizam zagovara tzv. minimalnu državu. To, međutim, ne znači da je, kao što se često pogrešno interpretira, klasični liberalizam za "slabu državu". Naprotiv, klasični liberalizam je za jaku državu, ali svedenu na odgovarajući joj suženi opseg delovanja (održanje poretka, sigurnosti i bezbednosti) dok društvo upravlja samim sobom kroz dobrovoljnu saradnju, po principu: ako hoćete da se ljudi razvijaju, prepustite im da upravljaju sopstvenim životom. Dakle, klasični liberalizam zahteva što uži opseg delovanja države, ali unutar tog opsega maksimalnu efikasnost i "snagu". Druga je predrasuda da liberalizam predstavlja puko predstavljanje "interesa" i "potreba" buržoazije ili "posedničke klase". Upravo vrhovna važnost koja se pridaje pojedincu negira u potpunosti tu predrasudu. Takođe načela tržišnog poretka, kao poretka dobrovoljne razmene, univerzalnog su karaktera i važe za sve sudionike, nikoga ne privilegiju, niti isključuju (Lakićević, 2007: 9). Rezultat kapitalističke tržišne privrede nije rezultat igre "nultog zbira", gde dobici za jednog, nužno predstavljaju gubitke za drugog. Slobodna tržišta su najefikasniji mehanizmi za zadovoljavanje ljudskih potreba i upućivanje resursa ka najproduktivnijoj upotrebi.

Socijalni liberalizam

Za razliku od toga, socijalni ili moderni liberalizam, koji je od kraja 19. veka sve više zauzimao prostor klasičnog liberalizma zamenjujući ga kao dominantna liberalna ideologija, uneo je u liberalizam meliorističko opredeljenje, progresivističku notu i demokratski sadržaj. Pa ipak, to je ideologija 20. veka, koja se izrazila u otklonu od klasičnog liberalizma i prihvatanju nekih "socijalnih" impulsa, izraženih u tzv. socijalnoj državi, odnosno "državi blagostanja" nakon Drugog svetskog rata. Prema socijalnom liberalizmu koji je prihvatio neka socijalistička uverenja (recimo o "eksploataciji"), pojedinci treba da imaju isti pristup osnovnim preduslovima samoostvarenja, kao što su obrazovanje, posao, ekonomska prilika i zaštita od štetnih posledica van njihove kontrole. Za razliku od klasičnog liberalizma, koji je smatrao da je država odgovorna samo za slobodu i sigurnost pojedinca, socijalni liberalizam joj daje u zadatak i brigu o njegovom blagostanju - da obezbedi osnovni nivo dobrobiti koji bi omogućio najbolju upotrebu talenata. Za razliku od klasično-liberalnih vrlina samopomoći i individualne odgovornosti, moderni liberalizam se zalaže za kolektivnu zaštitu pojedinca, braneći velferizam na osnovu jednakosti prilika, koja podrazumeva da se pojedincima i grupama zbog njihovog sistemski nepovoljnog položaju treba pomoći da se ovaj položaj smanji ili ukloni (Holmes, 1995: 239-243).

Za razliku od klasičnog liberalizma koji je imao negativni cilj oslobađanja pojedinaca od straha, prisile, arbitrarnih odluka i diskrecionih prava drugih, moderni liberalizam ima za cilj oslobađanje pojedinaca od gladi, nezaposlenosti, bolesti i bede u starosti, što pozitivno iskazano podrazumeva uspostavljanje takvih spoljnih okolnosti koje će pomoći pojedincima ostvarivanje njihovih potencijala i talenata i uklanjanje formalnih (ekonomskih i društvenih) prepreka većoj socijalnoj jednakosti. Ovi spoljni uslovi se smatraju "sastavnim delom slobode" (Grej, 1999: 80). Tako se sa negativnog koncepta slobode, kao odsustva prinude, prelazi na koncept slobode kao ovlašćenja i pozitivnih prava, koja proizvodi društvo i u formi socijalnih davanja ih država i njene agencije preraspodelom dobara isporučuju građanima. Socijalni liberalizam podrazumeva i da se neka od ovih davanja obezbeđuju direktnim "doznakama" pojedincima, a druga indirektnim "dotacijama" ili subvencijama bolnicama, muzejima, školama, bi-

bliotekama, umetničkim galerijama, naučnim akademijama i sl. Da bi ostvario ovakve ciljeve, socijalni ili moderni liberalizam ustanovljava znatne regulativne mehanizme državne intervencije u privredu i neka ograničenja ekonomskoj konkurenciji, poput "antitrust zakona" i kontrole cena nadnica. Socijalni liberalizam, dakle, smatra da država treba da bude odgovorna za održavanje socijalnih službi, zdravstva, penzija, obrazovanja, pa čak i javnog stambenog fonda i da je, stoga, opravdano i da reguliše tržište, pa čak njime i da upravlja (Hejvud, 2005: 64-67).

Neoklasični liberalizam i/ili libertarijanizam

Nasuprot socijalnom liberalizmu i ideologiji države blagostanja, sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka su ideje nekih zadugo perifernih pisaca - poput pripadnika škole austrijske ekonomije i Čikaške ekonomske škole, koji su kritikovali državu blagostanja i socijalni liberalizam i obnavljali ideje klasičnog liberalizma - zadobijale sve više pristalica, pa su delom prihvaćene i od Reganove administracije i Tačerkinog kabineta i tako postale deo političkog trenda krajem veka. Tako je nastao neoklasični liberalizam, odnosno libertarijanizam koji obnavlja klasične liberalne principe slobodnog tržišta i minimalne države.

Ovaj neoklasični liberalizam polazi od individualizma klasičnog liberalizma. Svaki pojedinac je odgovoran za sopstvenu sudbinu, da odlučuje o sebi i svojim ekonomskim aktivnostima. Privatna svojina je jedini produktivni tip svojine i temelj je individualne slobode, pa je svrha države da ga čuva. Konkurencija u uslovima slobodnog tržišta i dobrovoljna koordinacija aktivnosti pojedinaca koji idu za sopstvenim svrhama stvaraju katalaktični spontani poredak sa minimalnim učestvovanjem države (Hajek, 2002: 85). Svaka koncentracija moći predstavlja opasnost po individualnu slobodu. Kada se uporedi sa klasičnim, neoklasični liberalizam odnosno libertarijanizam podrazumevaju radikalnije sužavanje polja državnog delovanja. Libertarijanizam tako predstavlja političku filozofiju koja proklamuje manje države, a više slobode, uvek i po svakom pitanju, bez izuzetka (Boaz, 2003). Paradigmatičan je primer zagovaranja dekriminalizacije "zločina bez žrtve", kao što su prostitucija, uzimanje lakih droga i neortodoksne seksualne aktivnosti (Nozick, 1974: 58-59).

U svojoj kritici velferizma i preraspodele, libertarijanci naglašavaju da pozitivna prava ugrožavaju i narušavaju negativna. Na primer, obezbeđujući socijalna prava, država narušava pravo na svojinu, a ostvarujući socijalnu jednakost, umanjuje ekonomske slobode, veći ekonomski prosperitet, a time, posleđično, i relativno blagostanje najsiromašnijih. Neoklasični liberalizam zahteva "desocijalizaciju" države, odnosno odustajanje od države blagostanja i velferizma i time posledično pretvaranje u socijalnih usluga u robu na tržištu. Sa uverenjem da je država ne samo loš preduzetnik, nego i vlasnik, libertarijanci insistiraju na denacionalizaciji i privatizaciji, minimalnoj i jeftinoj državi, skresanim javnim rashodima i socijalnim davanjima, liberalizovanoj trgovini. Rezultati liberalizacije se svode na maksimizaciju uloge tržišta kao regulatora ekonomskog života. Tako se sa osloncem na MMF, Svetsku banku, STO i politiku "vašingtonskog konsenzusa", naročito u tranzicionim zemljama danas preporučuje dalekosežna privatizacija energetike, železnica, zdravstva, školstva, vode, sporta itd.

Neoklasični poklonici vrednosti i ideala klasičnog liberalizma socijalni liberalizam vide samo kao neopravdano i okolnostima izazvano odstupanje od "pravih" liberalnih vrednosti. Sa druge strane, poklonici socijalnog liberalizma smatraju da je liberalizam živo i praktično učenje koje se mora prilagođavati datim okolnostima i nalaziti načine suočavanja sa novim izazovima izumevanjem novih ravnoteža između liberalnih i iliberalnih vrednosti, na koje smo naterani u suočavanju sa kriznim situacijama. Dakle, linija rasepa između neoklasičnih liberala i socijalnih liberala leži između libertarijanskog pogleda da vlada nije nužno zlo, već u znatnoj meri suvišna (a za tzv. anarhokapitaliste skoro u celini izlišna) i socijalno-liberalnog pogleda da sa ovlašćenjima vlade treba biti oprezan, ali, kao i svako drugo sredstvo, ona se mogu iskoristiti da se postignu dobri ciljevi.

Liberalizam i liberalne stranke u Srbiji

Liberalizam se nikako ne sme poistovetiti sa liberalnim strankama, ne samo zato što se sa njima samo delimično poklapa, nego liberalizam i liberalne stranke u velikoj meri mogu da se razlikuju, pa čak i da budu uzajamno suprotstavljeni (Guido de Ruggiero, 1981: 360). Liberalnom strankom ovde shvatam onu koja je privržena bazičnim principima liberalizma, u smislu šire shvaćene liberalne strategije, ko-

ja uključuje i stranke libertarijanske provinijencije na desnici i centrističke stranke socijalno-liberalnog uverenja. Ove poslednje naglašavaju demokratske reforme i teže socijalnim reformama.

Sve liberalne stranke naglašavaju individualnu slobodu, ali se razlikuju u mišljenju o ulozi države. I libertarijanci i liberalne demokrate (kako se često stranke socijalnog liberalizma nazivaju) su posvećeni slobodi pojedinca, ali se ne slažu oko načina za njeno dostizanje, a ponekad ni oko toga šta ona predstavlja. Tako, jedne liberalne stranke naglašavaju ekonomski liberalizam (libertarijanci), a druge politički i kulturni (socijalni liberali, odnosno liberalne demokrate). Oba tipa liberalnih stranaka daju prednost privatnoj inicijativi, u tom smislu da vlada treba biti ograničena na one zadatke koje privatni sektor ne može da obavi. Razlika je u tome što su liberalne demokrate spremne da se u mnogim oblastima odreknu privatne inicijative, dok tržišnjaci to nisu.

Liberalne demokrate kombinuju ekonomski, politički i kulturni liberalizam na takav način da obezbeđuju očuvanje nekih osnovnih liberalnih vrednosti uz prilagođavanje okolnostima koje zahtevaju socijalne reforme. Tako oni podržavaju tržišnu ekonomiju i slobodnu trgovinu, ali su za antimonopolska i regulatorna tela koja vrše regulaciju i kontrolu u interesu radnika, potrošača i radi očuvanja konkurencije. Liberalne demokrate su za privatno preduzetništvo, ali sa državnim obrazovanjem, zdravstvom, brigom o deci ili bar državnim podrškom u ovim oblastima. Pored toga, oni su za bazični sistem socijalne sigurnosti, umereno oporezivanje i ekološku zaštitu. U kulturnom i političkom smislu podržavaju izgradnju snažnog građanskog društva premreženog slobodnim udruženjima. Promovišući progresivističke ideje, liberalne demokrate su za: sekularnu državu, demokratski odgovornu vladu, ljudska, građanska i socijalna prava, jednak pristup punom i raznolikom obrazovanju, decentralizovano odlučivanje i zaštitu manjinskih prava. Njihov kulturni liberalizam podržava pluralizam i različitost, multikulturalizam i socijalnu inkluziju, homoseksualni brak, prekid trudnoće, liberalnu politiku droga i legalizaciju prostitucije.

Kao i na širem planu zapadnih modernih društava, i u Srbiji postoji opšte opredeljenje parlamentarnih stranaka za institucionalne aranžmane liberalne demokratije. Tu se ne radi o ideološkom opredeljenju, već prihvatanju uspostavljenog institucionalnog okvira delovanja svake partije koja hoće da se takmiči na političkom tržištu. Zato su za

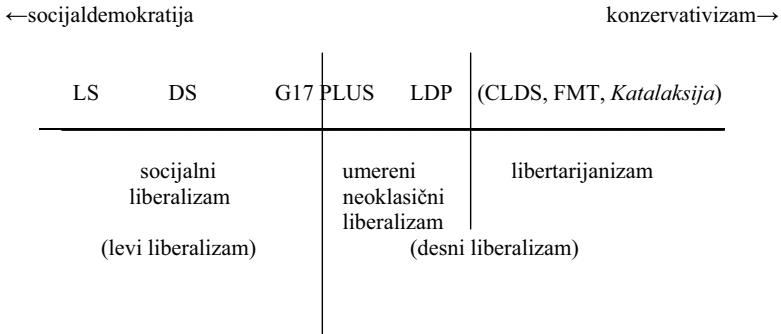
liberalnu demokratiju u proceduralno-institucionalnom smislu, opredeljeni i neliberali poput socijalista, radikala, konzervativaca i nacionalista. Kad se radi o liberalnim strankama, onda ova proceduralno-institucionalna struktura dobija i svoje vrednosno-ideološke sadržaje.

S obzirom na partijsko-programsko profiliranje, zajednički principi liberalnih stranaka su ljudska prava, slobodni i pošteni izbori i parlamentarna konstitucionalna demokratija, socijalna pravda, tolerancija, tržišna ekonomija, slobodna trgovina, međunarodna solidarnost i ekološki održiv razvoj. Postoje, međutim, razlike u primeni ovih principa. Tako se, s obzirom na njihovu primenu, liberali koji se zalažu za očuvanje i unapređenje individualnih sloboda i za konstitucionalno ograničenu i demokratski odgovornu vlast, dele u pogledu stepena državne intervencije u ekonomiji. Načelno, svi oni podržavaju ograničenu intervenciju i delovanje na smanjivanju siromaštva. Teško da je u srpskim, pa i evropskim okvirima, moguće naći stranku koja bi zagovarala čist neoklasični liberalizam ili, pak, minarhizam ili libertarijanzam. Pa ipak, moguće je razlikovati liberalne demokrate, odnosno socijalne liberale (LS, DS, G17 plus) od umerenih neoklasičnih liberala (LDP) Ovi poslednji su manje skloni državnoj intervenciji, ali bi, ipak, bilo preterano nazvati ih tržišnjacima, minarhistima ili libertarijancima. Ovaj doslednije desni antietatistički libertarijanski identitet važi samo za partijski neorganizovane malobrojne intelektualce udružene u dva think-thanka (Centar za liberalno-demokratske studije /CLDS/, <http://www.clds.org.yu/> i Centar za slobodno tržište /FMT/, <http://www.fmt.org.yu/>), libertarijansku grupu mlađih intelektualaca hajekijanaca okupljenih oko internet magazina *Katalaksija* (<http://www.katalaksija.com>) i retke univerzitetske profesore, uglavnom ekonomiste, koji zagovaraju tržišni liberalizam.

Ko su liberali u Srbiji?

Liberalizam je u Srbiji podeljen među nekoliko stranaka koje se samorazumevaju kao liberalne. To su uglavnom stranke socijalnog liberalizma. Jedino se LDP izdvaja kao stranka bliža neoklasičnom liberalizmu. Pa, ipak, i među liberalnim demokratama postoje razlike s obzirom na karakter njihovog socijalnog liberalizma. Redosled kojim su niže analizirana programska opredeljenja stranaka ukazuje i na njihovo mesto na "liberalnoj osi" od "levog" socijalnog liberalizma,

koji se graniči sa socijaldemokratijom, do "desnog" neoklasičnog liberalizma i libertarijanizma, koji se graniči sa umerenim konzervativizmom. S obzirom da se liberalizam ne iscrpljuje u strankama, na osi su prikazani i libertarijanski think-tankovi.

LS

Liberalizam liberalnih stranaka u Srbiji je uglavnom ideološki nekonzistentan. Liberalizam Liberala Srbije je možda najnekonzistentniji. Tako, prema programu iz 2003. godine, Liberali Srbije po samoražumevanju zasnivaju svoj ideološki projekat na "liberalnim idejama u ekonomiji i socijaldemokratskim idejama u socijalnoj oblasti". Uprkos bliskosti socijalnog liberalizma i socijaldemokratije, ipak, liberalizam i socijaldemokratija imaju sasvim različite i uzajamno protivrečne temeljne ideje, tako da ovakvo profilisanje jedne stranke koja pretenduje da je liberalna predstavlja krajnji vid ideološke nekonzistentnosti. Treći stub njihovog političkog programa je ekološki održiv razvoj, a cilj "ostvarenje države blagostanja". Ali oni se, istovremeno, zalažu i za "ograničenu ulogu države". U tom smislu se opredeljuju za negativnu slobodu, jer kao zaštitu građana od zloupotrebe moći vide "suštinom i ciljem ustavnih mehanizama", ali među tim mehanizmima nabrajaju i elemente pozitivne slobode, društvenu solidarnost i socijalnu politiku "kojom se ublažavaju nepovoljna dejstva tržišnog privređivanja". Zbog ove mešavine, sebe smatraju "partijom političkog centra". Pozivaju se na liberalnu tradiciju Srbije i usvajanje i primenu sa-

vremenih ideja i iskustava liberalno-demokratskih zapadnih društava, što posebno naglašava njihovo preuzimanje i "neposredno primenjanje programskih dokumenata Liberalne internacionale"

LS je stranka socijalnog-liberalizma, ali je njen program toliko ideološki nekonzistentan da se u operacionalizaciji svojih programskih određenja nalazi na samoj granici socijaldemokratije. Polazeći od individualističkih pretpostavki, Liberali Srbije naglašavaju kao osnovne vrednosti "privatnu svojinu, slobodu rada i preduzetništva i centralnu ulogu tržišta", kao i "pune ekonomske slobode", ali i "socijalnu odgovornost preduzetnika" (sic!) i razvijanje "opšte kohezije rada i kapitala". A u ovom naglašavanju, "kohezije" idu toliko daleko da predlažu i "razvijanje savetodavnih oblika zaposlenih", što dosta nalikuje idejama tzv. industrijske demokratije ili demokratije saveta, kao sastavnih delova nekadašnje ideologije tzv. demokratskog socijalizma. Što se tiče socijalne politike, LS se zalažu za osnovno (državno) osiguranje i javno finansiranje zdravstva, prosvete, penzija, ali su ove oblasti otvorene i za privatno preduzetništvo. Važan segment njihovog programa predstavlja i održivi razvoj (ekologija), kao i zaštita prava manjina i decentralizacija i regionalizacija. Konačno, LS se zalažu za "potpuni diskontinuitet sa režimom pre 24. septembra 2000. godine".

Liberali Srbije su članica Partije evropskih liberalnih demokrata i reformista (ELDR) i posmatrači Liberalne internacionale. LS su se uglavnom predstavljali kao stranka preduzetnika i tako su oduvek nastupali. S obzirom na kombinacije njihovog programa sa liberalnim i socijaldemokratskim idejama, može se reći da predstavljaju stranku levog centra koja promovise socijalni liberalizam države blagostanja, i u tom smislu, predstavljaju levu liberalnu opciju.

DS

Demokratska stranka je stalno i dosledno zagovarala liberalnu demokratiju kao politički poredak, ali je pravila programske pomake pomerajući se ideološki od "desnog centra" (1990) više ka "levom centru" (2001). U svom programu iz 1992. ona se samorazumevala kao "moderna partija građanskog centra" (Program DS, 1992) što je i simbolički iskazano pozicijom žutog kruga u plavom kvadratu "nešto malo desno od centra" (Slavujević, 2003: 142), odnosno "moderna

građanska narodna partija liberalne orijentacije" (Program DS, 1995), da bi u programu iz 2001. godine izvršila "dezideologizaciju", opredeljujući se, ideološki skoro neutralno, za "prosvećenu, demokratsku i modernu Srbiju" (Program DS, 2001), redefinišući i strukturno i sadržajno menjajući svoj program. Ni opredeljenje za "liberalno građansko društvo zapadnoevropskog tipa" iz ranijih programa, sada se više ne pominje u programu 2001., niti se osvrću na konkretan dosovski zbir radikalnih političkih i ekonomskih reformi, ali se opredeljuju za "korenite reforme", usavršavanje političke i ekonomske slobode i "stalno smanjivanje uticaja države na ekonomiju" i prepuštanje privatnom preduzetništvu svega, što može "isto ili bolje smisliti i uraditi nego državni organi" (Program DS, 2001), što predstavlja liberalni prioritet privatnog nad državnim preduzetništvom, ali se ostvaruje postupno. "Ideološka disperznost", u smislu rasprostiranja na širi krug ideoloških pristalica, koja je usledila još s programskim opredeljenjem 1995. godine za "narodni kapitalizam", sada je dodatno naglašena dezideologizacijom: više se programski ne samorazumeva kao "liberalna" stranka niti se zalaže za "liberalno društvo zapadnog tipa".

U svom novom programu, DS naglašava profil "progresivističkog" socijalnog liberalizma, ističući "slobodu od nemaštine, pritisaka, neznanja, predrasuda, izrabljivanja i nasilja svake vrste". Polazeći od opredeljenja za "jednaki start", svoju "socijalnu politiku" DS postavlja na dosledno socijalno-liberalne osnove, naglašavajući da treba da se "pritekne u pomoć svima kojima je potrebna, ali da (se) ne podstiče pasivnost i predavanje sudbini", jer podršku društva pojedincu demokrate vide samo kao "dodatak ličnoj inicijativi", kao ohrabrenje i podsticanje na aktivno preuzimanje sopstvene odgovornosti, a ne pasivno prepuštanje društvenoj brizi. Ovakvo opredeljenje je dodatno učvršćeno obimnom predizbornom operacionalizacijom u knjizi o politikama i strategijama razvoja *Za bolji put Srbije* iz 2006. godine.

DS je januara 2003. pristupila Socijalističkoj internacionali koju čine socijalističke i socijaldemokratske stranke. Tome je DS dodala decembra 2006. i status posmatrača u Partiji evropskih socijalista (PES) koja predstavlja federaciju socijaldemokratskih, socijalističkih i laburističkih partija EU. DS je programski pozicionirana "između centra i desnog centra, što odgovara oficijelnom pozicioniranju, ali ne i pokušajima rukovodstva u poslednje vreme da se pozicionira na mesto socijaldemokratije" (Slavujević, 2003: 143). Pristalice DS-a se "po-

stožano" premeštaju sa desnog centra ka centru od početka 2001. godine, što je dovelo je do njihovog samosvrstavanja koje "više ne odgovara u potpunosti njihovoj percepciji pozicije stranke", jer sebe lociraju u centar, a stranku percipiraju "bliže desnom centru" (Slavujević, 2003: 144). Uprkos izbegavanju da se ideološki samoodređuje i zvaničnom pomeranju ka socijaldemokratskim nadnacionalnim organizacijama, DS je, ipak, ostala bliska liberalnoj porodici (i to unutar nje socijalno-liberalnom opredeljenju), jer proklamuje ideje koje su središnje za tu porodicu: pravnu jednakost, zaštitu manjina, decentralizaciju, privatnu svojinu i preduzetništvo, univerzalno pravo obrazovanja, međunarodne integracije i saradnju na tragu liberalnog internacionalizma.

G17 plus

Ekonomski, G17 plus pripada liberalnoj partijskoj porodici, iako je juna 2005. godine primljena u Evropsku narodnu partiju - Demohrišćani (ENS-DH), kao federaciju konzervativnih, hrišćansko-demokratskih i narodnih partija EU u statusu pridruženog člana. Uprkos ovakvom regionalnom pozicioniranju, G17 plus je bliska liberalnoj porodici (i to unutar nje socijalnoliberalnom opredeljenju). Njeno članstvo pridružene članice u federaciji konzervativnih stranaka se s pravom vidi kao odstupanje od programskih opredeljenja (Goati, 2006: 48).

Sam cilj koji G17 plus sebi postavlja sa zalaganjem za "otvoreno društvo zasnovano na demokratiji, privatnoj svojini i tržišnoj ekonomiji", a koje polazi od "slobodnih pojedinaca i njihovih individualnih prava" je nesumnjivo liberalni cilj. Njega još više pojačava jedno dosledno liberalno gledanje na državu, čija uloga "nije da upravlja ljudima, nego da posluži kao društveni servis, da deluje kao kreator i garant ambijenta u kome će prava pojedinaca biti maksimalno afirmisana i zaštićena" (Program G17 plus, od 28 februara 2004). To još više podržava humboltijanski klasično-liberalni stav da država nije ona koja brine o dobrobiti i sreći pojedinca, već o "unutrašnjoj i spoljnoj bezbednosti, zaštiti prava i obezbeđenju primene i ispunjavanja ugovora i zakona".

Kao stranka koja je naslednik nevladine organizacije ekonomskih eksperata koji su pravili ekonomski program za demokratsku Srbiju, G17 plus se zalaže za tržišnu privredu naglašavajući "stubove slobod-

nog tržišta: privatnu svojину, slobodnu inicijativu, stabilnu valutu i takmičarsko okruženje", ali ipak specifikuje da se radi o "socijalnoj tržišnoj privredi", što podrazumeva "slobodno tržište sa jakim socijalnom komponentom", što je "najbolji način da se podstaknu ljudski potencijali i obezbedi pravo i efikasno korišćenje prirodnih resursa". I ovde se, kao i kod Demokratske stranke, socijalna politika vidi u liberalnoj funkciji podsticaja na samoodgovornost, efikasnost i osposobljavanje "za lovljenje ribe", a ne kao socijaldemokratska politika državne skrbi: "Želeli bismo da primenimo pravila koja određuju slobodu ugovaranja i minimalizujemo državnu intervenciju. Država ne sme da postane socijalna ustanova." Još više je pojačan liberalni karakter socijalne politike sa specifikovanjem da u oblasti socijalne zaštite država treba sve više umesto "organizatora i davaoca socijalnih usluga" svoju ulogu da svede na "stvaranje i određivanje okvira, uslova, standarda i nadzora pružanja usluga". G17 plus se zato zalaže i za "socijalni dijalog" koji bi obezbeđivao "produktivnu zaposlenost, a ne individualna radna mesta".

S obzirom na sve to, G17 plus deli i socijalno-liberalne i neoklasično-liberalne elemente, te se na našoj "liberalnoj osi" našla na granici dveju liberalnih opcija.

LDP

U svom dvogodišnjem delovanju (osnovana je 05. 11. 2005. godine), LDP se pokazala kao "najdesnija" i najradikalnija od liberalnih stranačkih opcija: njen radikalizam se ogleda u odbacivanju svake tradicije, potpunom raskidu sa predoktobarskim vremenom, zahtevu za lustracijom, naglašavanju da se razlikuje od svih na političkoj sceni Srbije, kao partija "drugačije Srbije".

Sa njom se aprila 2007. godine fuzionisao Građanski savez Srbije, čime je ta stranka prestala da postoji. Za razliku od Demokratske stranke koja se od svog nastanka pomerala više u levo, GSS je stranka koja se pomerala u suprotnom pravcu. Započela je kao socijaldemokratska građanska stranka (Savez reformskih snaga) 1989. godine, da bi se 1991. godine preimenovala u Reformsku stranu, a 1992. spojila sa Republikanskim krugom u socijalno-liberalni Građanski savez Srbije i pomerila se s leve više ka centru, odnosno poziciji socijalnog liberalizma. Na teškom mukom održanoj skupštini aprila 2007.

godine odlučeno je da se stranka pripoji LDP-u, čime je onaj njen deo koji se utopio u LDP praktično prešao na pozicije neoklasičnog liberalizma.

LDP smatra da je potrebna ponovna radikalna i ubrzana tranzicija ("Potreba za radikalnom tranzicijom je isto onoliko velika kao što je bila i 2000. godine."). Neo-klasični stav LDP-a naglašava institucionalne promene ubrzane tranzicije koje će da obezbede više stope rasta, odnosno prosperitetnu ekonomiju. LDP je za "jačanje građanskog društva" kao opcije sveprisutnoj državi i za radikalno sužavanje opsega državnog delovanja, opredeljujući se za prenošenje regulativnih funkcija države na "nezavisna, meritokratska tela, koja će regulisati i nadzirati... javne investicije, tržišta, javna preduzeća i javne službe." Njen klasično-liberalni naboj se oseća i u naglašavanju da i privatizacija mora da se odvija prema tržišnim principima, što znači da cenu treba da određuje slobodno tržište, a ne vladine agencije i da ostali interesi i ciljevi privatizacije (investicije, plate, otpremnine, zapošljavanje) tu cenu ne treba da opterećuju, već da se "zadovolje na drugi način". Sama privatizacija treba da se "ubrza" i da podrazumeva "veću tržišnost čitavog procesa". Takođe, LDP posebno naglašava svetost privatnog vlasništva, ukazujući na potrebu povećane "sigurnosti privatne svojine" i "odvraćanja budućih vlada od namera da krše pravo privatnog vlasništva pozivanjem na javni ili državni interes", čime se posebno naglašava pravna izvesnost i vladavina prava. Država se time radikalno isteruje iz privrede: "Država ne bi trebalo da na sebe uzima ulogu preduzetnika, vlasnika, menadžera ili trgovca", a poslovna uloga javnih agencija je vrlo restriktivna i svedena samo na prirodne monopole, dok bi se promet energetike, telefonske, poštanske usluge, transport i infrastruktura prešli u privatnu inicijativu.

Deregulacija kroz "razvlašćivanje" regulativnih državnih agencija i prenošenje ingerencija na "nedržavna" tela, kao i denacionalizacija kroz privatizaciju javnih preduzeća, uvođenje konkurencije u sektoru javnih i komunalnih usluga i primenu partnerstva privatnog i javnog sektora, čine ovaj program klasično-liberalnim. Tako se naglašava da je cilj LDP da udeo javne potrošnje u BDP-u na kraju tranzicionog perioda bude ispod 40%, što je karakteristično za zemlje sa izrazito tržišnom ekonomijom i neoklasičnim ideološkim postavkama. Slično opredeljenje je i u oblasti obrazovanja, gde se naglašava načelo efi-

kasnosti, tržišne konkurencije i obrazovanja za tržište rada ("Nezaposleni treba da uče kako se posao osvaja, a ne kako se posao dobija."); zdravstva, gde se zahteva radikalna izmena zdravstvene politike i deregulacija (uz javno obezbeđenje "zdravstvenog minimuma", tj. "obavezno zdravstveno osiguranje... sa doprinosima kao osnovnim instrumentom za finansiranje definisanog obima prava osiguranih građana" i ostavljanje mogućnosti građanima da se sami pobrinu za "veći obim i standard prava kroz različite forme dopunskog i dobrovoljnog osiguranja ili direktnim plaćanjem"); kulture (stvaranje "slobodnog tržišta kulturnih delatnosti" na osnovi "razvoja konkurencije na polju stvaralaštva i kreativnog izraza"); i usluga ("uvođenje tržišta u pružanju usluga" kroz promenu sistema finansiranja državnog sektora "uvođenjem privatnog kapitala i konkurencije").

Za razliku od ove neoklasične pozicije u sferi ekonomije, u drugim oblastima LDP više nalikuje drugim strankama koje promovišu socijalno-liberalne programe. To važi za njenu socijalnu politiku sa naglašavanjem da se LDP zalaže za "jak socijalni program moderne leve orijentacije u kome država igra važnu, ali sasvim drugačiju ulogu... definiše pravila i garantuje kvalitet i pravednost sistema, a radi u partnerstvu sa ostalim sektorima u društvu i odriče se monopola na socijalnu brigu". To se ogleda u zalaganju za afirmativnu akciju, podržavanju određene koncepcije dobra i tako odstupanja od liberalnog neutralizma ("Zato živimo u 'kulturi' sponzoruša, turbo-folka, opšte nepismenosti i vulgarnog, specifično srpskog kiča."), što je suprotno opredeljenju za "slobodu izbora životnog stila". Što se tiče kulturnog liberalizma, LDP se pokazuje kao "progresivistička" stranka koja se bori za rodnu ravnopravnost, sekularnost države i multikulturalizam i, u tom smislu, bliža je GSS-u kojeg je usisala, nego DS-u iz koga je nastala.

Literatura

- Boaz, David, 2003, *Libertarijanizam*, Beograd, CLDS
- Goati, Vladimir, 2006., *Partijske borbe u Srbiji*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka
- Grej, Džon., 1999, *Liberalizam*, Podgorica, CID

- Hajek, Fridrih fon, 2002, *Studije iz filozofije, ekonomije i politike*, Beograd, Paideia
- Hejvud, Endru. 2005., *Političke ideologije*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Holmes, Stephen, 1995., *Passions and Constraint*, Chicago and London, The University of Chicago Press
- Lakićević, Dragan D., 2007, "Liberalizam", u: Lakićević, Dragan D., Stojanović, Božo, Vujačić, Ilija, *Teoretičari liberalizma*, Beograd, Službeni glasnik
- Nozick, Robert. 1974, *Anarchy, State and Utopia*, New York, Basic Books, Inc., Publishers
- Programi stranaka:
 - Program G17 plus
 - Programi DS
 - Program LDP
 - Povelja slobode LDP
 - Program Liberala Srbije
- Ruggiero, Guido de. 1981., *The History of European Liberalism*, Gloucester, Mass., Peter Smith
- Ryan, Alan. 1993., "Liberalism", in: *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, (Blackwell Companions to Philosophy series) Goodin, Robert E. and Pettit, Philip (eds.), Oxford UK, Cambridge, Massachusetts, USA, Basil Blackwell Ltd.
- Slavujević, Zoran Đ., 2003., "Razvrstavanje biračkog tela i relevantnih stranaka Srbije na osi 'levica - desnica'", u: Komšić, Jovan, Pantić, Dragomir i Slavujević Zoran Đ., *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Beograd, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka
- *Za bolji put Srbije*, 2006., Beograd, DS - Centar resornih odbora

Narodnjaštvo u političkim strankama Srbije

Sažetak:

Predmet obrade ovog članka jeste pitanje narodnjaštva u Srbiji. Nakon uvodnog objašnjavanja značaja ideologije za političke partije, autor daje kratak uvod u istoriju narodnjaštva u evropskoj istoriji partija, a zatim prelazi na analizu te tradicije u Srbiji. Naglasak je na delovanju partija nakon obnavljanja pluralizma 1990. godine. Kao relevantne protonarodnjačke partije u savremenoj Srbiji izdvajaju se Demokratska stranka Srbije i Nova Srbije. Autor daje analizu njihovih programskih dokumenata i prakse, zaključujući da Srbija još nije dobila stabilnu desnu ili narodnjačku političku partiju, iako za nju postoji veliki prostor.

Ključne reči: *narodnjaštvo, Srbija, političke partije, desnica, demohrišćani*

Normativno gledano, političke partije, kao jedan od fundamentalnih i nezamenljivih delova sistema liberalne demokratije, morale bi da imaju bar dva ključna elementa kojima se kvalifikuju za taj status: u pitanju su organizacija i ideologija. Organizacija je ono što partiji daje snagu, čvrstinu, ukorenjenost u biračkoj i društvenoj bazi, mogućnost za terenski rad, mobilizaciju, kampanje, izborne uspehe itd. Koliko je za partije organizacija značajna, najbolje govore preterivanja Diverževog tipa: ovaj čuveni "partolog" je napisao da je partija jednako organizacija.¹ Nije, stoga, čudno što je za novoformirane partije

¹ Videti Duverger, 1976. Takođe Goati, 2004, str. 106.

obično najvažniji zadatak da naprave, učvrste i prošire partijsku infrastrukturu, odnosno da stvore dobru partijsku organizaciju. Slučaj Srbije, kojim se ovde bavimo, možda je jedan od najboljih primera koji pokazuju da je ova Diveržeoza teza preterana. Skoro dve decenije obnovljenog partijskog pluralizma kod nas svojevrsnim argumentom *ex negativo* pokazuju koliko je partijska ideologija fundamentalna: moja teza je da je upravo njen nedostatak u Srbiji jedan od najvažnijih razloga kojim se može objasniti izrazita nestabilnost partijskog sistema i partija.

Ako je organizacija telo jedne partije, ideologija bi morala da bude njen duh, sa svim svojim emotivnim, vrednosnim i, pre svega, kognitivnim komponentama. Taj duh bi morao da bude dovoljno snažan i atraktivan da može da nosi složeno i glomazno telo partijskog organizma. Ideologija, kao sistem vrednosti (često i interesa), predstavlja vezivno tkivo kojim se sledbenici i simpatizeri jedne partije uvezuju.² Iako je još od pedesetih godina pod uticajem Danijela Bela započeto s pričama o kraju ideologije, kako je to Lajphart primetio još 1981, partijske ideologije ne samo da nisu izgubile na značaju, nego su upravo u tim decenijama doživele novi talas revitalizacije i uvećanog značaja.³

Iskustvo Srbije dobro pokazuje da ni najjača organizacija ne može partiji da obezbedi dugotrajni opstanak i produženu poziciju relevantnosti bez odgovarajućeg sistema vrednosti koji će pristalice držati na okupu i kada su na vlasti i kada su u opoziciji.⁴ Ukratko, kao očigledna, nameće se činjenica da je ideologija tokom pomenutog razdoblja najviše zanemareni deo partijskog sistema i partijskog života: partije o njoj gotovo uopšte ne vode računa, ne postoji ozbiljna ideološka edukacija kadrova, ne postoje izdavački i istraživački centri povezani s partijama, partije koje su povezane s međunarodnim udruženjima partija (kao što su Socijalistička internacionala ili Evrop-

² O generalnom značaju ideologije za političke grupacije i partije vidi Stojiljković, 2006, str. 21. Sartori, 2002, str. 24.

³ Videti Lijphart, 1990. Isto se može reći i za obnovu ideologija i ideoloških sporenja u bivšim komunističkim zemljama.

⁴ Slučajevi SPS-a i SPO-a, nekada dve najveće i najuticajnije partije, a danas marginalnih faktora, to najbolje potvrđuju. Ista sudbina preči i nekim, danas veoma moćnim, organizacijama.

ska narodna partija) to gotovo da i ne pokazuju u nastupima svojih funkcionera...

Postoji, čini se, nekoliko razloga kojima se to može objasniti. Prvi povezuje Srbiju s drugim tranzicionim zemljama: prekid kontinuiteta partijskog pluralizma. U periodu 1945-1990. postojao je jednopartijski sistem koji je zabranjivao svaku opoziciju i propagiranje drugačijeg sistema vrednosti osim marksističkog. Štaviše, i sama ideja ideologije je prokažena: umesto da se shvati kao legitiman pogled na svet ili sistem vrednosti, ona je dobila marksističku odrednicu "krive svesti", odnosno nečega što je po sebi pogrešno, loše, iskvareno. Samo je marksizam (u tada važećoj formi) imao status neupitne istine, a sve što je od njega odudaralo proglašavano je "ideologijom", odnosno krivom svešću koju treba ispraviti. Ova vrsta pogleda na svet preživela je, nažalost, i pad komunizma, te je i dalje veoma uticajna u našim intelektualnim krugovima koji *de facto* ne prihvataju pluralizam mišljenja.

Drugi razlog Srbiju odvaja od ostalih tranzicionih zemalja. Reč je o specifičnostima srpskog društva prošle decenije. Za razliku od ogromne većine ovih zemalja, Srbija nije napravila diskontinuitet vlasti i naslednici komunista su ostali da vladaju sve do 2000. Tome treba dodati i ratove i raspad Jugoslavije, što je zemlju držalo u nekoj vrsti neprestanog vanrednog stanja, a fundamentalna pitanja državnog i nacionalnog definisanja stalno su prekrivala vrednosne i ideološke probleme oko kojih se partije obično spore u uređenim zemljama.

Treći razlog je posledica prethodnog: izolacija zemlje, a tako i njenih partija, iz regionalnih, evropskih i globalnih partijskih tokova i organizacija. Naše partije su ozbiljno počele da se povezuju sa svojim međunarodnim partnerima tek nakon 2000, čime su izgubile čitavu deceniju, a s njom, i mogućnost jasnijeg profilisanja i pomoći stranaca u obuci i edukaciji.

Konačno, u pitanju je velika vrednosna dezorijentacija intelektualne, ali i poslovne i političke elite, odnosno, nedovoljno poznavanje savremenih adekvatnih partijskih i ideoloških sistema,⁵ ali i veoma

⁵ Na primer, o konzervativizmu se gotovo ništa ne zna. Ali, situacija nije mnogo bolja čak ni na levisi za koju bi se makar ovde očekivalo da ima neke ideološke osnove. Mi, na primer, nemamo dobru i sveobuhvatnu knjigu o Marksovoj političkoj filozofiji. Eduarad Bernštajn i Oto Bauer su skoro nepoznati autori u našoj kulturi.

nizak stepen ličnog morala i stvarnog patriotizma. Ispostavilo se da je ogoljeni lični interes (materijalni ili gole moći) najčešće jedini vodič partijskih elita koje su za glavne inspiratore i savetodavce umesto ideologa dobile tajkune i druge vrste korporativnih igrača.

Čini se da se ovaj desetogodišnji period polako oblikuje kao vreme u kojem će se okončati svi procesi započeti u prethodnoj deceniji (definisanje granica države, uključujući i status Kosmeta, ustavnopravno zaokruživanje, završetak sudskih procesa povezanih s ratovima, okončanje privatizacije, klasno raslojavanje). Tek nakon toga može se očekivati stvarno okretanje unutrašnjim političkim problemima i pojava različitih programa za njihovo rešavanje. Tek tada bi ideologije mogle da počnu da igraju realnu ulogu u životima partija i građana. Čini se da se u ovom trenutku ti budući procesi tek naziru.

Sve što je prethodno rečeno ne znači da u protekle dve decenije nije bilo nikakvih pokušaja da se unutar stranke, makar deklarativno, promoviše neka vrsta ideologija ili programskih načela. Predmet moje obrade biće pokušaji da se neke od stranaka u Srbiji profilisu kao desne ili narodnjačke stranke. Konzervativna ideologija u svim svojim različitim varijantama najmanje je poznata kod nas. Zato najpre treba ukratko predstaviti narodnjaštvo kao njenu varijaciju koja je razvijena na evropskom kontinentu, zatim treba potražiti preteče u modernoj istoriji Srbije i na kraju analizirati teoriju i praksu najznačajnijih narodnjačkih partija u današnjoj Srbiji.

Narodnjaštvo je politička tradicija koja predstavlja deo šire političke ideologije konzervativizma. Konzervativizam, kao ideologija desnice, obuhvata veći broj specifičnih tradicija. Kod nas je delimično poznata ona intelektualna linija koja obuhvata mislioce autoritarnog konzervativizma (De Mestr, Bonal, Kortés, Šmit); polako počinjemo da upoznajemo i angloameričku tradiciju sa njena dva oblika (paternalističkim i libertarijanskim), a o specifičnoj kontinentalnoj tradiciji narodnjaštva se, nažalost, zna najmanje.⁶ Narodnjaštvo je usko isprepletano (mada ne i identično) s demohrišćanskim pokretom i oni za-

⁶ Za osnovni u vod u ovu problematiku pogledati Đurković, 2007, str. 73-81.

jedno čine više od stotinu godina staru verziju umerenog evropskog konzervativizma.

Sama ideja nastaje u poslednjoj četvrtini devetnaestog veka usled krajnje specifičnog položaja crkve i konstelacije političkih snaga. U to doba su u evropskim zemljama na vlasti uglavnom one političke opcije koje promovišu tržišnu ekonomiju i modernizaciju, što je vodilo ka jakom klasnom i društvenom raslojavanju i stvarnoj degradaciji života velikog broja siromašnog stanovništva. Ovaj vladajući sistem napadan je sa dve strane: sve jači socijalistički i komunistički pokreti zalagali su se za nasilnu promenu sistema i preko čitavog niza institucija osvajali su radničke mase i privlačili ih u svoje redove. S druge strane, crkva (pre svega katolička) i njoj privrženi intelektualni krugovi ograničili su se na generalnu osudu svih novih intelektualnih i društvenih tendencija (uključujući i sâm kapitalizam), ne nudeći masi bilo kakav program za snalaženje i adaptaciju na nove uslove. Običan svet je u izmenjenim uslovima zahtevao čitav niz konkretnih uputstava za organizovanje, promišljanje novih tendencija i rešavanje konkretnih životnih pitanja.

Iako su još ranije mislioci, poput Lamenea, zahtevali novi, adekvatniji program za zaštitu religije u uslovima modernizacije i za adaptaciju hrišćana na uslove liberalno-demokratskih društava, stvarni obrt dešava se tek u poslednje dve decenije veka. U Nemačkoj se pojavila izuzetno važna ličnost Vilhelm fon Keteler koji je koncipirao prvi narodnjački program i na njegovim osnovama formirao izuzetno važnu partiju centra. On je shvatio da je socijalno pitanje pre svega ekonomsko, ali i moralno. Suprotno dotadašnjoj katoličkoj tradiciji, prihvaćen je kapitalizam kao realnost, a s njim i čitav niz modernih institucija kao što su ustavi, izbori itd. Novi program trebalo je da na hrišćanskim osnovama privlači atomizovane radnike i seljake u nove hristijanizovane zajednice i da se uz pomoć crkve zalaže za njihovu humanizaciju i stvaranje uslova dostojnih za božju decu.

Fon Keteler je izvršio veliki uticaj na papu Lava XIII koji je 1891. objavio encikliku *Rerum novarum* kojom je crkva zvanično prihvatila i kapitalizam i demokratiju i tehnologiju i ustave i čitavu modernu civilizaciju. Međutim, istovremeno je istakla snažnu potrebu za privlačenje masa pod okrilje hrišćanskih institucija na svim nivoima. Za razliku od socijalističkih organizacija, ove su, razumljivo, bile duboko ukorenjene u hrišćanstvu i njegovim tradicionalnim vrednostima i nastavlja-

le su tradiciju srednjovekovnih gildi, zadruga i drugih posredničkih društvenih institucija. Tako je započelo organizovanje hrišćanskih sindikata, sportskih i pevačkih društava, zadruga i preduzeća, obdaništa, škola, fakulteta koje je pratilo definisanje odgovarajućeg sistema vrednosti za svaku od tih institucija. Narodnjačke i demohrišćanske partije nastajale su kao deo ili vrh čitavog jednog sistema društvene organizacije kojim su ljudi čuvani od atomizacije u okviru hrišćanske tradicije solidarnosti.

Ove partije su nastajale i probijale se u prvoj polovini veka postepeno jačajući svoj ugled i uticaj, ali su bile na udaru rastućih fašističkih i ekstremističkih pokreta. Osim katoličke *Partije centra* u Nemačkoj, treba pomenuti i italijansku *Narodnu partiju* Domenika Sturca. Pravu ekspanziju će, međutim, ova tradicija doživeti posle Drugog svetskog rata. Demohrišćani i narodnjaci su *de facto* obnovili Evropu posle rata, i upravljali su tokom većeg dela perioda hladnog rata državama i narodima Zapadne Evrope. Oni su zaustavili prodor komunizma i sačuvali zapad od njega, braneći istrajno i pametno hrišćansku tradiciju i vrednosti. Oni su stvorili i Evropsku zajednicu, odnosno uniju, i omogućili njeno širenje na istok.⁷

Od 1977. postoji EPP (*European People's Party*), odnosno Evropska narodnjačka partija, koja obuhvata narodnjačke i demohrišćanske partije (dakle one umereno desne) iz zemalja članica Unije. Ona se postepeno širila i transformisala tako da su njeni pridruženi članovi (bar u Evropskom parlamentu) postali čak i britanski konzervativci, iako se anglokonzervativizam dosta razlikuje od hrišćanske solidarnosti narodnjaka.⁸ Vremenom su primljene i partije koje su se (poput španske *Partido popular*) razvijale iz nekadašnjih ekstremističkih formacija. Naravno, i same demohrišćanske partije su posle kraja hladnog rata morale delimično da se pomere od pozicija države blagostanja i da naprave iskorak u pravcu tržišne liberalizacije američkog tipa. To, na primer, dobro ilustruje dešavanje u Italiji gde se *Democra-*

⁷ Za dobro razumevanje klasičnih principa na kojima počiva demohrišćanska i narodnjačka tradicija, pogledati Osnovni program usvojen na Devetom kongresu EPP u Atini, novembra 1992.

⁸ O odnosu engleske tradicije konzervativizma i kontinentalne hrišćanske demokratije, pogledati Willetts, 2003, *Conservatism and Christian Democracy*.

zia cristiana raspala da bi njeno mesto zauzela više tržišno orijentisana *Forza Italia*, dok su lideri nekadašnjih demohrišćana postali nosioci nove levice. Jačanju ovog elementa u EPP doprinele su nove desne partije iz zemalja u tranziciji kojima je libertarijanski pristup bio dosta bliži od ideja o socijalnom staranju.

Danas je EPP pojedinačno najjača grupacija u Evropskom parlamentu i njene članice su na vlasti u većini od 27 zemlja EU. Tu spadaju, pre svega, nemačka CDU (*Hrišćansko-demokratska unija*), zatim španska *Narodna partija*, italijanska *Forza Italia*, austrijska *Narodna partija*, francuska *Unija za narodni pokret*, demohrišćanske partije Danske, Holandije, Finske, Švedske, ali i partije pravoslavnih članica poput *Nove demokratije* iz Grčke ili *Saveza demokratskih snaga* iz Bugarske.

Narodnjaštvo u Srbiji deo je jedne složene i još uvek nedovoljno istražene tradicije srpskog konzervativizma.⁹ Slučaj konzervativizma u Srbiji s kraja devetnaestog veka zanimljiv je zato što se (slično dešavanjima u Americi sredinom istog stoleća) najžešće sukobljavaju dve konzervativne tradicije. U SAD su u prvoj polovini veka nastale dve tradicije koje su se na kraju i sukobile u građanskom ratu: severni državotvorni, federalistički, protekcionistički, industrijski konzervativizam (Hamilton) i južni agrarni, konfederalistički, robovlasnički, *laissez-faire* konzervativizam (Kalhun). U Srbiji su krajem veka jedan protiv drugog ratovali elitistički, intelektualni, reformistički, tržišno orijentisani i dvoru bliski konzervativizam *Naprednjačke stranke* i populistički, antireformski, protekcionistički, agrarni, u početku čak i pun socijalističkih elemenata, pokret *Radikalne stranke*. Ova stranka je prva koja je kod Srba izašla iz uskog kruga elite i koja je "ušla u narod", gradeći svoju snagu na podršci širokih masa. Posebno u kasnijem periodu, kada je promenila svoju klasnu i društvenu osnovu, *Radikalna stranka* je bila prva, uslovno rečeno, narodnjačka stranka kod nas.

Zbog ograničenog prostora ovog članka, preskačemo skoro čitav vek da bismo u drugoj polovini osamdesetih pratili oživljavanje

⁹ Pogledati Đurković, 2007. str. 83.

političkog pluralizma i istovremeno ponovno buđenje masa na našim prostorima. Prvi masovan pokret Srba van oficijelnog komunističkog sistema desio se na sahrani Aleksandra Rankovića 1983, nekadašnjeg visokog funkcionera, koji je posle Brionskog plenuma uklonjen iz vlasti. Sledeći korak bile su spontane demonstracije Srba sa Kosmeta koji su protestovali zbog svog očajnog položaja 1986. i 1987. Ovu pojavu je Miloševićev režim preuzeo i instrumentalizovao za brojne mitinge širom Srbije, poznate kao "događanje naroda", ili "antibirokratska revolucija", koja se dešavala u sledeće dve godine i koja je kulminirala s proslavom šest vekova od Kosovske bitke na Gazimestanu i velikim mitingom na Ušću.

Jednom probuđena energija i nezadovoljstvo kod ljudi više nisu mogli da se obuzdaju i veoma brzo i lako su se okrenuli protiv onog ko ih je u jednom trenutku pokrenuo i instrumentalizovao. Demokracija je u Srbiji oživila na jedan silan, energičan, ali potpuno neorganizovan način u kome se ogromna snaga bez smisla i realnog cilja valjala ulicama da bi ogromni entuzijazam i oduševljenje brzo presahnuli. No, mitinzi koje je Draškovićev SPO organizovao 1990. i, posebno, 9. mart 1991. i Vidovdanski sabor opozicije leta 1992. pokazali su da se anti-komunistički, odnosno desni i narodni pokreti formiraju i bude u Srbiji.

Devedesetih su sve partije koketirale s nekom vrstom populizma ili narodnjačkih elemenata. Čak je i danas teško dati precizno ideološko određenje partija, a devedesetih je to bilo gotovo nemoguće.¹⁰ Treba se, na primer, setiti da je *Demokratska stranka* imala veoma zanimljive faze u razvoju, uključujući i fazu "narodnog kapitalizma" kada je Đinđić inicirao zaustavljanje otpočete privatizacije tražeći da režim podeli društveni kapital narodu.¹¹

¹⁰ To je dobro uočio Pribičević: "Takođe, treba reći da je u većini slučajeva vrlo teško definisati političke profile opozicionih stranaka pošto one u svoje programe i politiku često uključuju vrlo različite elemente - "malo jednog, malo drugog". Tako se, na primer, vrlo često dešavalo da lideri SPO, DS i DSS jedne nedelje govore o potrebi sprovođenja brže privatizacije, a već sledeće, da se prilikom prelaska na tržišnu ekonomiju mora voditi računa, pre svega, o socijalnom momentu". Videti Pribičević, 1997, str. 41.

¹¹ Videti, Mijatović, 1998, str. 268. O eksplicitnim izjavama Zorana Đinđića koje su definišale novi skoro socijalistički program brige za "malog čoveka" pogledati u Pribičević, 1997, str. 41.

Nešto smirenija situacija nakon 2000. i otvaranje prema međunarodnim tokovima pomogli su i partijama da počnu sebe ideološki da definišu i da se povezuju sa srodnim strankama u drugim zemljama. U takvoj podeli, DSS i G17 su se opredelile za *Evropsku narodnu partiju* čiji su pridruženi članovi u međuvremenu postale. Ova druga partija, međutim, i po svom programu i po praksi teško da spada među narodne stranke. SPO, nekada najznačajnija opoziciona grupacija, u međuvremenu je izgubila status relevantne stranke. SRS je jedna krajnje složena organizacija koja uživa najveću pojedinačnu podršku naroda, ali ju je teško staviti u ono što danas spada u narodnjačke stranke. Zbog svega rečenog, u poslednjih nekoliko godina kao relevantne i značajne stranke narodnjačke provenijencije u Srbiji nameću se DSS i *Nova Srbija*. Ovo su i same dokazale formirajući za izbore 2007. koaliciju koju su nazvali *narodnjačkom*. U ostatku teksta daćemo kratak pregled delatnosti i ocenu rada ove dve stranke vodeći se njihovim programskim načelima, ali još više stvarnom političkom praksom.

Demokratska stranka Srbije je nastala u leto 1992. godine. Povod je bio nepristajanje vrha DS da uđe u koaliciju DEPOS, a suštinski se radilo o odvajanju dela stranke koji je smatrao da se treba zalagati za agresivniju nacionalnu politiku. Za proteklih petnaest godina, ova stranka je prošla kroz nekoliko faza. Reč je o izrazito liderskoj stranci čija je sudbina usko povezana sa njenim neospornim predsednikom Vojislavom Koštunicom. Stranka, stoga, nije imala velikih unutrašnjih lomova. Jedini slučaj otcepljenja jednog dela članova desio se 1997. kada je Vladan Batić sa još nekoliko bivših članova DSS osnovao *Demohrišćansku stranku Srbije*.

Razmatranje istorije DSS podelićemo u tri faze. Prva je faza opozicije i traje od osnivanja do 2000. godine. Druga je faza frustrirane poluvlasti i traje od obaranja Miloševića do izbora 2003. godine i poslednja je faza vlasti koja traje i dalje i tokom koje Koštunica realizuje već drugi mandat predsednika Vlade Srbije.

Osnivačka skupština *Demokratske stranke Srbije* održana je 26. jula 1992. godine u Beogradu, nakon okončanja Vidovdanskog sabora. DSS je nastala odvajanjem onog dela DS-a koji je želeo da

učestvuje u DEPOS-u kao objedinjenoj srbijanskoj opoziciji. Od samog početka, DSS je percipirana kao izrazito intelektualistička stranka i kao stranka ljudi koji naročito drže do načela.¹² Takva pozicija ljudi koji izbegavaju svaku mogućnost prljanja donela im je, s jedne strane, veliko poštovanje kod jednog dela stanovništva (posebno onog urbanog), dok im je, s druge strane, donela negativne poene kod velike mase opozicionara koja je tražila akciju po svaku cenu. DSS je tokom devedesetih stekla imidž salonske stranke s nekolicinom izvanrednih poslanika, pre svega, uvaženih intelektualaca, dobrih poznavalaca političke teorije, ali bez ikakve stanačke infrastrukture i bez ikakvog marketinga.

U svakom slučaju, DSS je u ovom periodu odabrala jedan put beskompromisnog zastupanja načela i više se bavila osmišljavanjem programa nego pokušajima da osvoji neku vlast i da ta svoja načela realizuje. Kao što je poznato, za bavljenje politikom potreban je novac, a DSS je od svih opozicionih stranaka najmanje želela da koketira sa značajnim zapadnim izvorima finansiranja opozicije, kao i sa polurežimskim biznismenima. Čistog novca nije bilo, pa je stranka tako bila osuđena da uglavnom vegetira i da se rezervisano čuva blata u kom su se valjali politički subjekti u Srbiji tog doba. U tom periodu, stranka je više ličila na neuspešnu konzervativnu stranku nego na narodnjačku stranku koja po definiciji pravi program za mase.

Što se tiče same unutarstranačke organizacije, stranka je veoma brzo prešla put od idealističkih početaka do realističke politike snažne unutrašnje discipline i jake pozicije lidera. Prvi statut iz 1992. zaista svedoči o dobu nevinosti srpske opozicije koja je maštala da sve principe parlamentarne demokratije, koje nije mogla da realizuje u Srbiji, realizuje u samoj sebi. Iz današnje perspektive potpuno ne-

¹² O tome posebno svedoči Osnivačka deklaracija DSS pod nazivom *Naši razlozi*. Prva rečenica glasi: "Bez načela nema demokratije". A zatim se kaže: "Politička uverenje su za nas iznad svega. I iznad vođa, i iznad interesa, i iznad dnevne politike... Još jednom se potvrđuje stara istina: oni koji su spremni na ustupke, a svoju korist pretpostavljaju političkim uverenjima, ugrožavaju interese nacije i društva". Ove reči deluju neverovatno zanimljivo nakon iskustva četvorogodišnje vladavine DSS-a, koja je pragmatizam i preživljavanje na vlasti daleko pretpostavila pukim načelima.

stvarno deluje npr. član 7 prvog statuta stranke u kom se definiše "pravo pojedinca i manjine na sopstveno mišljenje". U prevodu, reč je o mogućnosti da se se organizuju institucionalizovani manjinski klubovi ili frakcije. Ili npr. članovi 31 i 34 koji predsedniku daju veoma ograničena ovlašćenja i detaljno se bave procedurom za njegov opoziv. No, već na sledećoj skupštini vidi se izuzetan pomak u pravcu pravljenja statuta jedne striktno hijerarhijski uređene organizacije i od tada ovlašćenja predsednika polako, ali konstantno rastu.

Programska orijentacija stranke je takođe evoluirala na zanimljiv način. U prvom programu iz 1992. dominiraju načela koja se svode na potrebu za raskidom s komunizmom i za uvođenje umereno tržišne parlamentarne demokratije. O vremenu u kom se živelo govori eksplicitno obrazlaganje značaja opozicije i očigledna potreba da se ona legitimiše. Od samog početka, DSS je najodlučnije na srpskoj političkoj sceni definisala neodvojivost nacionalnog i demokratskog pitanja. Demokratija se definiše i kao cilj i kao sredstvo u interesu srpske nacije i njene svakovrsne obnove. Programom provejava izraziti antikomunizam i antijugoslovenstvo (traže se revizija i ukidanje svih odluka AVNOJ-a iz 1943, kao i rehabilitacija žrtava komunizma, obnavljanje državnog kontinuiteta Srbije i Crne Gore od pre 1918. itd). Ostatak programa posvećen je afirmaciji osnovnih ljudskih prava i predstavljanju sektorskih politika.

Program iz 1994. je možda najznačajniji za delovanje DSS iz tog perioda. On je daleko obimniji, razrađeniji, ali i odlučniji nego prethodni. Posebno su zanimljiva njegova prva dva odeljka koja se bave političkim načelima i nacionalnom politikom. U prvom odeljku se pojavljuju tri nova elementa. DSS se tada zalagala da komunistički funkcioneri budu lustrirani i da im se tokom jednog perioda zabrani obavljanje državnih funkcija.¹³ Zatim DSS uvodi svoju ideju o unutrašnjoj organizaciji države kao države regija. U prvom programu iz 1992. govorilo se o oblastima, ovde se uvode regije, da bi u kasnijim programima sazrela ideja o regionima koja je inspirisana predlozima Mi-

¹³ Posle 2000. DSS se ozbiljno sukobila sa ostatkom DOS-a upravo oko lustracije kojoj se protivila. Međutim, problem je izgleda bio u tome što su oživele titoističke snage zahtevale da se lustriraju pobednici Osme sednice, a da se oni sami aboliraju.

odraga Jovičića. Regionalna organizacija Srbije je zaštitni znak DSS i zanimljivo je kako je ona evoluirala. U ranim fazama se ne pominje broj regiona i indikativno je da DSS ne pominje autonomni status Vojvodine niti Kosmeta.¹⁴ DSS je, zapravo, u početku imala ideju o preuređenju Srbije kao države velikog broja regiona tako da se i Vojvodina i Kosmet takođe podele na nekoliko takvih jedinica. Kao što je primetio Jovan Komšić, posle 2000. ova ideja ponovo evoluirala tako da se regioni posmatraju kao krupnije celine. Problem Vojvodine i Kosmeta DSS pokušava da reši tako što će ove dve celine biti dva regiona, a predviđa se da se osim njih formira bar još četiri regiona ili autonomne oblasti u centralnoj Srbiji.¹⁵ Treći momenat vredan pomena je radikalno zalaganje za što je moguće hitniju restituciju privatne imovine nepravredno oduzete od 1941. naovamo (za četiri godine na vlasti DSS ništa nije uradila u tom pogledu).

Odeljak o nacionalnoj politici donosi možda najtvrdje formulacije o potrebi stvaranja jedinstvene srpske države na svim etničkim prostorima gde Srbi žive.¹⁶ DSS eksplicitno insistira na pravu na samoopredeljenje za srpski narod na prostorima bivše Jugoslavije. Traži se puno pravo na samoopredeljenje za Republiku Srpsku Krajinu i definiše se pravo na svoju državu za Srbe iz BIH. Ovu pravednu borbu DSS u potpunosti podržava. Kaže se: "DSS teži punom kulturnom, ekonomskom i duhovnom jedinstvu srpskog naroda koji će, kada se steknu međunarodni uslovi, dovesti i do državnog jedinstva svih srpskih zemalja". Govori se o državnoj zajednici srpskog naroda. Za Srbe koji ostanu van granica ove zajednice traže se sva moguća manjinska prava i puna zaštita identiteta. Zanimljiva je i formulacija iz odeljka o spoljnoj politici u kojoj se insistira na principu da balkanske probleme rešavaju balkanski narodi. Ovo je nakon 2000. nestalo iz programa i zamenjeno je daleko realističnijim idejama o saradnji balkanskih zemalja u međunarodnim forumima i procesima dijaloga.

Usled dominacije nacionalnog i državnog pitanja devedesetih, pomenuti delovi programa su imali daleko značajniji položaj nego sek-

¹⁴ Vidi, Komšić, 2002, str. 64.

¹⁵ Uz ovo je nakon 2000. išla i ideja o dvodomnom parlamentu u kome bi drugi dom bio dom regiona. Videti Predlog ustava DSS iz 2002.

¹⁶ Videti Program *Demokratske stranke Srbije* iz 1994.

torske politike. Ti ostali delovi programa nisu se previše menjali, osim što su se dopunjavali i razrađivali. Program je delimično promenjen još 1996. i to se vidi u odeljku o nacionalnoj politici. Pošto je u međuvremenu pala Srpska Krajina i srpski narod doživeo strašan egzodus iz tih krajeva, umesto ranije formulacije o pravu na samoopredeljenje Republike Srpske Krajine, pojavljuju se dva nova paragrafa: u prvom se suprotstavlja sužavanju etničkog prostora srpskog naroda i traži se povratak Srba u navedene krajeve i autonomija po međunarodnim standardima; osim toga dodaje se eksplicitan zahtev da se Srbima na teritoriji Hrvatske garantuju sva prava na jezik, obrazovanje, upotrebu ćirilice itd.

Na sledećoj skupštini, 27. juna 1998, Program nije menjan, već je doneta veoma zanimljiva Programska deklaracija u kojoj su sažeta i na veoma precizan način izložena načela nacionalne politike DSS, ali je i jasno definisan odnos prema svim drugim akterima na srbijanskoj političkoj sceni. Referira se i na već uveliko zalafani sukob na Kosmetu, i na novu separatističku politiku rukovodstva Crne Gore, veoma se oštro ocenjuje tadašnje rukovodstvo Republike Srpske, negativno se određuje prema jalovim mitinzima i protestima opozicije, *Srpski pokret obnove* se direktno proziva kao kvaziopoziciona stranka, kritikuju se nove opštinske vlasti koalicije *Zajedno* zbog lošeg načina vladavine, kritikuje se *Demokratska stranka* zbog inicijativa za neprogramsko okupljanje političkih grupa i pojedinaca, i konačno, indirektno se priznaje svoj marginalizovani položaj, ali se za to okrivljuje režim.¹⁷

U svom praktičnom delovanju, DSS je tokom 1994. i 1995. bila izrazito kritična prema Miloševićевой novoj mirovnoj politici: bili su protiv Vens-Ovenovog plana i protiv blokade koju je Milošević uveo protiv Republike Srpske, oštro su ga kritikovali nakon Bljeska i Oluje... Tokom 1996. na saveznim izborima su bili deo koalicije *Zajedno*, ali nisu uzeli učešće u uličnim protestima. Koštunica je bio veoma rezervisan prema zapadnom učešću i podršci ovim demonstracijama. Jedan značajan deo članova (pa i rukovodioca) bio je razočaran takvim stavom i napustio je stranku, bilo prelazeći u redove drugih, bilo stvarajući sopstvenu (DHSS). Naredne godine, DSS je zajedno sa

¹⁷ Vidi Programska deklaracija DSS, 1998.

DS, vodila kampanju aktivnog bojkota republičkih i predsedničkih izbora zbog izuzetno pogoršanih uslova za učešće. U periodu 1998 - 1999. kada je Kosovo dominiralo politikom, DSS je zauzela čvrst stav odbrane nacionalnih interesa i (posebno tokom bombardovanja), oglašavala se saopštenjima koja su od svih opozicionih stranka bila najtvrdja prema agresiji i ponašanju zapadnih zemalja. No, i pored toga, očuvan je principijelni stav i u saveznom parlamentu DSS nije glasala za pristupanje Zajednici Rusije i Belorusije, ostajući privrženiya ideji o priključenju Srbije EU.

Druga faza delovanja DSS počinje 2000. s pripremama za septembarske izbore i naročito posle 5. oktobra. Za potrebe obaranja Miloševićevog režima napravljen je brak iz računa koji je od samog starta bio obeležen nepoverenjem. Ostatak DOS-a, predvođen Đinđićem, imao je sredstva, energiju i organizaciju, a DSS je imala Koštunicu kao jedinog još nepotrošenog lidera u Srbiji s velikim ugledom u narodu. Čim je oboren prethodni režim, počela je borba za vlast između ove dve struje. U toj borbi, DSS (odnosno Koštuničin kabinet predsednika SRJ, kao posebno telo uglavnom vanstranačkih ljudi okupljenih oko njega) bio je slabija strana i izgubio je tokom prve dve godine skoro sve političke bitke. Već u leto 2001, DSS je napustila Vladu, a 2002. Koštunica (iako ubedljivo najpopularniji političar u Srbiji) nije ni iz dva pokušaja uspeo da postane predsednik Srbije zato što DOS nije hteo da promeni izborni zakon. Koštunica se u tom periodu uglavnom bavio pitanjima prekompozicije SRJ, i kao rezultat tog angažmana potpisan je Beogradski sporazum i formirana Državna zajednica Srbije i Crne Gore. O ovoj fazi stalnog očekivanja vlasti i njenog izmicanja najbolje svedoči *Deklaracija Demokratske stranke Srbije* doneta 8. jula 2002. Situacija u Srbiji slika se najcrnjim mogućim bojama kao maltene još gora od one koja je postojala pre obaranja Miloševića: isti mehanizmi vladanja, pojačan stepen kriminalizacije i korupcije, sve teža ekonomska i socijalna situacija, obesmišljen parlamentarizam, urušeno sudstvo, maksimalna kontrola privrede i medija od strane vlasti, kritika zapostavljanja ustavnih promena itd.¹⁸

Nakon cele 2003. koju je provela u opoziciji i kada je rukovodiocima stranke tokom vanrednog stanja čak prećeno hapšenjem, DSS je

¹⁸ Vidi Deklaracija Demokratske stranke Srbije, 2002.

nakon izbora u decembru počela da preuzima vlast u Srbiji. Formirana je Vlada u kojoj je bila glavni partner i tokom sledeće tri godine DSS je faktički vodila državu, osim finansijskog i monetarnog sistema. Krajem 2006, kada je G17 ponovo oborila Vladu svojim izlaskom, DSS je bila prinuđena da konačno povede i realizuje proces usvajanja novog Ustava koji je izglasan bukvalno preko noći na jedan krajnje problematičan način. Nakon dvodnevnog referenduma krajem oktobra počele su pripreme za izbore koji su održani u januaru 2007. Višemesečni pregovori doveli su do nove Vlade u kojoj je DSS manji partner, ali je Koštunica ostao premijer, a potpredsednik stranke Jočić, ministar policije.

U ovom periodu, Program je menjan samo 2001. i te promene govore o transformaciji stranke ka novim vremenima. Zalaganje za jedinstvo srpskog naroda izgubilo je državopolitičku komponentu, a odbrana prava Srba van Srbije svela se na odbranu njegovih duhovnih, kulturnih i prosvetnih prava. Prisutno je zalaganje za specijalne veze sa Republikom Srpskom, za funkcionalnu zajednicu sa Crnom Gorom i za potpunu primenu Rezolucije 1244 na Kosmetu. Mnogo veći značaj dobijaju evropske i regionalne integracije, mada se i dalje ne pominju evroatlantske integracije. Sve veći značaj dobija razrada sektorskih politika, kao što je rudarstvo i energetika, urbanizam, šumarstvo itd. Sve veći značaj imaju pitanja prosvete, a usled postepenog približavanja EPP-u, DSS počinje sebe da definiše i kao narodnjačku partiju s posebnim pominjanjem značaja crkve i hrišćanstva za identitet. Upadljiva je, međutim, stvarna nezainteresovanost stranke za pitanja finansijske i monetarne politike, što je za jednu stranku takve provenijencije u Evropi nezamislivo. DSS je verovatno bila jedina stranka dominantna u Vladi koja nije kontrolisala Ministarstvo finansija. Do dolaska na vlast su se često zalagali za liberalizaciju privrede, ali nakon toga je i u teoriji i u praksi nadvladao diskurs koji se bazira na idejama solidarnosti, socijalne pravde i brige o ljudima. To se dešava u doba kada evropske narodne i demohrišćanske partije istovremeno sve više prave pomake u pravcu liberalizacije i zalaganja za tržišnu privredu.

Statutarne promene, a i činjenica da je Koštunica postao najznačajnija politička ličnost u zemlji, išle su u pravcu sve većeg jačanja njegove pozicije i sve manjeg značaja ostalih organa, uključujući i potpredsednike. Od početna tri došlo se do pet, a predlog Statuta

pred skupštinu 2007. predviđa čak i do 9 potpredsednika. To praktično znači da se urušava svaka ideja o partijskoj eliti i da, osim predsednika, u stranci ne može da postoji nijedna jača ličnost. Izvršni odbor je takođe sveden na operativno telo bez ikakvog političkog uticaja. Ključno je uočiti da DSS zapravo nije postala ozbiljna stranka od nacionalnog značaja s razvijenom infrastrukturom i elitom, što čini njen ključni paradoks: to bi trebalo da bude narodnjačka stranka, koja, istovremeno, ne pokušava stvarno da uđe u narod i da razvije infrastrukturu i sve aspekte svoje organizacije. To se videlo i po rezultatima poslednjih izbora: zajedno sa šumadijskim partnerima osvojila je 16,5% glasova, što znači da je sama stranka dobila negde oko 10%, što je čak 12% niže od DS-a i 18% niže od radikala.

Stranka se danas u svakom pogledu nalazi na prekretnici. Nakon pokušaja populističke kampanje za izbore 2007. i pravljenja narodnjačke koalicije, DSS pokazuje zaokret u pogledu spoljne politike. Napravljen je sporazum s *Jedinstvenom Rusijom* i istovremeno je u nacrt novog Programa ubačeno protivljenje pristupanju NATO savezu, ali uz privrženost evropskim integracijama. Generalno, DSS od 2000. naovamo beleži stalni pad popularnosti. Ako se taj trend nastavi, što je verovatno na osnovu sadašnjih pokazatelja, Srbija će ostati i bez tog zametka narodnjaštva i konzervativizma. U ovom trenutku, teško je videti kako bi od nje mogla da nastane ozbiljna desna narodnjačka stranka od nacionalnog značaja.

Nova Srbija je partija koja je nastala kada je 1998. Vuk Drašković dekretom iz stranke isključio svog potpredsednika iz Čačka, Velimira Ilića. Ilić je nakon toga formirao svoju stranku. *Nova Srbija* je karakteristična, jer je jedina značajna stranka čiji lider ne živi u Beogradu. Ona je i nastala i funkcionise kao relevantna regionalna stranka čije je sedište u Čačku, dakle u Šumadiji.

Nova Srbija je u potpunosti stranka čija je sudbina povezana s liderom Ilićem. U pitanju je veoma kontroverzna osoba, u javnosti najviše poznata po čestim incidentima s novinarima i neistomišljenicima i po sklonosti ka korišćenju psovki i uvreda. Ilić nikad nije krio da sebe ne vidi kao konvencionalnog političara i da psovke spadaju u ono što on jeste, narodni čovek. No, to mu je proizvelo odijum u

javnosti i to ne samo kod protivnika, već i kod dosta pripadnika srednje klase koji, naprosto, ne žele nepristojnost u javnom prostoru.

Ilić je, s druge strane, veoma pametno negovao predstavu o sebi kao ozbiljnom radniku, nesumnjivom patrioti koji smatra da je najvažnije da se okrenemo ekonomskom razvoju i radu. Takav pristup mu je (posebno u centralnoj Srbiji) doneo stalni rast stranke od 2000. naovamo i neprestano povećanje lokalnih odbora i članstva. Sa svojim partnerima, koje često nazivaju i lokalnim pašama (Kostić u Nišu, Marković u Jagodini, Stevanović u Kragujevcu, pa čak i Ugljanin u Novom Pazaru) napravio je izuzetno jaku mrežu tako da ova struktura drži lokalnu vlast u velikom broju opština, od Lazarevca do Sjenice i Niša na istok. Usponu je svakako doprinela i kontrola nad Ministarstvom za kapitalne investicije i mogućnost arbitrarne upotrebe sredstava za izgradnju infrastrukture, a posebno puteva.

Programski, *Nova Srbija* je zaista prava hrišćanska, narodna stranka. NS je monarhistička stranka koja "zastupa interese i očekivanja naroda kao celine".¹⁹ Zalaže se za evropske narodnjačke vrednosti i, zanimljivo, eksplicitno je protiv abortusa (nedodirljivost prava na život od začeca). NS izrazito potcrtava značaj nacionalne politike i jačanja nacionalne svesti ukupnog srpskog naroda: značajan deo programa koji zaista i u praksi ostvaruju jeste saradnja sa Srbima van Srbije i dijasporom (poseban segment programa posvećen je dijaspori).²⁰ Važan deo programa je i insistiranje na decentralizaciji, na punoj samostalnosti (uključujući i ekonomsku) lokalne samouprave (čak 75% prikupljenih sredstava po njima bi trebalo da ostaje opštini). NS insistira na revitalizaciji sela kao načina da Srbi sačuvaju teritorije na kojima žive.

Posebno su zanimljivi treći i peti odeljak programa. U odeljku o evropskoj budućnosti Srbije, NS se zalaže da Evropa iz trgovačkog društva preraste u političko društvo, odnosno zalaže se za Saveznu

¹⁹ Vidi Politička i programska načela Nove Srbije, doneta 26.11. 2005.

²⁰ NS je potpisala sporazume o saradnji sa *Demokratskim narodnim savezom* iz Republike Srpske i sa *Srpskom narodnom strankom* iz Crne Gore. Uz to treba istaći tradicionalno izvanredne lične veze između Ilića i premijera RS Milorada Dodika. NS je odigrala veliku ulogu prilikom izmene Zakona o državljanstvu u septembru 2007. kojim je svim Srbima van Srbije priznato pravo na državljanstvo.

Evropu. U petom odeljku koji se bavi privredom i finansiranjem potpuno se preuzimaju načela programa evropskih narodnih partija, te se NS zalaže za "socijalno-tržišnu ekonomiju koja najbolje spaja prednosti privatnog kapitala i preduzetništva s načelima solidarnosti i pravičnosti". Štaviše, "država mora sprečiti monopolsko delovanje u svim segmentima tržišta, u privredi, finansijama i na tržištu radne snage." Ovo je jedinstveni primer kod nas da je neko zaista preuzeo suštinu ekonomskog programa evropskih demohrišćanskih partija.

NS ima dva najveća problema: prvi su brojne afere koje su povezivane s vladanjem stranke (nabavka polovnih lokomotiva iz Švedske, netransparentna koncesija za autoput Horgoš - Požega, nejasni kriterijumi za izgradnju puteva itd); drugi je nedostatak jake partijske elite, pre svega, intelektualne. Međutim, čini se da je u poslednje vreme Ilić počeo sebi da privlači neka poznatija imena i da tako nadomešćuje taj nedostatak. U svakom slučaju, *Nova Srbija* je u ovom trenutku jedna relevantna politička grupacija koja postepeno raste, koja participira u vlasti kroz partnerstvo sa DSS-om, ali sve više vodi računa o izgradnji sopstvenog identiteta.

"Partalozi" u Srbiji često govore i prepoznaju kao poseban segment na sceni takozvani nacional-demokratski blok. Ta grupacija ljudi koja naginje ka onome što u Evropi baštini narodnjačka tradicija još nije dobila definisanu partiju za koju bi se trajno vezala i u kojoj bi prepoznala sistem i organizaciju preko koje može da zastupa svoje interese. SPO, zatim DSS i NS su zanimljivi dosadašnji pokušaji, ali čini se da prava narodnjačka ili konzervativna stranka u Srbiji tek treba da bude stvorena. Pitanje je samo da li će to biti od neke od postojećih grupacija ili će morati da nastane nova. Za takvu partiju prostor očigledno postoji. No, osim partija potrebna je i čitava piramida slično orijentisanih organizacija kao što su zadruge, sindikati, strukovna udruženja, udruženja poslodavaca, komore, mediji, časopisi, omladinski pokreti, zadužbine, fondacije, legati itd.

Literatura

- Duverger, M, (1976), *Les parties politiques*, Librairie Armand Colin,
- Đurković, M, (2007), *Konzervativizam i konzervativne stranke*, Službeni glasnik, Beograd
- Goati, V, (2004), *Partije i partijski sistem Srbije*, OGI centar, Niš
- EPP, (1992), *Basic programme*, IXth EPP Congress, Athens, November
- Komšić, J, (2002), Programska evolucija partija, u Vladimir Goati, *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra*, FES, IDN, Beograd
- Lijphart, A, (1990), Dimensions of ideology in european party systems, u Peter Mair (ed), *West European Party System*, Oxford University Press
- Mijatović, B, (1998), Privatizacija u Srbiji: put ka demokratiji?, u Samardžić, Nakarada, Kovačević (ur.) *Lavirinti krize*, IES, Beograd
- Pribićević, O, (1997), *Vlast i opozicija u Srbiji*, Radio B92, Beograd
- Stojiljković, Z, (2006), *Partijski sistem Srbije*, Službeni glasnik, Beograd
- Sartori, G, (2002), *Stranke i stranački sustavi*, Politička kultura, Zagreb
- Willetts, D, (2003), Conservatism and Christian Democracy, www.davidwilletts.org.uk/ccoarticle.jsp?type=speech§ionID=2&objectID=81937
- Osnivačka deklaracija DSS, 1992.
- Program i statut DSS, 1992.
- Program i statut DSS, 1994.
- Programska deklaracija DSS, 1998.
- Programska platforma DSS, 2001.

- DSS: osnovna načela za novi Ustav Republike Srbije, januar 2002.
- Deklaracija DSS, 8. jul 2002.
- Statut DSS, 2003.
- Predlog programa DSS, septembar 2007.
- Politička i programska načela Nove Srbije, 2005.
- Statut Nove Srbije, 2005.
- Sporazum o međusobnoj saradnji NS i DNS, 2007.
- Sporazum o međusobnoj saradnji NS i SNS, 2007.

Levi i desni ekstremizam u Srbiji

Sažetak

U ovom radu, na osnovu empirijskih pokazatelja raspravljam o političkom ekstremizmu prvenstveno (1) na osnovu ekstremizma u percepciji relevantnih političkih i socijalnih pitanja, (2) autoidentifikacije građana u političkom spektru levo - desno i na (3) osnovu toga kako građani percipiraju političke stranke u stranačkom sistemu označenom levo - desno.

Ključne reči: *politički ekstremizam, ekstremna levica, ekstremna desnica, politički spektar*

U modi su optuživanja za pripadnost političkoj desnici ili levisi, a još više za pripadanje njihovim krajnostima, što i nije čudno s obzirom da je davno zaključeno da je "jugoslovenski čovek, po svojim *duševnim dispozicijama*, politički /.../ ekstremist" (Dvorniković, 1990). Za jedne je u modi desnica, za druge je u modi levica! "Gužva na desnici je veća nego u autobusima GSP-a", tvrdi Neven Cvetičanin¹. Sa druge strane uzvraća Miša Đurković. "... nema gužve na desnici, već na levisi. I DS, i SRS, i SPS, i SDP pretenduju na neki deo levog biračkog tela. Na desnici je stvarna praznina. Srbija i dalje čeka dobru konzervativnu partiju desnog centra, sposobnu da odlučno gradi institucije i razvija tržišnu privredu".² Rastko Močnik, u svojoj studiji

¹ "O političkoj desnici u Evropi i Srbiji", Politika, 22. januar 2004.

² "Zastupnici gubitnika", Politika 24. novembar 2004. Isto i drugim radovima ovog autora, na primer: "Iako je doba jednopartijske države iza nas, komunistički duh je i dalje izuzetno snažan" (2005: 9).

fašizma, smatra da nije pravo pitanje hoće li biti ili neće biti fašizma, već koliko će ga biti! (Močnik, 1999). "Sada, kada se komunizam na Zapadu potpuno srušio, a socijalizam propao, znači li još išta biti na levlci?", pita se Entoni Gidens, teorijski tvorac "trećeg puta". No, ovaj autor, ipak, konstatuje da su socijalizam i komunizam "mrtvi, a ipak nas i dalje progone". A "progone nas", ipak, priznaje Gidens, vrednostima i idealima koje su nosili! (Giddens, 1999). Na kraju, tu je i mišljenje Nikole Samardžića po kojem su klasični ekstremi političkog spektra - mrtvi: "nacizam, fašizam i komunizam danas pripadaju vremenu koje je neumitno isteklo".³

U stvari, i za našu duhovnu klimu važi ono što je Vaclav Klaus rekao pre dve godine za stanje u Evropi uopšte. "Nakon potpune diskreditacije komunizma i u trenutku neporecive krize evropske socijaldemokratije, eksplicitni socijalizam je postao nedovoljno privlačan većini intelektualaca. Danas je teško naći - na Zapadu - intelektualca koji želi da bude "in" i da ima uticaj, koji bi sebe nazvao socijalistom. Eksplicitni socijalizam je izgubio privlačnost i zato ne treba da ga vidimo danas kao glavnog rivala našim idejama."⁴

Slom klasične levice poentirala je Parlamentarna skupština Saveta Evrope⁵, kada je na inicijativu desnice, u januaru 2006. godine, usvojila rezoluciju 1481 - "Zločini u ime teorije klasne borbe i diktature

³ "Igra maski i senki", *Danas*, 9. oktobar 2007.

⁴ Vaclav Klaus, "Intelektualci i socijalizam: viđeno iz postkomunističke zemlje u pretežno postdemokratskoj Evropi", saopštenje na skupu liberalnih ekonomista "Intelektualci i socijalizam", na Islandu, 2005. godine. Prema feljtonu u listu *Danas*, avgusta 2005.

⁵ Dragoljub Mićunović, jedan od sedmoro članova Evropskog parlamenta iz tadašnje SCG, glasao je protiv Rezolucije. Evo šta on o tome kaže u intervjuu listu *Danas*, 7. februara 2006. godine: "Socijalistička poslanička grupa koja je najbrojnija i čiji sam član, posle duže rasprave izglasala je stav kojim se traži povlačenje Rezolucije na doradu, a ukoliko taj zahtev ne prođe, da glasamo protiv. Naša grupa je smatrala da bi Rezoluciju trebalo usmeriti na opštiju osudu povreda ljudskih prava i totalitarnih diktatura, bilo da su one u hrišćansko-demokratskoj ili liberalnoj-političkoj oznaci, bilo kao leve bilo kao desne diktature. Stavljanje znaka jednakosti između fašizma i komunizma u ideološkom smislu bilo bi veoma opasno jer bi relativiziralo ideološku opasnost od nacizma koji je nasleđe rasističke i diskriminatorne teorije i komunizma koji je baštiniio teorije emancipacije i socijalne pravde."

proletarijata "- kojom su osuđeni zločini počinjeni za vreme vladavine "totalitarnih komunističkih režima" u zemljama istočne i srednje Evrope⁶.

Ukupno uzev, mnogo se danas u svetu i kod nas priča o krajnosti-ma levice i desnice. Ekstremna desnica je povremeno tema dana, pogotovu nakon uspešnih demonstracija ili zapaženih izbornih rezultata (ultra)desničarskih partija ili njihovih lidera (Austrija, Francuska, Holandija, Italija, Danska, Španija, Belgija, Švajcarska, Srbija...). Pitanje je, stoga, *da li kad pričamo o ekstremnoj desnici i ekstremnoj levici, zaista znamo o čemu govorimo?* (videti okvir na sledećoj strani!)

Gotovo da nema teksta, a knjige i studije i da ne pominjemo, a levo-desnim tipologijama političkog prostora, a da se s tim fenomenom ne pomenu sledeća tri momenta: da ti pojmovi vuku poreklo iz velike Francuske revolucije, da u mnogim jezicima *desno* označava ono što je *pravo* (u prostornom smislu) i *pravdu* (u smislu pravičnosti) i da su to relacioni pojmovi. Iako je reč o *opštim mestima*, ne može se reći da njihovo navođenje nema smisla. Naime, to je nešto što se mora znati, a ponekad je *zgodno* i da se pođe od tih opštih mesta. Ponešto od toga ne može se izbeći ni onda kada se tematizuju krajnosti levog i desnog, tj. ekstremna levica i ekstremna desnica. Dakle, prirodno je što se sa levo-desnom terminologijom počelo u Francuskoj revoluciji, jer je to, na neki način, istovremeno i rodno mesto savremenog političkog ekstremizma, i *levog* i *desnog*! Drugo, kada je reč o lingvističkom aspektu levo-desnih deoba, treba reći da su etimološki koreni reči "desno" u mnogim jezicima vezani za termine koji označavaju nešto što je ispravno, ali iz toga ne sledi ni analogija,

⁶ Najbolji odgovor ovoj Rezoluciji našao sam u "Kratkom eseju" Gorana Babića (Danas, 23. oktobar 2007) u kojem on, boreći se protiv zaborava, navodi dva svedočanstva Eve Timar objavljenih u listu *Uj elet*, 15. 3. 2002. i 7. 2. 2004. U drugom svedočanstvu daje se izvod iz govora dr Petera Kardoša, vrhovnog rabina Mađarske, povodom komemoracije 18. 1. 2004: "Ovde, u Mađarskoj, zakon stavlja znak jednakosti između kukastog krsta i crvene petokrake zvezde. Oba predstavljaju simbol zabranjene vladavine nasilja. Mi, preživjeli iz peštanskog geta, ne možemo staviti znak jednakosti između ta dva obeležja. Nas su istrebliivali pod kukastim krstom. Mučenike peštanskog geta ubijali su i bacali u Dunav pod strelastim krstom. Malobrojne preživjele iz geta spasli su nosioci crvene petokrake."

Brižna majka i njeno zlatno, nestašno čedo

Detinjarije i nacizam

- *Mama, ja sam nacista.*
- *Nisi, sine moj zlatni.*
- *Jesam mama, neki dan učlanio sam se u nacističku stranku. Imam knjižicu.*
- *To, lepi moj sine, nije dovoljno da bi neko bio nacista.*
- *Mama, ja nosim crnu košulju i kukasti krst.*
- *Sinčiću moj, to su samo detinjarije, a ne nacizam.*
- *Ali mama, neki dan izubijali smo nekoliko Jevreja.*
- *To ne znači da si nacista.*
- *Mama, razbijali smo i spaljivali njihove radnje.*
- *Čedo, to će možda tek jednog dana postati nacizam.*
- *Mama, počeli smo i da ih ubijamo.*
- *Da dušo, ali nacizam je mnogo više od toga.*
- *Mamice, osvojili smo vlast, doneli zakone protiv svih onih koji nisu naši.*
- *Ponosu mamin, sve je to daleko od nacizma.*
- *Majčice, osvojili smo skoro ceo svet, bombardujemo London.*
- *Lepoto mamina, sve je to za pohvalu, ali ti ne možeš pojmiti šta je sve nacizam.*
- *Draga moja majko, napravili smo logore u kojima spaljujemo niže rase, Jevreje, Slovence i Cigane. Istrebićemo ih i vladati svetom.*
- *To se vi, dušo, samo igrate, nacizam je nešto što ti još ne možeš da shvatiš. Znaš da je majka analitičar i da tačno zna šta je nacizam. To što vi radite nije ni nalik. Spavaj i sanjaj kako ćeš jednog dana postati firer, dobri moj Adolfe.*

Tomislav Drvar, Sombor (Objavljeno u listu Danas, 22. oktobar 2007.)

ni kolokvijalno, da je ekstremna desnica *ono pravije!* *Uostalom, to ne tvrde* ni svi oni koji zastupaju taj skup ideja! Na kraju, tu je bukvalna asocijacija na levo - desno kao prostornih oznaka. Iako ona ima veze sa relacionim karakterom političkih pojmova *levo i desno*, mnogo manje smisla iskazuje u slučaju krajnje desnice i krajnje levice. Na otvorenom prostoru levo i desno nemaju kraja; bilo gde da stanete i dalje imate prostor koji označavate kao levi i prostor koji označavate kao desni. Tu nema onog *krajnje levo* ili *krajnje desno*. Drukčije stoje stvari u zatvorenom prostoru, tu se može reći *krajnje desno* ili *krajnje levo*. Kao da bi značilo, da iskažem jednu možda i površnu analogiju,

da u *otvorenom društvu* s malo prava možemo govoriti o političkom ekstremizmu, za razliku od *zatvorenog društva*.

Psihološki lik političkog ekstremiste je sjajno opisao Žarko Trebješanin u jednom svom eseju: "Desničarski politički ekstremizam u vidu nacionalsocijalizma, pokazala su rana psihološka istraživanja /.../, povezan je sa autoritarnim tipom ličnosti (potisnuta agresivnost, obožavanje moći, grupni narcizam, antiintraceptivnost, kruto mišljenje, sklonost projekciji itd.). Kasnija istraživanja /.../ otkrivaju da istu psihološku osnovu imaju različiti vidovi političkog ekstremizma, kako levi tako i desni, poput *komunizama*, *fašizma* ili *verskog fundamentalizma*.¹⁷

Uobičajena je i nesporna upotreba pojmova ekstremne desnice za razne fašističke i neofašističke ("*new fascist*"), nacističke i neonacističke ("*new nazi*") grupe i političke partije. U slučaju ekstremne levice

¹⁷ I dalje: "Njih karakteriše /.../ poseban način dogmatskog mišljenja, a ne konkretni sadržaj mišljenja (npr. konzervativnost, konvencionalnost). Ekstremisti su netolerantne, agresivne i autoritarne osobe /.../ čije su potrebe i želje hronično osujećene. /.../ Ličnosti koje su nesigurne, nezadovoljne svojim životom, imaju izrazito osećanje manje vrednosti i nizak prag tolerancije, pune su potisnutog besa, te na najmanju uvredu reaguju prekomernom agresijom. Ekstremne političke stranke zadovoljavaju ovu čovekovu potrebu za agresivnošću i destruktivnošću. /.../ Za ekstremiste je tipičan fenomen pomeranja agresivnosti (sa pravog ali nedostupnog izvora frustracije, na zamenski, društveno dopušteni objekat) i traženje "žrtvenog jarca" (neka nezaštićena grupa). /.../ Pripadnici ekstremnih političkih pokreta i stranaka imaju osećanje izuzetnosti i nadmoći jer pripadaju izabranoj, povlašćenoj socijalnoj grupi (naciji, veri, partiji, klasi, rasi) koja se bori za jedan uzvišeni, plemeniti cilj koji će ljudima doneti "sreću", "slobodu", "spasenje". Istovremeno, oni osećaju prezir ili mržnju prema svima koji nisu "izabrani", koji nisu deo elite čovečanstva. /.../ Psihološke analize, međutim, pokazuju da se iza [toga] skriva duboko potisnuto osećanje manje vrednosti, nesigurnosti i anksioznosti. /.../ Ekstremista ima hipertrofirano osećanje grupnog identiteta (nacionalnog, stranačkog, verskog), koji proždire sve ostale pripadnosti (profesiji, porodici). /.../ Pripadnik ekstremne ideologije ima izgrađen poseban tip grupnog identiteta/.../ Najčešće svodi se na etničku, klasnu, rasnu ili versku pripadnost, kojom se njegov pripadnik diči i maše drugima ispred nosa kao crvenom maramom./.../ Njihova vizija sveta je iskrivljena i izvitoperena. Ona je crno-bela, isključiva, manihejska, u kojoj postoje samo dve strane, dobri i zli, anđeli i đavoli." (www.kczr.co.yu/.../politički%20ekstremizam/3zarko%20trebjesanin%20PSIHOLOGIJA%20POLITICKOG%20EKSTREMIZMA.doc).

termin je obično rezervisan za komunističke, anarhističke, anarho-sindikalističke, marksističko-lenjinističke, trockističke, maoističke grupe i političke partije. Ovde, obično, uz osnovnu odrednicu levo-desno (*left, right*) idu kvalifikacije koje pojačavaju intenzitet sadržan u osnovnoj odrednici - *far, hard, ultra, subversive, extreme, radical...* Ovako ili onako, ekstremna desnica i ekstremna levica predstavljaju tek pojednostavljene apstrakcije ideološkog diskursa, a svako usložnjavanje, bilo u kolokvijalnom bilo u naučnom govoru, faktički smanjuje njihovu interpretabilnost i dovodi u pitanje njihovu komunikativsku valencu.

U ovom kontekstu govori se i o "novoј lelici" i "novoј desnici" sa prilično različitim konotacijom. Nova levica nastaje u kasnim pedesetim i u šezdesetim godinama prošlog veka. Smatra se da je vrhunac njenog razvoja u Americi bio u kasnim šezdesetim kroz protivljenje ratu u Vijetnamu, a u Evropi u studentskom pokretu "68". Teorijski, njen nastanak i razvoj vezan je za kritičku teoriju Frankfurtske škole, posebno za radove Markuzea, Horkhajmera, Adorna, a nešto kasnije i Habermasa (ovde svoje mesto ima tada i naš *Praxis*)⁸. "Nova levica je povezala u jednu nedovoljno koherentnu alijansu različite socijalne pokrete - radikalne studente, sekcije mirovnih pokreta i rane feminističke i ekološke pokrete - zajedno sa intelektualcima krajnje različitog porekla i orijentacija, uključujući komunističke disidente, anarhiste, levo orijentisane socijaliste i kritičare kulture" (Boottomore, 1991)⁹. Nastanak nove desnice je povezan sa oživljavanjem desnice krajem sedamdesetih godina prošlog veka, a posebno se vezuje za Ronalda Regana i Margaret Tačer, dok se na teorijskom planu povezuje za Hajekove i Fridmanove radove.

U nas se kao ekstremističke organizacije, udruženja, institucije i neformalne grupe pominju: Otačastveni pokret Obraz, Srpski narodni

⁸ "U fokusu nove levice je kritika ne samo dogmatskog marksizma i totalitarnog komunizma već i liberalne teorije, pre svega osnovnih postulata liberalizma, tj. individualizma i razdvajanja načela slobode od jednakosti." (Golubović, 2001).

⁹ Tom Bottomore, *Twentieth Century Social Thought*, ed. by W. Outhwait & T. Bottomore, Blackwell, 1993. Prevod u Republici no 268.

pokret "1389"¹⁰, Udruženje Srpski sabor Dveri¹¹, "Sveti Justin Filozof", Srpski narodni pokret "Svetozar Miletić", "Nacionalni stroj", Udruženje studenata Pravnog fakulteta "Nomokanon"¹², "Krv i čast"¹³, "Rasni na-

¹⁰ "Pokret '1389' je obrazovan početkom oktobra 2004. godine s ciljem da usmeri i sabere značajnu, ali pomalo haotičnu energiju nekolicine poznanika i prijatelja i da postojeće rodoljubivo pregnuće podigne na viši organizacijski nivo /.../ Naša osnovna načela su: rodoljublje, pravoslavna vera, sloga, očuvanje čistote i bogatstva srpskog jezika, ćirilčno pismo, porodične vrednosti, državni suverenitet i teritorijalna nedeljivost Srbije. Suprotstavljamo se: sektaštvu i unijaćenju, narkomaniji, gej pokretu, (organizovanom) kriminalu i korupciji." (<http://www.1389.org.yu/onama.html>).

Izvedene akcije: 1. "Srpski heroji". Plakati podrške Radovanu Karadžiću i Ratku Mladiću optuženima za na vodne ratne zločine! (17.02.2004.), 2. "Nije Srbija šaka pirinča...". Odgovor na pretnje glavnog tužioca Haškog tribunala Karle del Ponte (24.11.2004), 3. "Šta ste ovog meseca uradili za otadžbinu?". Kalendar za 2005. godinu! (31.12.2004) /.../ 14. "Bulevar Ratka Mladića". Narod odlučuje! (21.05.2007), 15. "Sigurna kuća za Ratka Mladića" širi se mreža jataka! (05.09.2007). (<http://www.1389.org.yu/izvedeneakcije.html>)

¹¹ "Srpski sabor Dveri je udruženje građana koje se rađalo na tribinama-promocijama našeg časopisa (Dveri srpske su nastale 1999. godine "kao nacionalno glasilo studenata srbistike, vremenom postavši glas svih pravoslavno verujućih i nacionalno opredeljenih studenata Univerziteta u Beogradu"), kada je veliki broj mladih ljudi imao želju da se poveže sa nama i da se uključi u naš rad. Vremenom je Srpski sabor Dveri postao udruženje koje okuplja one mlade ljude koji u svetosavskoj kulturi i svetosavskom načinu života vide smisao i prostor za svoje društveno delovanje /.../ Predstavili smo naš rad na više desetina mesta u Beogradu i organizovali preko 100 tribina na najrazličitije /.../ teme na Filološkom i Mašinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (Mašinc četvrtkom danas je najposećenije stecište omladine u Beogradu i najvažnija pravoslavno-nacionalna tribina u Srbiji). Naš časopis i udruženje predstavili smo i na preko 30 tribina i lokalnih medija po unutrašnjosti Srbije /.../ Srpski sabor Dveri danas ima preko 20 ogranaka po gradovima Srbije /.../ U prošloj godini organizovali smo ukupno preko 100 različitih događaja..." (<http://stari.dverisrpske.com/>)

¹² Udruženje je osnovano "sa ciljem promovisanja načela i ideja na kojima je zasnovano 'Zakonopravilo' (grč. Nomokanon) Svetoga Save - prvi srbski crkveno-svetovni pravni zbornik. /.../ Kao institucionalni uzor našeg udruženja (po kome uostalom i nosi naziv) i pravno pokriće crkveno-državne simfonije i sinteze hristijanizovanog rimskog prava, na jednoj, i hrišćanskog učenja, na drugoj strani, "Zakonopravilo" predstavlja

cionalisti - rasonalisti"¹⁴, "Omladinski pokret 64 županije" (HVM)¹⁵, "Veterani Honveda", Helsinški odbor za ljudska prava; Kolektiv DBPD - "Društvo za Borbu Protiv Društva"¹⁶, Sindikalna konfederacija "Anarho-

jasan putokaz svim studentima Pravoslavno-nacionalnog pogleda na svet, u nastojanjima da utiču na povratak srbskog prosvetnog i pravnog sistema svojim sveto-savskim korenima, kao i na sagledavanje savremenih društvenih i pravnih problema, u svetlosti 'Zakonopravila'. " (<http://www.nomokanon.org.yu/nomokanon.php>)

- ¹³ "Iako, politički gledano, pripadaju čvrstoj desnici i ideološki su najbliži 'Obrazu', skinhedsu uglavnom nisu simpatizeri nijedne političke stranke što je, između ostalog, i posledica njihovog dubokog uverenja u postojanje globalne zavere gde konce svetske politike vuku uglavnom 'Jevreji, masoni, muslimani, velike banke i firme, i organizovani kriminal'." (NIN, 17. jun 2003.)

"Braćo i sestre saborci! Dobro došli na zvanični sajt srpske Krv i čast divizije. Prvenstveno želimo da kažemo da naš sajt nastoji da informiše i obrazuje sve zainteresovane posetioce, kao i da propagira revolucionarnu ideju nacional-socijalizma bez kompromisa. /.../ Teška vremena zahtevaju radikalna rešenja, tako da je NS revolucija jedini lek za obnovu naše rase i nacije. Danas, iako smo pod čizmom cionističke represije, moramo biti ujedinjeni i odlučniji nego ikada da se borimo za našu slobodu i opstanak po svaku cenu!" <http://www.bhsrbia.org/uvod.htm>)

- ¹⁴ "Ovaj tekst je zvanični dokument Rasonalista Srbije, novog rasonalističkog pokreta mladih ljudi koji zastupa TREĆI PUT. Mi smatramo da je politika u levo i politika u desno jednako zlo koje služi podeli srpskog naroda. Levica i desnica su dve strane jedne iste medalje, dva odvratna pileta iz jednog istog gnezda. Naša ideologija i politika se zasniva na RASNOM NACIONALIZMU koji možemo sažeti u tri osnovne tačke: 1) rasni opstanak, 2) nacionalna sloboda, 3) socijalna pravda. Ovaj dokument je zacrtani pravac za novi srpski nacionalizam zasnovan na beloj rasnoj pripadnosti, evropskom nasleđu i srpskoj kulturi." (<http://www.rasonalisti.net/program/>)

- ¹⁵ "Pored autonomije Pokrajine Vojvodine i personalne autonomije Mađara koji žive na ovoj teritoriji, smatramo potrebnim da severni deo Vojvodine, na kome 70 posto stanovništva čine manjine, postane regija. Ova teritorija za nas predstavlja Južnu oblast (Multietničku regiju Južne oblasti) /.../ Glavne karakteristike ove regije bile bi: devedeset posto poreza /.../ ostao bi na ovoj teritoriji. Severna multietnička regija sklopila bi carinski sporazum sa Mađarskom /.../ čime bi se stvorila mogućnost za inostrana ulaganja. Građani Severne multietničke regije dobili bi trajnu i besplatnu vizu za ulazak u Mađarsku. /.../ Izdavanje dozvole za useljenje na teritoriju Severne multietničke regije spadalo bi isključivo u delokrug ove regije. /.../ Treba obezbediti da se oko 30 hiljada izbeglih lica

sindikalistička inicijativa¹⁷, Partija rada¹⁸, AFANS (Antifašistička asocijacija Novi Sad)¹⁹, pa čak i SAFS - Savez antifašista Srbije (reč je o Društvu za istinu o NOB)²⁰; a potom i internet-forum *Socijalni front*,

sa teritorije Severne multietničke regije vrati svojim kućama, a, istovremeno, treba pomoći da se oni koji su se iselili sa teritorije Severne multietničke regije vrate ovamo. /.../ Formiranje Severne multietničke regije koja bi bila pravno uređena kao federacija, i to u skladu sa etničkom proporcionalnošću, a sastojala bi se od javnih uprava (opština)..." (www.hu/hirek/smr.pdf)

¹⁶ Najekstremnija ateistička grupa u Srbiji koja se bori "za drugačiji svet, stvoren prema potrebama ljudi, a ne po interesima ekonomskih i političkih elita!" Kolektiv DBPD ima OBOR (Odsek za borbu protiv organizovane religije) koji izdaje časopis *Bezbožnik*.

¹⁷ ASI je osnovana 2001, a 2004. su primljeni u Internacionalu (Međunarodnog udruženja radnica i radnika). Članstvo Sindikalne konfederacije (ASI) iz Novog Sada, Kule i Beograda, aktivno je učestvovalo u antifašističkom bloku koji je, jasno odvojen od liberala i političara, bio "spreman na zaustavljanje fašista svim sredstvima". Pod transparentima "Protiv fašizma svim sredstvima", "Neće proći", "Smrt fašizmu - smrt privatizaciji" i "Ko neć da se bori protiv kapitalizma, neka čuti o fašizmu", antifašistički blok od više od 250 učesnika koji su, pored ASI-ja, činili i pripadnici i pripadnice još nekoliko antifašističkih, antiautoritarnih i revolucionarnih kolektiva, kao i antifašistički navijači, blokirao je maršrutu najavljenog nacističkog marša, a zatim je predvodio antifašističku povorku u šetnji ka spomeniku Jaši Tomiću. /.../ tridesetak neonacista, sakrivenih iza ograde dvorišta pivnice i iza dva kordona žandarmerije, uzverali su se uz ogradu i počeli da provociraju antifašiste dizanjem ruke u nacistički pozdrav i uzvikivanjem 'Zig hajll!'. Na to je razjarena antifašistička masa odgovorila gromoglasnim skandiranjem "Pobićemo naciste!", "Ovo je groblje fašizma" i "Sledi firera i ubi se, Gorane, Gorane..." "U tom trenutku, vidno iznervirani, neonacisti su počeli da zasipaju kolonu kamenjem i granama iz dvorišta pivnice. Antifašisti su reagovali složno i hrabro, uzvrativši neonacistima. No, država je u ovom slučaju, po ko zna koji put, pokazala da uvek žmuri na desno oko. Fašisti su zaštićeni od strane policijskih kordona, i antifašistima nije dozvoljeno da se razračunaju sa njima onako kako se to na našim prostorima uvek radilo", navedeno je u saopštenju. "Nekolicina onih koji su uspeli da probiju kordon i neprijateljima zadaju bolnije udarce, pendrečeni su od strane policije, a dva antifašistička druga su uhapšena. Policija je reagovala protiv neonacista tek u trenutku kada je veliki kamen, bačen iz dvorišta pivnice, pogodio jednog od policajaca iz kordonu u glavu. Nakon toga je sve bilo veoma brzo završeno i neonacisti su bili pohapšeni", navedeno je u saopštenju. Prema navodima ASI,

internet magazin *Katalaksija*, emisija *Peščanik* na Radiju B92, časopis *Nova srpska politička misao*, "Latinkini jakobinci" (ma šta to značilo)...

Teško da se za svaku od navedenih organizacija i grupa može pouzdano tvrditi da je ekstremistička, kao što se ne može tvrditi da je ovde navedena svaka ekstremistička organizacija i grupa. U nas jednostavno nema sistematskih analiza političkog ekstremizma. O političkom ekstremizmu se piše kada se on pojavi, obično u vidu nekog ekscesa, stvarnog ili tako interpretiranog, ili kroz esejističke prikaze tzv. analitičara (Danas, Politika, Republika, Vreme, NIN, a sve to, na neki način, sublimiše Nova srpska politička misao; tu su i sajтови samih ekstremističkih grupa). Veoma su retki pokušaji da se nešto sistematičnije pristupi ovoj temi. U tom kontekstu treba pomenuti i debatu, Okrugli sto "Nova srpska desnica i antisemitizam" (Beograd, Hel-

povorka je nakon toga nastavila šetnju do spomenika žrtvama racije, a posle završetka demonstracija, aktivisti ASI obavešteni su da je i četrdesetak pripadnika klero-fašističke organizacije "Obraz" "statiralo u kurukuru", krijući se u porti obližnje crkve. <http://www.seecult.org/portal/html/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=24226&mode=thread&order=0&hold=0&POSTNUKE-SID=33f477c908e5bb85a6b9fb7d003ac987>).

- ¹⁸ Osnovana 1992, okupili se oko Vlada Dapčevića. "Partija rada je politička organizacija proletarijata, svih onih koji su na bilo koji način eksploatisani i obespravljani. Partija rada svoj program zasniva na teoriji naučnog socijalizma, marksizma-lenjinizma." (<http://www.partijarada.org.yu/>)
- ¹⁹ Evo šta za ovu organizaciju kažu njeni protivnici: "Ispod ovog imena krije se još jedna ekstremno leva organizacija. Navodno su borci protiv fašizma, a u praksi otvoreno napadaju SPC, organizuju anarhističke tribine na univerzitetima na kojima se razgovara o sprovedenju različitih oblika bezvlašća u praksi. Kada je Nacionalni stroj upao na jednu takvu tribinu, odmah je pozvana Specijalna antiteroristička jedinica (SAJ), iako su pripadnici Stroja bili nenaoružani, i nisu se opirali hapšenju." (www.srpskilist.org).
- ²⁰ Reagovanje SAFS-a povodom najavljenog marša neonacista u Novom Sadu 7. oktobra 2007: "Oklevanje vlasti da osude i zabrane najavljeni marš Nacionalnog stroja, kojim se faktički obeležava rođendan jednog od najbližih Hitlerovih saradnika Hajnriha Himlera, šefa SS-a, Gestapoa i drugih zločinačkih institucija u njihovom okrilju - još jedan je povod da Savez antifašista Srbije - Društvo za istinu o NOB-u ukaže da su profašističke, neonacističke i klerofašističke grupacije i delatnosti više nego ozbiljna opasnost za razvoj demokratije i budućnost Srbije..." (<http://www.antifaszam-nob.org.yu/glas.php?id=136>).

sinški odbor za ljudska prava, novembar 2005), debata "Rasizam, fašizam, ksenofobija" (takode Helsinški odbor, Novi sad, decembar 2005), okrugli sto "Politički ekstremizam u Srbiji" (maj 2006, Zrenjanin, u organizaciji tamošnjeg Kulturnog centra)...

Politički ekstremizam se može videti, meriti i ocenjivati u nekoliko ravni političkog i socijalnog života. Drugim rečima, on se javlja, zavisno od vremena²¹, na različitim mestima, manje ili više organizovan; kao opšti pogled na svet ili tek kao rešenje određenog problema, kao razrađena interpretacija onoga što nam se dešava i što treba da se desi ili tek osećaj direkcije za rešavanje nekog pitanja, kao celovita ili fragmentarna ideološka misao o društvu i svetu u kojem živimo i načinima njegovog uređenje i rekonstrukcije.

Jednom je u pitanju pojava ekstremizma u ravni stavova i mišljenja o relevantnim političkim i socijalnim fenomenima.

Drugi put, ekstremizam možemo posmatrati u ravni ponašanja pojedinaca, neformalnih i manje ili više organizovanih grupa.

Treći put, o ekstremizmu govorimo u slučaju radikalne promene političkog pravca, tj. radikalnih ideoloških zaokreta i radikalnih promena politike; tu su i ona "preletanja" iz jedne stranke u drugu koja ne pripada dotadašnjoj stranačkoj familiji²².

Četvrti put se politički ekstremizam posmatra u ravni samopozicioniranja ispitanika u političkom spektru relaciono označenom.

U petoj ravni, ekstremizam se vezuje za političke stranke i druge političke grupe. U tom slučaju, ekstremizam se može posmatrati iz tri

²¹ Smešno je danas, na primer, videti koga su sve socijalistički vlastodršci (pa i naši) svrstavali u desnicu ili "levičarske sektaše". Zanimljivo je da se u socijalizmu ekstremna levica određuje kao "levičarenje", "leva skretanja", ultralevica...

²² Kada je reč o političkom ekstremizmu koji je vezan za pojedinca, a ne za grupu ili organizaciju, treba razlikovati političke i uopšte *javne ličnosti* od tzv. *običnog građanina*. Ono što je legitimno za mišljenja, stavove, ideološke i druge zaokrete i preokrete *običnog građanina*, nije legitimno za *javne ličnost*; oni nose drukčiju vrstu i obim odgovornosti koja proističe iz njihove realne ili potencijalne javne uloge.

ugla: iz ugla građana (onih koji su pristalice date stranke, onih koji su pristalice drugih stranaka i onih koji imaju određenu distancu prema političkim strankama), iz ugla stranačkog programa i ideologije stranke, kao i iz ugla konkretne politike koju vodi data stranka.

Šesti put, ekstremizam se javlja u kontekstu metoda, procedura i dinamike postizanja društvenih i političkih ciljeva, u sprovođenju određenih politika; reč je, dakle, o metodskom radikalizmu.

Vidimo, dakle, da je politički ekstremizam uvek neko odstupanje (određenog sadržaja, obima i intenziteta; manje ili više kognitivno, manje ili više zasićeno emocijama) u odnosu na neki centar, neku "normalu", neki *mainstream* u politici. Ekstremno je, dakle, sve ono što nije u centru, što nije "normalno", što nije *mainstream* ili ako, barem, nije blizu toga. - Iako su ovo kolokvijalna značenja ekstremizma, naučna analiza ipak mora poći od njih.

Nekim od ovih pokazatelja političkog ekstremizma i polja na kojima se pojavljuje, u ovom radu posvetiću veću, a drugima manju pažnju. Akcenat stavljam na (1) ekstremizam u percepciji građana relevantnih političkih i socijalnih pitanja, (2) autoidentifikaciju građana u političkom spektru levo - desno; i (3) identifikaciju političkih stranaka od strane građana, a u političkom spektru levo - desno.

Kriterijumi razlikovanja

I dok u nauci možemo biti za ili protiv levo-desne oznake političkog prostora koliko god hoćemo, dotle u političkoj praksi to označavanje ima smisla dok god je orijentišuća za relevantan broj birača²³. Dodao bih i jednu ogradu vezanu za naučni status levo-desnog označavanja. Naime, stepen predikativnosti ove podele onemogućava bilo kakvu naučnu "samovolju" u tretmanu ovog fenomena. Dok god nam ova podela omogućava predviđanje izbornog rezultata (uz prihvatljivu marginu greške), ona ima opravdanje u psefologiji, izbornoj sociologiji i sličnim disciplinama; ona ima svoj puni smisao. Visoku korelaciju levo-desnog opredeljenja (ideološko smopozicioniranje)

²³ "Šema levo - desno funkcioniše kao takav generalizovani mehanizam za razumevanje kompleksnosti, koji služi primarno da omogući funkcionalnu orijentaciju pojedinaca i funkciju komunikacije za politički sistem" (Fuchs and Klingemann, 1990: 205).

i izbornog opredeljenja, potvrđuju mnoga svetska istraživanja (videti, na primer, Abramovitz and Saunders, 1998).

Uobičajeno je da se za upotrebu sheme levo - desno kao kriterijum uzima samo razumevanje ideološkog značenja termina. Na primer, "ako samo manjina građanstva u zapadnom društvu misli ideološki, ili ako veliki deo populacije nema ideološkog razumevanja termina kao što su levo i desno ili liberalno i konzervativno (Converse, 1964, 1975b; Klingemann, 1979b), onda te dimenzije ne mogu biti viđene kao korisna sredstva orijentacije za populaciju u celini, već samo za političke elite koje imaju mogućnost ideološkog načina mišljenja." (Fuchs and Klingemann, 1990: 204). U empirijskim istraživanjima, ova dva nemačka autora, a i niz drugih (na primer, Šiber, 1991), kriterijume primene ideološke levo-desne sheme nalaze u obrazloženom samopozicioniranju ispitanika u političkom spektru (o tome sam diskutovao u Mihailović, 2006).

Da li može postojati ekstremna desnica ili ekstremna levica, ukoliko ne postoji desnica, odnosno levica? Da li može da postoji samo levica ili samo desnica? Tu je i pitanje da li levica ili desnica mogu postojati bez svojih ekstrema? (Ne mislim ovde na političke stranke, nesumnjivo da je u stranačkom sistemu sve moguće, već na politička mišljenja i ideologije.) Uvek postoji neka levica i neka desnica, pitanje je samo šta je njihov sadržaj. No, da li su levica - desnica i njihove krajnosti, samo prazne forme, ambalaža, ljuštore koje poprimaju kakve god hoćete sadržaje (Sartre kaže: *prazne kutije*)? **Postoje, dakle, neki lako prepoznatljiviji ideološkopolitički fokusi u političkom prostoru koje je bilo prirodno (zgodno, praktično, normalno) označiti relaciono, levo - centar - desno (uz ekstreme na levoj i desnoj strani), pri čemu su ti fokusi temporalnog karaktera.** Praktično, to znači, da određena epoha ima relativno tačno određene ideološke sadržaje u fokusu pojmova levice i desnice, odnosno ekstremne levice i ekstremne desnice. S vremenom se sadržaji menjaju, odnosno, menjaju se usmerenja fokusa ("levica i desnica su s vremenom menjale značenje", kaže Entoni Gidens).

Da li se ideološko-politički fokusi daju identifikovati samo na osnovu ideološkopolitičkih sadržaja, ili oni uključuju i metode političke borbe? Ima mišljenja po kojem se kriteriji levo - desnog razlikovanja, a pogotovu izdvajanja njihovih ekstrema, redukuje na metode i procedure političke borbe. Svedoci ovakvog viđenja stvari bili smo počet-

kom jeseni 2007. godine kada se u političkim procenama "novosadskih događaja" moglo čuti kako su upravo metode i politička sredstva ono što izjednačava ekstremnu desnicu i ekstremnu levicu i što omogućava da jedne i druge svrstamo u političke ekstremiste. Tako je, na primer, prvo zaključivano kako Srpska radikalna stranka spada u ekstremnu desnicu, a Liberalno demokratska partija u ekstremnu levicu, a potom i da su istupi prvaka Lige socijaldemokrata Vojvodine fašističke provenijencije²⁴ jer se, kao, oni ne razlikuju od onoga što su izjavljivali i činili pripadnici fašističke grupacije "Nacionalni stroj", da bi se na kraju, direktno ili indirektno, zaključilo da su fašizam i antifašizam jedno te isto! A i inače smo svedoci pojave *anti-antifašizma* u nas²⁵.

U ovom kontekstu, pažnju zaslužuje mišljenje Vesne Pešić po kojem radikalna leвица i radikalna desnica ne spadaju u kontinuum desno - levo. Ovaj stav Vesna Pešić obrazlaže na sledeći način: "Radikalni socijalizam (boljševizam) negira građansko i demokratsko društvo u kome se jedino mogao institucionalizovati socijalni konflikt u paritetnoj (lateralnoj) podeli levog i desnog u sferi političkog. Svakom radikalnom socijalizmu, liberalna demokratija (naročito u formi građanske levice, tj. socijaldemokratije), predstavlja glavnog neprijatelja. Za radikalnu desnicu, izraženu u fašizmu, liberalna demokratija je u svim formama bila najveći neprijatelj. Oba ekstrema su negirala

²⁴ Valjda najbesmislenija izjava iz ovog korpusa ocena jeste ona po kojoj sam termin "liga" asocira na na jednu talijansku profašističku stranku!

²⁵ "Termin anti-antifašizam u pozitivnom smislu najpre je počela da koristi nemačka ekstremno desničarska grupa 'Evropa nacija' 1972, označavajući antifašizam kao političku represiju, a levicu, antifašiste i mirovne pokrete kao neprijatelje nacije. Danas je u Nemačkoj izraz "Anti-Antifa" oznaka za neonaciste koji skupljaju podatke o antifašističkim aktivistima da bi se protiv njih borili nasiljem. Ovi podaci se objavljuju na "crnim listama", "desnog fronta". Parole "ko je antifašist, taj je takođe komunist", i "antifašizam je prurušeni marksizam" služe da se antifašizam potisne iz javnih debata. /.../ U Srbiji se anti-antifašizam iskazuje u raznim verzijama: "patriotski" intelektualci svrstavaju Milana Nedića u sto najznačajnijih Srba, četnici se u udžbenicima proglašavaju antifašistima i u parlamentu stiču boračka prava, 20. oktobar 1944. tretira se kao okupacija, a ne kao oslobođenje, brišu se antifašistički simboli iz naziva ulica, i sl. /.../ anti-antifašizam relativizuje zločine fašista, rehabilituje kvinslige i iznova vrednuje žrtve i dželate" (Kuljić, 2006).

podelu na desno i levo, odnosno negirala su liberalno i pluralističko društvo. Zato se i kaže da se ekstremi dodiruju. Taj dodir smo u našem slučaju mogli na oči da gledamo kada su se komunisti (Milošević, Šešelj, Vuk Drašković itd.) pretvorili u nacionalističke ekstremiste, nametnuvši takav konsenzus koji i dan danas dominira." (<http://www.ldpsabac.org/content/view/158/64/>).

Političke metode i politička sredstva su često neodvojiva od ideološko-političkog sadržaja. Ako raniji i sadašnji fašizam za politički cilj ima uništenje Jevreja, Roma, homoseksualaca... onda je tu "sredstvo" ugrađeno u "cilj" i oni su neodvojivi. S druge strane, ako se za cilj postavi osvajanje vlasti, a zna se da se u osnovi to dešava samo na dva načina (ne računajući tu one koji nasleđuju vlast): izbornim putem ili nasilnim putem, onda se stvari komplikuju, jer se nasilje kao takvo može vezati za bilo koji od četiri osnovna levo-desno politička koncepta (dva na levoj i dva na desnoj strani, ne računajući centar). Istorija daje primere za nasilno osvajanje vlasti i levice i ekstremne levice, i desnice i ekstremne desnice, kao što daje primere osvajanja vlasti od strane fašista - putem izbora!

Levo i desno zavise od stajne tačke. Nema sumnje da ako smo u *sredini* političkog prostora, vidimo i političku levicu i političku desnicu. Međutim, i ako smo na desnici ili na levisi i tu ima političkih opredeljenja za koje možemo reći da su levo, odnosno desno od nas. Ne znam samo da li onaj ko se izjašnjava kao pripadnik ekstremne levice ili ekstremne desnice vidi nešto sa svoje leve, odnosno desne strane. Ako bi nešto videli na svojoj "pravoj strani", mnogi među njima išli bi tamo gde je više levice, odnosno više desnice. Po tome su ekstremna levica i ekstremna desnica na neki način beskrajne, jer su pripadnici takvog viđenja politike i društva gotovo podjednako opsednuti ekstremizmom kao takvim, bez obzira na njegov sadržaj²⁶.

Biralište, a u krajnjoj liniji, žed partija za vlašću i druge forme političkog pragmatizma, oblikuje partijsku scenu. Biralište jednom približava vodeće stranke²⁷, drugi put ih razdvaja zavisno od toga da li

²⁶ Na Zvezdinoj Marakani, oko 1990. godine, "Delije" su u svojoj politizaciji krenuli od Miloševića i išli preko Šešelja, sve do Arkana i uključenja u paravojne grupe. Slično se događalo i u Hrvatskoj, sa Hajdukovom "Torcidom".

²⁷ Ovaj trend približavanja je tipičniji za dvopartijske sisteme, pa i za partijske sisteme u zemljama sa većinskim izborima. O tome na istraživačkim

partije trče za, po njihovom viđenju stvari, dominantnim biračkim opredeljenjem ili tek da olakšaju biračima razlikovanje stranaka po sadržajima u kojima su se partije toliko približile da su ugrozili prepoznavanje svojih osobenosti. Ekstremne političke opcije nisu toliko opterećene borbom za vlast i pre bi se moglo reći da im je cilj da se suprotstave protivnicima i preoblikuju oni koji su od njih manje levo, odnosno manje desno, tj. oni iz njihove političke (stranačke) familije. Dakle, "treba tući one druge i menjati svoje!"²⁸

Da li ekstremisti prihvataju pravila demokratske igre (pravila su, pak, poznato je, svetinja demokratije)? Ili, da li se može govoriti (ko-

podacima svedoči Ričard Kac: "Većinski sistem izgleda da stimuliše centripetalne uticaje, dok uticaj proporcionalnog sistema izgleda da je centrifugaln" (1997: 160).

Ova ideološka približavanja dobro opisuje Vladimir Gligorov u jednom kratkom eseju: "Entoni Gidins, koji se može smatrati ideologom trećeg puta, napisao je da levica nema razloga da se plaši nove desnice zato što zagovornici trećeg puta mogu da prihvate njihove stavove o emigrantima. Ovo možda na najbolji način karakteriše ideologiju trećeg puta. Nje u stvari i nema, budući da se manje-više sve može priključiti trećem putu. To i nije neki novi politički pristup, to je više jedan mehanizam apsorpcije svega onoga što ispliva bilo na levisi ili na desnici. Već duže vreme je desnica aktivnija, tako da je treći put naprosto onaj kojim se levica kreće udesno. /.../ Tako konzervativci u Velikoj Britaniji lutaju već duže vreme po ideološkom prostoru tražeći nešto čime bi se razlikovali od sledbenika trećeg puta. No, gde-god da stignu, već su tamo sledbenici trećeg puta. Kako zagovornicima trećeg puta to uspeva? Tako što su se odrekli ideološke doslednosti. Pa, ako neko kaže da je potrebno zaustaviti priliv emigranata, sledbenik trećeg puta može mirno da kaže da je to u skladu sa shvatanjem da je svaki oblik diskriminacije neprihvatljiv. Kao što je zalaganje za društvenu pravdu saglasno sa politikom povećavanja društvenih razlika, i uopšte, kao što se sve suprotnosti i sva neslaganja slivaju u jedan veliki treći put. Ovome se izgleda bliži kraj. Ne toliko zato što se desnica dosetila da i ona može da prihvati treći put, već zbog toga što je sve snažnija nova desnica, koja je još eklektičnija od zagovornika trećeg puta. U tom smislu što je spremna da zastupa one ekstremne stavove koje su i levica i desnica napustili." ("Treći put i nova desnica", *Ekonomist*, broj 103, 13. maj 2002).

²⁸ "Politički ekstremizam odlikuje fanatična uverenost da je njegova vlastita politika jedino ispravna, a da su ostale lažne, te da bi zastupnike drugih političkih opcija trebalo svim sredstvima privoleti prihvatanju jedne jedine ideološke istinite, ili ih, u ime uzvišenog cilja (Nacija, Klasa, Partija

liko?) o subverzivnom karakteru ekstremne desnice i ekstremne levice? Drugim rečima, da li su ekstremne političke stranke systemske stranke, tj. da li demokratskom načinu dolaska na vlast suprotstavljaju nasilni (revolucionarni) put? Fašisti su došli na vlast u Italiji i Nemačkoj putem izbora, u Španiji putem građanskog rata; boljševici, takođe, putem građanskog rata, socijalizam je u mnogim zemljama donet na tenkovima... Dakle, o ekstremizmu možemo govoriti i u slučaju metoda osvajanja vlasti!

Opšta je konfuzija u glavama "naših" ekstremista i onih nešto manje ekstremnih!²⁹ Ekstremni levičari koji prononsiraju krajnje desne ideje; najdešnji desničari kojima je opsesija upravo borba protiv siromaštva... U našoj autoritarnoj socijalističkoj državi, samoupravljanje je bilo ekstremno leva ideja (koje se, inače, ne bi odrekli ni mnogi klasični konzervativci). Puna decentralizacija i regionalizacija Srbije je par excellence ideja konzervativaca. To što su do juče levi, danas desni, pa to je u nas normalno, uobičajeno, prilično često i ne aktivira ničiju pažnju.³⁰ U nas su masovno oko 1990. godine (i malo ranije i malo kasnije) prononsirani komunisti postajali istaknuti nacionalisti

itd.), istrebiti sa lica zemlje. /.../ Ekstremisti smatraju da moraju voditi "sveti rat", odlučnu i beskompromisnu borbu protiv svakog različitog načina delovanja, gledišta ili uverenja, proganjajući ga sve do potpunog zatiranja" (Trebješanin, Žarko: www.kczr.co.yu/.../politicki%20ekstremizam/3zarko%20trebjesanin%20PSIHOLOGIJA%20POLITICKOG%20EKSTREMIZMA.doc).

²⁹ Na primer: "Pozdrav, drugovi! /.../ ja sam **anarcho-skinhead** iz Novog Sada. Član sam AFANS-a, novosadske antifašističke akcije." (skinuto sa internacionalnog foruma Revolutionary Left). (boldovao SM).

³⁰ No, ne treba istrčavati sa osudama. Iako nedoslednost ne treba posebno pohvaliti, treba istaći njenu učestalost. Tako Robert Nizbet piše kako je Danijel Bel sebe opisao "kao socijalistu u ekonomskoj oblasti, liberala u politici i konzervativca u kulturi" (1999: 99). Isti autor piše kako ne iznenađuje "što se kasnih šezdesetih znatan broj prethodno liberalno i socijal-demokratski nastrojenih fakultetskih nastavnika okrenuo političkoj desnici" (ibidem, 107).

Sve u svemu, *ideološke kompilacije* su prilično česte, mada mnogo češće u praksi nego u promišljanju same prakse. Pri tom se kompilacija retko "priznaje" kao što to čini Neven Cvetićanin (2002) kada se u svom radu "Sinteza kao strategija" bavi idejom sinteze, odnosno "ukrštanja" liberalne, konzervativne i socijaldemokratske filozofsko-političke paradigme.

(*postkomunističke ideološke perverzije!*), marksisti su postajali veliki konzervativci (*otkud je dete znalo šta je to levica!*), pristalice planske ekonomije su se počeli dičiti svojim neoliberalizmom (*tranzicijski mutanti!*), veliki ateisti su dokazivali i pokazivali vernost pravoslavlju: nevesto se krsteći, zdušno su popovima ljubili ruke (*Bog će im oprostiti prošlost neverničku!*); uostalom, i lopovi su postajali kltori brojnih novopodignutih crkvi (*pokušaj podmićivanja Boga!*).

Može se, dakle, govoriti o ovim "promenama", kao ekstremističkim promenama, nasuprot postepenim koje se vide kao posledica novih uvida u "stvarno stanje stvari". Brze promene, usklađene "s pravcem vetra", a priori su moralno sumnjive iako su u vremenima velikih društvenih i političkih promena toliko česte da je moralna osuda najčešće manjinski pogled na "promene". Drukčije stoje stvari sa političarima, a to najbolje ilustruje "opšta povika" na poslanike koji su "pretrčavali" iz jedne u drugu stranku ("preletači", "prevrtači")³¹, a i mere koje su političke stranke preduzimale (i preduzimaju) da to spreče.

No, i na nedoslednost se gleda danas drukčije, pogotovu otkada je, pre 50 godina, Lešek Kolakovski objavio raspravu "*Pohvala nedoslednosti*"³² sa glavnom tezom da su nedosledni spasili svet (1964: 126): "apsolutna doslednost je identična sa praktičnim fanatizmom, a nedoslednost je izvor tolerantnosti". Kolakovski se, u stvari, u ovom eseju suprotstavlja ekstremizmu, jer u nedoslednima on vide vernike koji ne traže lomaču za jeretike. Sve u svemu, od mane ne treba praviti vrlinu i ne treba po svaku cenu braniti moralnu nedoslednost, na primer u osudi ratne agresije ili fašizma, kao što ne treba apsolutizovati svaku osudu nedoslednosti, jer ona, kako primećuje Kolakovski, može da izražava prikrivenu svest o protivrečnostima sveta. Ipak

Na planu političke prakse, pojedini istraživači i brojni "analitičari", u programu Liberalno demokratske partije prepoznaju kompilaciju neoliberalizma i demokratije, radikalizma i liberalizma, konzervativizma i osobene socijal-demokratije... Pri tom se ovde deficit argumenata često nadomešta suficitom etiketiranja!

³¹ Za relativno česte prelaske političara iz stranke u stranku jedan komentator kaže: "Menjaju stranačke 'dresove' kao košulje u svakodnevnom životu".

³² U nas je rasprava objavljena samo šest godina nakon prvog izdanja na poljskom jeziku, kao druga knjiga u novopokrenutoj Nolitovoj ediciji "Sazvežđa", u zbirci tekstova - *Filozofski eseji* (Beograd: Nolit, 1964).

je to za ozbiljnu (filozofsku) raspravu koja je daleko od one tipične ideološke i vrednosne zbrke i kakofonije koje karakterišu našeg tipičnog levičara/ desničara, a posebno njihove ekstreme.

Može se razlikovati konvertitstvo kao stvarna promena stavova, vrednosti, političke opcije, potom konvertitstvo iz nužde, zatim ono do kojeg dolazi radi materijalne koristi, ali tu je i ono kojem se pristupa zbog straha³³ ili, tek, zbog prilagođavanja *duhu vremena* (na primer, masovno prilaženje religiji u devedesetim godinama prošlog veka, nakon nekoliko decenija, blago rečeno, ravnodušnosti). Moralni sud ima smisla tek u kontekstu razloga i motiva konvertitstva.

Posebno se u javnom sudu o konvertitstvu izdvaja sud o onima koji su u jednom vremenu aktivno pristajali uz režim tog vremena, a u novom vremenu se aktivno priklonili novom režimu. Ostaće, na primer, dugo zapamćena pošalica-epitaf o Jaši Prodanoviću³⁴ kao političkom prevrtljivcu - "*Ovde leži Jaša Prodan, kralju veran, Titu odan*". U svakom slučaju, naša istorija je istorija konvertitstva u meri u kojoj je ona sled velikih političkih i društvenih prevrata i zaokreta. Ratovi u poslednjem veku tek su ilustracija našeg radikalnog konvertitstva³⁵.

³³ Na primer, *ekstremističko državno zastupanje* veronauke u školama kao konsekvencija klerikalizacije društva (u vreme vlade Zorana Đinđića imamo veliku političku i finansijsku podršku izgradnji hrama Svetog Save, uvođenje veronauke u škole...) - dovodi do toga da pojedini roditelji iz čistog straha "prijavljuju" svoje dete za veronauku a ne za alternaciju, tj. za građansku vaspitanje. Roditelji se, jednostavno, plaše sankcija prema detetu koje ne bi bilo uključeno na versku nastavu, pogotovu u onim sredinama gde je opredeljenje za veronauku dominantno većinsko. U nas ne samo da ne postoji pravo na ateizam, nego nema ni prava na ravnodušnost prema religiji; deca se ponegde još u obdaništu *gone* na neke oblike praktkovanja vere!

³⁴ Jaša Prodanović (1862-1948), književni kritičar i političar. Bio ministar prosvete 1909-1911; osnovao 1920. godine Republikansku partiju; suprotstavljao se diktaturi kralja Aleksandra. U navedenom epitafu valjda mu se uzima za zlo što je posle drugog svetskog rata, 1946-1948. godi-ne bio ministar i potpredsednik Vlade FNRJ.

³⁵ Evo kako to vidi Stipe Šušar na primeru poslednja dva velika rata. "Još se vode bitke iz Drugog svjetskog rata /.../. Ideologija i politika koje su bile pobjedničke 1945. poražene su 1991. Političke snage, formacije, ljudi koji su 1945. trijumfirali, i njihovi sljednici, 1991. su poraženi, a politički snage, formacije, ljudi, koji su 1945. bili poraženi, i njihovi sljednici, 1991. su pobijedili. Dakako, i 1945. i 1991. posrijedi su bili i masovno

Sve u svemu, treba razlikovati konvertitstvo od ideološki zbrkanog pogleda na politiku, društvo, svet uopšte. I dok smo spremni da konvertite osudimo i moralno diskvalifikujemo ("Poturica gori od Turčina"), dotle ostajemo gotovo ravnodušni pred ideološkom kakofonijama ljudi koji se bave politikom. Ideološka kakofonija političara je već pravi sadržaj za ozbiljnu kritiku. Politika je poziv ovih ljudi, oni od nje žive i zato nije legitimno da se oni tu ponašaju sa potpunom ideološkom komocijom koja više svedoči o njihovoj nekompetentnosti za posao koji obavljaju, nego o nekoj političkoj orijentaciji.

Sasvim je drugačije kada su u pitanju tzv. *obični građani*. Oni, naime, nemaju obavezu konsekventnosti, njihova inače česta nedоследnost i ideološka kakofonija je legitimna, a ne može im se zameriti ni na promeni izborne orijentacije sve dok se ne pojave u ulozi manje ili više aktivnog političara.

Ekstremizam u percepciji relevantnih pitanja

Nema sumnje da je pitanje Kosova za Srbe, a nesumnjivo za gotovo sve političke stranke u Srbiji, pitanje svih pitanja. Utoliko je ovo pitanje najpodesnije za sagledavanje političkog ekstremizma. Drugi pokazatelj vezujemo za interpretaciju, dakle i stav, prema oktobarskim promenama 2000. godine, a treći za odnos prema evropskim integracijama.

Za pokazatelj političkog ekstremizma uzimamo tvrdnju "*Ukoliko bi to bila cena za odbranu Kosova i Metohije, trebalo bi ponovo ratovati sa Albancima i međunarodnom zajednicom*". Tu tvrdnju prihvata po 20% građana koji su na prethodnim parlamentarnim izborima glasali za SRS ili SPS, 11% onih koji su glasali za DSS - NS, 4% glasača G 17 plus, 3% LDP i 2% DS. Odbacivanje ovog stava je najkarakterističnije za glasače LDP - 96%, DS - 86%, G 17 plus - 81%, DSS - NS - 76%, SPS - 63% i

konvertitstvo i mimikrija golemog broja ljudi, silna pretrčavanja na stranu pobjednika, uz ispovijedanja o tome kako se stradavalo, trpjelo, izigravalo vlastodršce, zatumljivalo misli i osjećaje..

Da se razumijemo, to što se događalo, dogodilo i događa u Hrvatskoj samo se po konkretnim pojavnostima razlikuje od onog što se događalo, dogodilo i događa u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, pa i u Sloveniji i Makedoniji." (Stipe Šušar: *Hrvatski karusel*, feljton u listu Danas, nastavak od 1. septembra 2004. godine)

SRS - 56%. Dakle, nema nijedne političke stranke čiji bi glasači većinski prihvatili stav da Kosovo treba oružjem braniti, a takvih najviše ima - po jedna petina - među glasačima radikala i socijalista.

Ukoliko posmatramo samo onaj deo građana koji su ustvrdili da treba "uzeti oružje u ruke" (oni čine 10% uzorka u dva uzastopna istraživanja Cesid-a, 2006. i 2007. godine), onda su tu najbrojniji radikali - 32%, apstinenti - 26%, glasači DSS - NS - 14%, potom 12% onih koji nisu hteli da kažu za koga su glasali, 6% socijalista, 3% demokrata, itd.

Korelacija između ne/prihvatanja ovog stava i glasanja na parlamentarnim izborima 2007. godine iznosi 0,29, a između tog stava i izborne orijentacije na sledećim lokalnim izborima je još veća - 0,34, sa mišljenjem o najcenjenijem političaru - 0,35. Stav o "uzimanju oružja u ruke" najčešće podržavaju oni koji najviše cene Šešelja - 40%, potom Nikolića - 25%, Vučića - 18%, Dinkića - 8%, Tadića - 2%. Međutim, kada se gleda struktura "ratnika" tu je najviše onih koji ne cene nijednog političara - 38%, potom onih koji najviše cene Nikolića - 21%, Koštunicu - 11%, Šešelja - 10%, Vučića - 6%, Velimira Ilića 3%, Tadića - 2%...

Dve petine ispitanika smatra da se u oktobru 2000. godine nisu desile nikakve stvarne promene, "samo su jedni zamenili druge", nepuna trećina smatra da je to bio početak demokratskih promena, a 15% misli da je to početak propadanja Srbije (isto toliko nije bilo u stanju da se opredeli ni za jednu od tri predložene ocene).

Dve petine (39%) glasača socijalista na poslednjim parlamentarnim izborima tvrdi da je 2000. godine Srbija počela da propada, tako misli i 35% glasača Radikala, 10% - G17 plus, 7% - DS, po 5% DSS - NS i LDP. Korelacija između ocene oktobarskog preokreta i glasanja na parlamentarnim izborima iznosi čak 0,46. Kada je reč o projekciji glasanja na sledećim lokalnim izborima korelacija je 0,48, a sa mišljenjem o najcenjenijem političaru - 0,45.

Ulazak u Evropsku uniju podržava 65% ispitanika (i to je manje više standardan istraživački nalaz), ulazak u NATO - 39%, dok je 20% je protiv ulaska u evropske integracije, a 15% ispitanika nema stav o ovom pitanju.

Protivnika ulasku u evropske integracije najviše ima među onima koji su u januaru 2007. godine glasali za radikale - 45% (i jedino je kod njih to većinski stav), socijaliste - 35%, DSS - NS - 15%, DS - 7%, LDP - 4% i G17 plus - 2%. Korelacija između glasanja i stava prema

ulasku u evropske integracije iznosi 0,45, u slučaju projekcije glasanja na lokalnim izborima - 0,45, a kada je u pitanju najcjenjeniji političar - 0,43.

Testiranje ekstremizma na tri stava o tri relevantna pitanja koja najviše cepaju javno mnjenje Srbije, pokazuje da ekstremni stav (uzeti oružje u ruke, potpuno negativna ocena oktobarskih događaja u 2000. godini i odbacivanje evropskih integracija) ni u jednoj od parlamentarnih stranaka nema natpolovičnu većinu, a relativnu većinu ima tek u retkom slučajevima (jednom kod radikala, jednom kod Šešeljevih pristalica). Drugi zaključak se odnosi na karakter pitanja koja dele opšte i stranačko mnjenje Srbije: to su u gotovo podjednako meri ocena oktobra i stav prema ulasku u EU, a manje samo nacionalno pitanje (ili nacionalizam). - Dakle, *mi nalazimo ekstremizam u političkim stavovima, ali on nije većinski ni u jednoj parlamentarnoj stranci, a najzastupljeniji je među radikalima i socijalistima.*

Autoidentifikaciju građana u političkom spektru levo - desno

Kada smo ispitanicima ponudili skalu sa jedanaest podeoka na kojoj je na jednoj strani krajnja levica, na drugoj krajnja desnica i centar u sredini, dobili smo odgovore po kojima pripadnika ekstremne levice među građanima Srbije (to su oni koji su se pronašli o odeljku 1 i 2) ima 4%, pripadnika levice (odeljak 3) 6%, pripadnika levog centra (odeljci 4 i 5) - 12%. Ukupno levice pripada 22% građana. Na ekstremnoj desnici (odeljci 10 i 11) sebe je videlo 9% građana, na desnom centru (odeljak 9) 5%, na desnom centru (odeljci 7 i 8) 12% - ukupno je na desnici 26% građana. *Sumarno gledano, na levcici nalazimo jaku petinu građana (22%), na desnici četvrtinu (26%), u centru 19%, dok jedna trećina (33%) nije u stanju da sebe identifikuje u političkom prostoru.* Ukupno uzev, **političkim ekstremistima sebe smatra 13% građana**³⁶.

³⁶ Empirijski podaci koje navodim potiču iz istraživanja koje sam radio u okviru Cesid-a i mogu se naći na Cesid-ovom sajtu, kao i istraživanje koje sam radio za potrebe Istraživačko-izdavačkog centra DS (podaci se mogu pronaći na sajtu Centra).

Kojim političkim strankama pripadaju politički ekstremisti? Podaci u tabeli 1 pokazuju da se oni koji sebe smatraju pripadnicima ekstremne levice najčešće distanciraju prema političkim strankama (30%), a to u još većoj meri (48%) čine oni koji sebe smatraju pripadnicima ekstremne desnice. U stvari, bilo gde da se građani samopozicioniraju u političkom spektru oni imaju distancu prema strankama kao većinsko opredeljenje.

Tabela 1: Samoidentifikacija građana i stranačka identifikacija (u %)

Stranačka identifikacija	Ekstremna leвица	Leвица	Levi centar	Centar	Desni centar	Desnica	Ekstremna desnica	Izvan podele	Prosek
Distanca prema strankama	30	30	38	57	32	33	48	72	51
DS	18	22	25	18	17	14	12	7	15
SRS	15	14	10	6	23	28	25	6	12
DSS	1	4	7	8	13	8	8	4	7
SPS	28	19	8	1	1	4	2	4	5
G17 plus	1	0	5	3	4	2	2	2	3
Ostale	7	11	7	7	10	11	3	5	7
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100

$C_k=0,46$

Najviše pripadnika ekstremne levice nalazimo u SPS-u (28%), pa u DS-u (18%) i među radikalima (15%) - sve ostalo je marginalno. Na drugoj strani, najviše pripadnika ekstremne desnice nalazimo među radikalima (25%), a potom među demokratama! (12%) i u DSS-u (8%). Otkud desni ekstremisti u Demokratskoj stranci, otkud levi ekstremisti među radikalima? Da li je u pitanju ideološka zbrka u glavama naših građana ili je tek u pitanju pogrešno viđenje ove (i drugih) stranke. Upravo ćemo proveriti ovu drugu mogućnost.

**Tabela 2: Ideološke i vrednosne karakteristike
Demokratske stranke (u %)**

Karakteristike DS	Ekstremna leвица	Leвица	Levi centar	Centar	Desni centar	Desnica	Ekstremna desnica	Izvan podele	Prosek
dogmatičnost	19	16	11	9	15	20	17	5	11
jednakost startnih pozicija	11	24	28	19	21	18	22	7	17
kosmopolitizam	27	42	42	28	31	27	22	10	25
modernost	36	51	62	44	54	36	38	23	41
nacionalizam	2	5	5	4	5	11	4	1	4
ne-religioznost	8	14	15	10	19	13	11	8	12
poštovanje svake ličnosti	20	39	39	31	29	31	27	12	26
poštovanje starijih	7	19	12	11	10	11	10	5	10
pravda je ono što kaže tržište	25	30	28	24	33	27	28	14	24
principijelnost	15	23	26	19	17	21	14	6	16
religioznost	8	15	6	4	9	12	4	3	6
socijalna pravda	21	23	27	14	17	18	18	7	15
svako brine o sebi	36	27	29	24	37	27	21	17	25
tradicionalizam	5	16	9	5	6	7	14	5	7
ne zna	52	31	32	51	39	44	50	75	53

**Tabela 3: Ideološke i vrednosne karakteristike
Socijalističke partije Srbije (u %)**

Karakteristike SPS	Ekstremna leвица	Leвица	Levi centar	Centar	Desni centar	Desnica	Ekstremna desnica	Izvan podele	Prosek
dogmatičnost	12	25	32	28	32	18	21	11	22
jednakost startnih pozicija	24	22	17	6	14	7	9	8	11
kosmopolitizam	6	6	7	3	4	10	11	2	4
modernost	12	13	8	2	3	4	2	3	4
nacionalizam	18	26	33	25	29	19	14	12	21
ne-religioznost	15	27	34	24	36	24	29	11	23
poštovanje svake ličnosti	38	27	18	7	12	7	9	8	12
poštovanje starijih	34	32	27	15	20	23	18	12	19
pravda je ono što kaže tržište	9	12	14	7	7	12	11	4	8
principijelnost	24	19	11	3	7	9	4	5	7
religioznost	2	10	6	2	3	3	4	3	4
socijalna pravda	34	35	28	16	20	17	16	12	19
svako brine o sebi	14	21	23	27	25	26	26	14	21
tradicionalizam	14	29	25	18	26	15	22	9	18
ne zna	49	39	44	63	54	61	60	77	61

**Tabela 4: Ideološke i vrednosne karakteristike
Srpske radikalne stranke (u %)**

Karakteristike SRS	Ekstremna leвица	Leвица	Levi centar	Centar	Desni centar	Desnica	Ekstremna desnica	Izvan podele	Prosek
dogmatičnost	27	36	33	24	23	15	19	9	21
jednakost startnih pozicija	12	15	13	7	15	18	13	5	10
kosmopolitizam	5	1	3	2	3	11	11	2	3
modernost	11	4	5	3	6	17	8	2	5
nacionalizam	64	54	58	45	56	46	49	26	44
ne-religioznost	4	6	6	7	6	11	7	3	5
poštovanje svake ličnosti	16	17	14	8	20	24	13	7	12
poštovanje starijih	16	29	27	12	22	23	22	8	17
pravda je ono što kaze tržište	6	5	11	6	5	11	9	3	6
principijelnost	16	23	16	13	28	29	18	10	16
religioznost	31	39	36	21	36	21	28	12	25
socijalna pravda	19	24	17	14	23	23	23	9	16
svako brine o sebi	19	14	21	16	13	12	12	10	14
tradicionalizam	31	50	40	29	44	26	33	17	31
ne zna	45	36	39	58	40	43	47	75	55

Ekstremni levičari (videti tabelu 2) su podeljeni u viđenju Demokratske stranke: jedni je vide kao dogmatsku (19%) i neoliberalnu stranku ("svako brine o sebi" - 36% i "pravda je ono što kaže tržište" - 25%), a drugi kao modernu (36%), kosmopolitski (27%) i socijaldemokratski orijentisanu stranku (socijalna pravda - 21%, poštovanje svake ličnosti - 20%). Ekstremni desničari takođe vide DS kao ideološki razdeljenu stranku: jedni je vide kao modernu (38%), kosmopolitsku (22%) i socijaldemokratsku stranku (poštovanje svake ličnosti - 27%, jednakost startnih pozicija - 22%, socijalna pravda - 18%), dok

je drugi vide kao dogmatsku (17%) i neoliberalnu stranku (pravda je ono što kaže tržište - 28%, svako brine o sebi - 21%). Najveće razlike u viđenju demokrata od strane levih i desnih ekstremista javlja se u slučaju ocene neoliberalnog karaktera DS - ekstremni DS vide u većoj meri kao neliberalnu stranku, dok je ekstremna desnica spremnija da je vidi kao socijaldemokratsku; tu je i razlika u oceni tradicionalizma - desničari je vide kao tradicionalniju stranku.

Ekstremni levičari (videti tabelu 3) SPS vide kao principijelnu, nacionalističku i levu, socijaldemokratsku stranku. Na primer, 38% ističe da ova stranka poštuje ličnost, da poštuje starije, da se brine o socijalnoj pravdi, da se zalaže za jednakost startnih pozicija. S druge strane, ekstremni desničari SPS vide kao nereligioznu (29%), neoliberalnu (svako brine o sebi - 26%) i dogmatičnu stranku (21%). Najveće razlike između ekstremista je u oceni levog karaktera stranke, dogmatičnosti, nereligioznosti, principijelnosti... Desni ekstremisti, pre svega, mnogo češće misle da SPS nije stranka koja poštuje čoveka, u znatno većoj meri smatraju da je SPS neprincipijelna, da nije leva, da nije religiozna, a da je dogmatična i tradicionalistička.

Ekstremni levičari (videti tabelu 4) vide SRS kao nacionalističku (64%), tradicionalističku (31%), religioznu (31%) i dogmatsku stranku (27%). Ekstremni desničari SRS vide na isti način kao levičari, ali nešto blaže; oni je vide kao nacionalističku (49%), tradicionalističku (33%), religioznu (28%) i dogmatsku stranku (19%) koja poštuje starije (22%). Razlika je jedino u tome što SRS ekstremni levičari vide kao nacionalističkiju i dogmatičniju stranku.

Ukupno uzev, prvo treba istaći da od 30 do 60% ispitanika koji sebe identifikuju u političkom prostoru nije u stanju da oceni desetak ideoloških parametara tri relevantne političke partije, među kojima su i dve najveće. Drugo, kada se daju ocene ideoloških parametara, naši ispitanici su relativno jedinstveni u oceni radikala i socijalista, dok u slučaju demokrata zapažaju ideološku razdeljenost ove stranke između neoliberalizma i socijaldemokratije. I u slučaju radikala i u slučaju socijalista zapaža se nacionalistički karakter ovih stranaka, s tim što je jednom u pitanju *levi nacionalizam*, a u drugom *desni nacionalizam*.

No, i dalje ostaje pitanje vezano za ideološki sadržaj na osnovu kojeg su se samopozicionirali naši ispitanici u političkom spektru u kontekstu levo-desne podele.

Naši nalazi govore o velikoj zbrci u krajnjoj liniji između socijaldemokratskih i neoliberalnih ideja, kako kod ekstremnih levičara, tako i kod ekstremnih desničara (a ni ostali nisu izuzeti). Da država treba da se meša u privredu i da je usmerava, misle i jedni i drugi ekstremisti, a u nešto većoj meri za to se zalažu levičari; za jaku i centralizovanu vlast zalažu se i jedni i drugi; i jedni i drugi su za poštovanje tradicije; podeljeni su oko ekologije; okrenuti su ka modernosti; protiv su nacionalizma; zalažu se za veću socijalnu pomoć, spremni su da i kulturu i umetnost izbace na tržište, protiv su besplatnog školovanja, protive se uticaju crkve na državu... Sve u svemu, teško je tu odgovoriti ko je levičar, a ko desničar; ideje su pomešane, zbrkane, protivreče jedna drugoj - a oni, ipak, znaju gde su u političkom prostoru, znaju za koga glasaju, iako su im argumenti za takvo opredeljenje nejasni i nemušiti!

Literatura

- Abramovitz, A. I. and K. L. Saunders. 1998. "Ideological Realignment in the U. S. Electorate". *The Journal of Politics*. Vol. 60, no 3. pp. 634-652.
- Bakić, Jovo. "Političke stranke umerene i krajnje desnice u Srbiji". *Nova srpska politička misao*. Vol. 11, No 1-4. str. 105-122.
- Bel, Danijel. 1999. *Konzervativizam: san i stvarnost*. Podgorica. CID.
- Bobio, Norberto. 1998. *Desnica i ljevica. Razlozi i značenja jednog političkog razlikovanja*. Split: Feral Tribune.
- Bogdanović, Mira. 1998. "Levica u Evropi: smisao i perspektive s osvrtom na Srbiju". *Nova srpska politička misao*. Vol. 5, No 1.
- Cvetičanin, Neven. 2004. *Evropska desnica između mača i zakona*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Cvetičanin, Neven. 2002. "Sinteza kao strategija". Beograd: *Filozofija i društvo XIX - XX*.
- Dalton, J. Russell. "Political Cleavages, issues, and Electoral Change". In: LeDuc, Lawrence, Richard G. Niemi, Pippa Nor-

ris (eds.). 1996. *Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective*. Thousand Oaks - London - New Delhi: Sage Publications. pp. 319-343.

- Đurković, Miša. 2005. "Bauk desnice i konzervativizma". *Nova srpska politička misao*. Vol. 11, No 1-4. str. 9-20.
- Fuchs, D. and H.D. Klingemann (1990). "The Left-Right Schema". In: M.K. Jennings, M. K. And J.W. van Deth et al. *Continuities in Political Action*. Berlin - New York: Walter de Gruyter, pp. 203-234.
- Giddens, Anthony. 1999. *Treći put - obnova socijaldemokracije*. Zagreb: Politička kultura.
- Golubović, Zagorka. 2001. "Nova levica, socijalizam i personalizam". Beograd: *Republika* 1-15. novembar. No 272.
- Kitschelt, Herbert. 1988. "Left-Libertarian Parties: Explaining Innovation in Comparative Party Systems". *World Politics*, Vol. 40, No 2. 194-234. <http://www.jstor.org/>
- Katz, S. Richard. 1997. *Democracy and Elections*. New York - Oxford: Oxford University Press
- Klingeman, Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert, Ian Budge et al. 1994. *Parties, Policies, and Democracy*. Boulder - San Francisco - Oxford: Westview Press.
- Kolakovski, Lešek. 1964. *Filozofski eseji*. Beograd: Nolit
- Kuljić, Todor. 2006. "Anti - antifašizam". Beograd: *Godišnjak za društvenu istoriju*. http://www.pescanik.net/index.php?&p=288&an=Todor_Kuljić&ni=282&nd=1
- Laponce, Jean. 1981. *Left and Right. The Topography of Political Perceptions*. Toronto: University of Toronto Press.
- Mihailović, Srećko. 2006. "Levica i desnica u Srbiji". U: Lutovac, Zoran (ur.). *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Močnik, Rastko. 1999. *Koliko fašizma?* Zagreb: Arkzin d.o.o.
- Mudde, Cas. 1995. "Right-wing extremism analysed". *European Journal of Political Research*. Vol. 27. pp 203-224.

- Trebješanin, Žarko. "Psihologija političkog ekstremizma". www.kczr.co.yu/.../politicki%20ekstremizam/3zarko%20trebjesanin%20PSIHOLOGIJA%20POLITICKOG%20EKSTREMI-ZMA.doc
- Šiber, Ivan. 1991. "Nacionalna, vrijednosna i ideologijska uvjetovanost stranačkog izbora". U: Grdešić, Ivan i drugi. *Hrvatska u izborima '90*. Zagreb: Naprijed.
- Veljak, Lino. 1985. "Neokonzervativizam i nova desnica". Zagreb: Revija za sociologiju. Vol. 15. no. 3-4, str. 195-205.
- Vujčić, Vladimir. 2001. *Politička kultura demokracije*. Osijek - Zagreb - Split: Panliber

Programi i politika

Sažetak

Ideološka podela sa kraja osamdesetih i početka devedesetih godina prošloga veka, pa i iz prvih godina ovoga veka, između individualizma i kolektivismu, uglavnom je nestala usled uspostavljanja ideološkog i političkog konsenzusa o superiornosti kolektivismu. Noviji programi političkih stranaka, takođe, polaze od pretpostavke da je reforma završena i da je na redu usavršavanje sistema ekonomskog nacionalizma. Nova linija ideološke i političke podela postaje poželjnost i politika približavanja Evropskoj uniji.

Uvod

Partijski programi su obično politička razrada i instrumentalizacija ideoloških opredeljenja. Same, pak, ideologije su sistematizacija ciljeva, do kojih se obično dolazi kroz ideološku konkurenciju. Tako da je partijske programe potrebno posmatrati kao proizvode konkurencije u dva prostora: ideološkom i političkom. Liberali, socijalisti, konzervativci i svi drugi biraju i osnažuju svoje ciljeve u konkurenciji za vrednosti i interese za koje smatraju da su privlačni za javnost. U svojim programima, oni ukazuju na sredstva kojima nameravaju te ciljeve da ostvare. Pojednostavljeno rečeno, ideološka konkurencija je oko ciljeva, a politička oko sredstava.¹

U Srbiji je ideološki prostor gotovo u potpunosti neizdiferenciran, jer je ideološka konkurencija sužena, a postoji i nespremnost da se bira između sukobljenih ciljeva. Ideološka konkurencija ima upravo to za cilj: da uspostavi odnos razmene između pojedinih ideala ili ciljeva. Recimo, oni koji su za socijalnu pravdu ne mogu istovremeno

¹ O tome više u Gligorov (1985).

i da ne budu osetljivi na razne vidove socijalne nejednakosti. Takođe, oni koji smatraju da je tržišna alokacija rada poželjna, ne mogu istovremeno da se zalažu za pravo na rad koje bi trebalo da garantuje država. Generalno, ideološka konkurencija je korisna kako bi se shvatilo da se ne mogu svi ciljevi ostvariti i da je potrebno da se napravi ideološki izbor. Potreba izbora nije logička ili sazajna, već je proizvod konkurencije: oni koji se, na primer, zalažu za tržišnu privredu i privatnu svojinu sukobljavaju se sa onima koji se zalažu za veću preduzetničku i upravljačku ulogu države. Ideološka konkurencija obebeđuje da svaka doktrina ili, čak vrednost, ili cilj ima svoje zagovornike i da niko ne može uverljivo da obećava sve.

Ideološki je prostor, međutim, u Srbiji sužen, to jest, svodi se u velikoj meri na jednu dimenziju. Partije se razlikuju gotovo isključivo po privrženosti nacionalizmu. U takvim okolnostima, rasprava se najčešće vodi o tome ko je bliži idealnom tipu, u ovom slučaju, nacionalizma. Sve ostale vrednosti, ciljevi i interesi se vide instrumentalno: imaju smisla ukoliko doprinose poželjnosti i ostvarljivosti onoga što se naziva nacionalnim interesom. Ovo je različito od ideološkog prostora gde, na primer, konkurišu nacionalni sa socijalnim ili individualnim interesima.

Budući da je ideološka konkurencija ograničena i nedovoljno izdiferencirana, politička konkurencija je u velikoj meri lišena osnovne referentne tačke, to jest, kojim se tačno ciljevima teži. Političke partije u Srbiji se uglavnom slažu oko politike koju bi da vode ukoliko se nađu na vlasti. Tako posmatrano, reč nije toliko o partijama već o interesnim grupama. I unutarpartijska struktura i organizacija više odgovaraju onome što se naziva interesnim grupama, jer se unutarpartijska rasprava najmanje vodi o ideološkim ili strateškim pitanjima. Najveća se pažnja poklanja usponu u partijskoj hijerarhiji, jer to omogućava učešće u raspodeli moći i položaja tamo gde je partija uticajna.

Karakteristike ovih dvaju prostora određuju i karakter konkurencije i karakter samih partija, pa tako i sadržaj njihovih programa. U ovom će se napisu partijski programi staviti u odnos sa dokumentom oko koga je postignuta velika međupartijska saglasnost, a to je Ustav iz 2006, potom će se analizirati partijski programi da bi se utvrdila linija ideološkog razgraničenja, da bi se na kraju izveli zaključci. Pre svega toga, potreban je kratak uvod u istorijat ideoloških i partijskih podela koje se mogu naći danas.

Individualizam i država

Kada se pogledaju sadašnji programi srpskih političkih partija, saglasnost oko ekonomskog sistema i politike je veoma velika. U centru te saglasnosti je velika uloga koja se poverava državi. Kako je do toga došlo?

Pre osnivanja novih partija, ideološka konkurencija unutar Saveza komunista je bila usredsređena na razlike u shvatanjima o odnosu tržišta i države. Nezavisno od toga kako je tačno izgledao privredni sistem i život u socijalističkoj Jugoslaviji, zagovornici tržišne privrede su imali određenu ideološku prednost. Moglo bi da se kaže da su zagovornici državnog socijalizma bili u ideološkoj opoziciji. Ovde nema potrebe prikazati istorijat ideoloških rasprava o ekonomskom sistemu i politici u samoupravnom socijalizmu.² Dovoljno je ukazati na činjenicu da su i privatna i državna svojina bile u ideološkoj nemilosti, jer se smatralo da je najefikasnija i najpravičnija društvena svojina.

Usled toga, unutar Sveza komunista, a kasnije, posle raspada Sveza komunista Jugoslavije, unutar Socijalističke partije Srbije znatno veći uticaj su stekli zagovornici državnog vlasništva i socijalizma. To se nije dogodilo samo u Srbiji, ali je uticaj zagovornika državne svojine i etatističke privrede svakako bio najjači u Srbiji, a najduže se tu i zadržao. Ovo se najbolje vidi ako se razmotre programi i programske deklaracije Socijalističke partije Srbije od njenog nastanka 1990. do poslednjeg, 7. kongresa, 2006. Bez obzira što se prihvata tržišna privreda, zagovara se ravnopravnost svih oblika vlasništva i ističe se potreba za snažnom regulatornom ulogom države. Takođe, zagovaraju se i nacionalizacija i privatizacija, jer se čitav sistem svojinskih odnosa posmatra sa stanovišta njihovog doprinosa društvenom ili opštem interesu. S obzirom na početno stanje stvari, ravnopravnost je značila da je opravdano podržavljenje društvene svojine u strateškim sektorima i u velikim sistemima, što je i izvorno bila osnova industrijske politike zagovornika državnog socijalizma. Takođe, to treba razumeti kao ograničenje privatizacije, jer se naglašava da bi trebalo trajno sačuvati društvenu svojinu, što je značajno ograničenje kada se zna kako jedino može da funkcioniše društvena svojina, to jest, upravo uz ograničavanje privatne svojine.

² O tome vidi Gligorov (1998).

Uopšteno govoreći, Socijalistička partija Srbije je preuzela ideološko stanovište onih zagovornika socijalizma koji su imali rezerve prema privatnoj svojini i koji su zagovarali veće oslanjanje na državu. Ovo je bilo u saglasnosti sa političkim shvatanjima o prednosti centralizma nad decentralizacijom, a ovo drugo je takođe bilo ideološki preovlađujuće stanovište u Savezu komunista. U Srbiji se, međutim, smatralo da je decentralizacija suprotna srpskim interesima i da je centralizacija, politička i privredna, daleko poželjnija. Konačno, podržavaju se i protekcionističke i mere državne intervencije ne samo u oblasti socijalne zaštite, već u praktično svim privrednim delatnostima.

Za razliku od Socijalističke partije Srbije, Demokratska stranka se izvorno zalagala za oslanjanje na privatnu svojinu i na tržište. Razlozi koji se mogu naći u gotovo svim njenim dokumentima, sa izuzetkom najnovijih, uglavnom su oni koji su karakteristični za liberalne ideologije. Privatna svojina i tržišna konkurencija obezbeđuju veću privrednu efikasnost i nužni su uslov za uspostavljanje vladavine prava. U novijem dokumentu, "Vreme je za novi program", svakako je najupečatljivije da se ističe, na jedan ili drugi način, ključni značaj individualizma praktično u svim oblastima života. Mada se ni u ovom dokumentu ne može naći klasično liberalno shvatanje da je potrebno državu ograničiti, i u nju nemati poverenje, upravo zato da bi se politički i privredni život mogao zasnovati na individualizmu, to jest na individualnim pravima i na privatnoj svojini, može se reći da je Demokratska stranka od svoga nastanka formulisala političku alternativu Socijalističkoj partiji, bar kada je reč o temeljnim ideološkim stavovima u ekonomskoj oblasti.

Ostale stranke, pre 2000, uglavnom se mogu okarakterisati kao populističke, bar kada je reč o njihovim ekonomskim programima. Uglavnom sve obećavaju napuštanje socijalističke privrede, ali kao i Socijalistička partija, donekle identifikuju tržišnu privredu sa prethodnim, samoupravnim sistemom, i ističu veću ulogu države i kada je reč o preduzetništvu, to jest, o ulaganjima, i kada je reč o upravljanju, ili, pak, o socijalnom staranju. Tako se programi Srpskog pokreta otpora i Srpske radikalne stranke mogu okarakterisati kao izrazito populistički, mada obe stranke ističu kako žele raskid sa nasleđenim socijalističkim sistemom.

Prvi programi se ne bave previše privrednom politikom i uglavnom su puni uopštenih izjava o tome kako će se svi instrumenti privredne

politike koristiti sa najboljim mogućim intencijama. Pod time se najviše podrazumevaju razne mere subvencionisanja, zaštite ili fiskalnih podsticanja. Zanimljivo je da praktično i nema stranke koja ne izražava posebnu naklonost prema poljoprivredi, mada se ne može baš razabrati koja se tačno strategija razvoja poljoprivrede i uopšte ruralnog razvoja ima u vidu. Jasno je da su svi svesni da na selu ima mnogo glasova, ali osim uopštenih tvrdnji o tome kako je poljoprivreda izuzetno važna za srpsku privredu, ne kaže se mnogo o tome šta to tačno znači sa stanovišta reforme i privredne politike.

Ekonomski nacionalizam

Ustav iz 1990. uglavnom kodifikuje ideološka opredeljenja Socijalističke partije. U njemu su sve svojine proglašene za ravnopravne, što je naravno značajno otežalo usvajanje valjanog Zakona o privatizaciji, a posebno takvog koji bi vremenski odredio trajanje tog procesa. Mnogo je efikasnije sprovedena nacionalizacija (u vidu pretvaranja društvene u državnu svojinu), koja je bila od velike koristi partiji na vlasti, jer se tako finansirala. Takođe, otvorene su velike mogućnosti stvaranja preduzeća sa mešovitim oblicima svojine, što je veoma često značilo da privatni deo preduzeća prisvaja profit a državni ili društveni snosi troškove. U tim okolnostima je gotovo bilo nemoguće da pravo ima bilo kakvu značajniju ulogu, što je imalo posebno teške posledice po bankarski sistem, ali, takođe, i po nastanak preduzeća i firmi sa veoma spornim udelima privatnog i državnog kapitala. Konačno, temeljno je razoren fiskalni sistem i monetarna vlast.

Nasuprot tome, sadržaj novog Ustava iz 2006. godine izražava saglasnost praktično svih većih partija u Srbiji, sa izuzetkom Liberalno-demokratske i partija koje su sa njom u koaliciji, mada se, bar kada je reč o ekonomskoj oblasti, ne razlikuje temeljno od prethodnog Ustava. Ovo je stanje koje je iz osnova različito u odnosu na ono kada je donošen prethodni Ustav, jer je tada Demokratska stranka bila ideološki oponent. Sada je tu ulogu preuzela Liberalno-demokratska partija, dok su sve veće partije našle zajednički jezik u odredbama novog Ustava. Kako je to postalo moguće?

Ovde je daleko najvažnije programsko opredeljenje Demokratske stranke, to jest, promena u tom opredeljenju. Najsažetiji izraz sadašnjeg shvatanja ideologije Demokratske stranke se može naći u iz-

bornom programu "Za bolji život". Za razliku od programa pod naslovom "Vreme je za novi program", ovaj Izborni program je gotovo isključivo o socijalnoj ulozi države. Ciljevi su dovoljno sabrani u samom naslovu, tako da nema potrebe da se posebno navode: Demokratska stranka obećava svima bolji život, stoga su mnogo zanimljivija sredstva: kako će se to postići. Odgovora na to pitanje ima veoma malo. Govori se o jednakim izgledima svih, o tome da i mladi i stari i muškarci i žene i Srbi i Romi, dakle i većinski i manjinski narodi, i zaposleni i nezaposleni, svi će oni živeti bolje. Neki, jer će im plate biti veće, drugi, zato što će im biti veće penzije, a treći, zato što će imati pravo na veća socijalna davanja. Jasno se, međutim, može videti da pisci imaju značajne rezerve kako prema tržištu, tako i prema sistemu zasnovanom na privatnoj sopstvenosti.

Pored toga, država će da podstiče, opet, praktično sve. Podstićaće investitore, a strane će i privlačiti, podstićaće zapošljavanje, podstićaće preduzetništvo i, uopšte, sve će biti podstaknuto aktivnim merama države. Kako i čime? Uglavnom se radi, kada se to uopšte specifikuje, o poreskim olakšicama ili subvencijama. Izborni program ostavlja utisak, sasvim suprotno Programu Demokratske stranke, da se pojedinci ne pokreću i uopšte ništa ne mogu da urade ukoliko im država ne obezbedi podsticaje i sredstva. Program, koliko god da je nedovoljno konkretan, ipak, pre svega, računa sa individualnim interesima i energijom. Ovo je, bar po nekim njegovim stavovima, u skladu sa onim što je govorio Zoran Đinđić, bar pred kraj svoje karijere. Mada Program nije dosledno liberalan, ipak je u osnovi individualistički, dok je Izborni program, uz neke disonantne detalje, dosledno paternalistički. Budući da je tako, on ne daje odgovor praktično ni na jedno pitanje reformske ili strateške prirode.

Ovaj zaokret Demokratske stranke omogućio je konsenzus oko osnovnih ideoloških stavova koji su ugrađeni u novi Ustav iz 2006. To ne znači da je reč o konzistentnom i jednoznačnom dokumentu. Kao što je uobičajeno u srpskom konstitucionalizmu, bar u bliskoj prošlosti, deklarativna načela valja čitati zajedno sa odredbama u kojima se ona ograničavaju, modifikuju ili zamagljuju. Ovaj se Ustav, kao i nekoliko prethodnih, bilo da je reč o onom iz 1990. ili o onima iz komunističkog perioda, oslanja na dvosmislenosti i čak na protivrečnosti kako ne bi ograničio sve grane vlasti, a posebno izvršnu, da postigne

one ciljeve koje namerava da postigne iz političkih ili bilo kojih drugih razloga. Opšte opravdanje ovakvog pristupa ustavnosti jeste odbrana nacionalnih interesa, što se u ekonomskoj sferi identifikuje sa ekonomskim nacionalizmom.

Šta to znači na ideološkom nivou, možda je najlakše videti iz novog Programa Demokratske stranke Srbije. Mada se i u njemu, kao uostalom i u svim drugim programima, ističe značaj privatizacije i tržišne privrede, u potpunosti izostaje razumevanje značaja individualizma za takav ekonomski sistem, a naravno, i za pravni i politički sistem. Cilj jeste snažna država, koja ima vodeću ulogu u regionu.³ Praktično, sve drugo se vidi kao instrument toga državnog i nacionalnog interesa, kako se to kaže. Sam Program je lišen razumevanja stvarne funkcije i privatnog vlasništva i tržišta, kao, uostalom, i ekonomske funkcije države i njene privredne politike. Od ideoloških stavova koje ima smisla zapaziti, valja istaći pozivanje na socijalnu pravdu, što je inače koncept koji prihvataju praktično sve stranke u Srbiji.

Operacionalizacija, međutim, socijalne pravde je prilično konfuzna u programima, a i u novom Ustavu. Uglavnom se pod tim podrazumeva neko shvatanje jednakosti i obaveze države da tu jednakost obezbedi. Kao i sam Ustav, Demokratska stranka se poziva na jednake izgleda, ali i kao Demokratska stranka Srbije, teži da pod tim podrazumeva obećanja da će svi nekako biti jednaki u svemu što se može smatrati predmetom socijalne pravde. A to se, pre svega, odnosi na zapošljavanje, obrazovanje, zdravstvo i sve druge socijalne i javne usluge ili dobra. Demokratska stranka pokazuje i sklonost ka većoj jednakosti dohodaka, što ne igra veću ulogu u programu Demokratske stranke Srbije, ali zato jeste prisutno u populističkim programima Radikalne stranke i Socijalističke partije.

Ovo shvatanje odnosa pojedinca i države i pojma socijalne pravde pretočen je i u novi Ustav. Možda je tu najvažnije ukazati na probleme sa kojima se ova shvatanja suočavaju kada je potrebno nešto konkretnije reći o tržišnim slobodama, za koje se inače svi zalažu, mada svi programi, takođe, ukazuju na potrebu da se tržišta

³ O kome je regionu reč ne kaže se. Ovo je karakteristično za sve dokumente i izjave pojedinaca u svim partijama. Tako da ovaj stav valja razumeti kao potrebu za vođstvom i ništa mnogo konkretnije od toga.

drže pod regulatornim nadzorom države. Najvažnije je shvatanje tržišta rada.

Ustav je u tome potpuno protivrečan, što je samo posledica ideološke konfuzije svih stranaka. Tako, Ustav garantuje pravo na rad, ali, istovremeno, ističe da je za slobodno tržište rada. Isti stav, formulisani ovako ili onako, može da se nađe i u partijskim programima. Svi smatraju da je potrebno da svima obećaju zaposlenje, ali, istovremeno, smatraju da bi to trebalo da bude ostvareno na tržištu. Iz toga slede velike nelogičnosti kako kada je reč o sistemu ugovaranju nadnica i plata, tako i kada je reč o politici zapošljavanja ili brige o nezaposlenima. Ista se konfuzija može naći i u tretmanu obrazovanja, zdravlja i svih drugih javnih i socijalnih usluga. U tome se naročito ističe Demokratska stranka koja u svom Izbornom programu ostavlja utisak kao da nikakav izbor ne postoji u svim tim oblastima. Svi mogu da imaju sve u praktično jednakoj količini. Kod konkretizacije, naravno, to izgleda sasvim drukčije, jer je realističnost prisutnija, ali, na ideološkom nivou, država i nacija mogu da obezbede svima ne samo jednake izgleda, nego i jednake ishode.

Jasno je da ovo ne može da se obezbedi tržišnim putem, tako da je ta opredeljenost za socijalnu pravdu, shvaćenu u egalitarističkom smislu, osnov ekonomskog nacionalizma koji provejava u svim programima, na jedan ili na drugi način. U populističkim programima se najviše pažnje poklanja onim uzrocima za koje se smatra da uzrokuju povećanu nejednakost. U tome je najkarakterističniji program Radikalne stranke. Osnovni uzrok se nalazi u korupciji i glavni cilj jeste upravo uklanjanje korupcije i povećanje socijalne jednakosti. Osim toga, ovaj program ne sadrži ništa što bi moglo da bude ideološki različito od onoga za šta se zalažu i sve druge stranke. Kako dolikuje populističkom programu, zagovara se veći protekcionizam i veća uloga državne svojine i, uopšte, neposredne državne intervencije u privređivanje i u raspodelu dohotka. No, to su prevashodno retoričke razlike, budući da i sve druge stranke ističu da bi država trebalo da štiti, podstiče i razvija.

Dakle, ključna novina u odnosu na stanje od pre 2000. jeste ideološko približavanje omogućeno, pre svega, odustajanjem demokratske od liberalne, individualističke ideologije.

Sredstva i politika

Ideološka konkurencija je dovela do približavanja stavova oko privrednih ciljeva, uglavnom u kontekstu prihvatanja neke varijante ekonomskog nacionalizma. Politička, pak, konkurencija je dovela do značajnog približavanja stavova o sredstvima kojima bi trebalo ostvariti te ciljeve, dakle, o privrednoj politici. Ovo je, donekle, teže videti u stranačkim programima, jer su oni uglavnom skup raznorodnih stavova o tome kako će i šta činiti u pojedinim oblastima privredne politike. U tome se stranke ne razlikuju. Sve gledaju na privrednu politiku kako oblast diskrecionih ovlašćenja privrednih vlasti. Tako da se očekavaju mere koje su usmereno gotovo isključivo na prikupljanje glasova i sadrže relativno malo strateških elemenata. Ovo je posebno vidljivo u Programu G17 plus. Mada se u njemu mogu naći liberalni elementi, posle deklaracija slede praktični predlozi koji su u skladu sa veoma aktivističkim shvatanjem privredne uloge države. Takođe, kao i u drugim programima, socijalna solidarnost igra ključnu ulogu u opravdavanju ciljeva i politika ove stranke. Usled te saglasnosti u stranačkim programima o pristupu privrednoj politici, možda ima nekog značaja ukazati samo na dva elementa koji se mogu naći u svim programima i koji imaju neki strateški značaj.

Jedan je da je tranzicija praktično završena. Noviji programi srpskih stranaka, sa izuzetkom Liberalno-demokratske partije, polaze od prećutne pretpostavke da neke radikalnije reforme nisu potrebne. Predstoji usavršavanje sistema, ali ne i njegovo preuređenje. Govori se o završetku privatizacije, osim u strateškim sektorima, o izgradnji institucija, o konkretnim prilagođavanjima pojedinih segmenata privrednih vlasti i politike, ali se ne govori o tome da je bilo šta potrebno iz osnova promeniti. Ovo se najjasnije vidi u konkretnim merama privredne politike, koje se sve zasnivaju na pretpostavci da su sistemski instrumenti dostupni, samo je pitanje kako i za šta da se iskoriste. Verovatno je najupečatljivije odsustvo detaljnijeg razmatranja rekonstrukcije javnog sektora, koji je u najvećoj meri nereformisan. Isto važi i za liberalizaciju cena i deregulaciju svih tržišta. Ovo je, svakako, posledica procene da bi se loše prošlo u političkoj konkurenciji, jer je javnost umorna od tranzicije i reformi. Nema sumnje da tome vuče politička konkurencija, mada nije jasno koliko je to valjana ocena političkih preferencija glasača i javnosti uopšte. Tačno je da javnim

raspravama dominiraju oni koji kritikuju liberalizam, a posebno neoliberalizam, ali to je više posledica stanja u sredstvima informisanja, a donekle i ideološkog opredeljenja stručne i publicističke javnosti. U svakom slučaju, ideološko približavanje oko ekonomskog nacionalizma ograničava političku konkurenciju na sporove oko taktičkih pitanja privredne politike.

Drugi element koji je značajan jeste odsustvo zalaganja za posebnu ulogu građanskog društva i posebno meritokratskih ustanova. Ovo je, u izvesnoj meri, posledica odsustva zalaganja za značajnu ulogu konkurencije. U najvećem broju programa, tržišna privreda se ističe kao osnov privrednog sistema, ali se malo ili nikako ne govori o konkurenciji. Tržište je, međutim, samo institucionalni sinonim za konkurenciju. No, kako se ekonomski nacionalizam najčešće zasniva na državnoj potpori domaćih monopola, konkurencija se ne čini kao nešto što je od presudnog značaja. Usled toga, malo se govori o potrebi postojanja nezavisnih regulatornih tela, koja bi funkcionisala na meritokratskoj osnovi. Jedino se ističe da se prihvata nezavisnost centralne banke, mada su konkretni predlozi o monetarnoj i politici kursa najčešće u suprotnosti sa nezavisnošću centralne banke.⁴ Kada je reč o drugim nezavisnim regulatornim telima, tu se praktično ništa iz ovih programa ne može zaključiti. Ovo je posledica činjenice da srpske stranke vide u javnom sektoru, odnosno u njegovoj kontroli, glavni cilj njihovog političkog angažmana, što bi naravno bilo nemoguće ukoliko bi se on depolitizovao prenošenjem ovlašćenja na nezavisna, regulatorna tela.

Isto se može reći za privrednu politiku uopšte. S obzirom na to da se u programima mogu naći i najkonkretnija obećanja glasačima, po čemu se naročito ističu Izborni program Demokratske stranke i Program G17 plus, jasno je da nema razumevanja za potrebu depolitizacije privredne politike, posebno fiskalne politike. Naprotiv, diskrecionizam i aktivizam u tom domenu je prećutni konsenzus svih partijskih

⁴ Nijedan od novijih programa ne pokazuje razumevanje o tome šta je uopšte nezavisnost centralne banke (izuzetak je program Liberalno-demokratske partije). Usled toga je moguće da se deklarativno izjavi da centralna banka mora da bude nezavisna, pa da se onda kaže šta bi sve trebalo i na koji način da postigne. Na primer, konkurentnost, povećanje izvoza, a sve to nižim kamatnim stopama.

programa, a predstavlja, svakako, najznačajnije elemenat programa G17 plus. Postoji potpuno nerazumevanje čemu tačno služi fiskalna politika i koji su njeni strateški, dakle, depolitizovani, elementi, a koji taktički. Ovo je u toliko čudnije, jer se sve partije pozivaju na socijalnu pravdu, a ona je, svakako, strateški element fiskalne politike, jer mora da odredi na duže vreme raspodele među generacijama i među društvenim slojevima.

Evropska unija: nova linija ideološke podele

Kako je ideološka linija podele između liberalnijih i populističkih partija praktično nestala, može da se zapazi da se otvara nova linija podele, koja se još uvek ne vidi dovoljno u partijskim programima, a to je ona prema integraciji u Evropsku uniju. Po tome je zanimljiv novi Program Demokratske stranke Srbije, koji se izjašnjava, prilično snažno, za približavanje Evropskoj uniji. I druge demokratske stranke se zalažu za integraciju u Evropsku uniju, što je u najvećoj meri posledica popularnosti ovog opredeljenje u javnosti. Izuzetak su Radikalna stranka i Socijalistička partija. Stvarna ideološka i politička rasprava ukazuje na donekle drugačiju podelu, ali se ona još ne može naći u postojećim programima.

Ovo, naravno, govori nešto i o samim programima, odnosno o tome koliko se stavovi izneti u njima mogu smatrati stvarnim opredeljenjima političkih stranaka. Posebno je, u tom smislu, neproziran novi program Demokratske stranke Srbije, jer mnogi stavovi koji se tamo mogu naći, ne samo o približavanju Evropskoj uniji, nisu u skladu sa političkim delanjem same stranke. Isto se može reći i o Demokratskoj stranci, čije se pomeranje ulevo, čak u populizam, može, možda, smatrati taktičkim. Ovo se može reći i za novi Ustav, koji je dovoljno uopšten i nedosledan da može da se tumači u skladu sa trenutnim političkim i ideološkim interesima.⁵ Opet, praktično jedini izuzetak jeste Program Liberalno-demokratske partije i nekih manjih stranaka.

Ovo otvara temu o strukturnim karakteristikama ideološke i političke konkurencije u Srbiji, gde se, na primer, preferiraju protivrečna

⁵ O tome detaljnije u Gligorov (2006).

opredeljenja i koalicione vlade. U tom smislu, stranački programi su u skladu sa strukturom interesa u javnosti, koja ne bi da se opredeli i da nekoj partiji poveri jasan mandat.

Zaključak

Ideološka podela sa kraja osamdesetih i početka devedesetih godina prošloga veka, pa i iz prvih godina ovoga veka, između individualizma i kolektivizma, uglavnom je nestala usled uspostavljanja ideološkog i političkog konsenzusa o superiornosti kolektivizma. Noviji programi političkih stranaka, takođe, polaze od pretpostavke da je reforma završena i da je na redu usavršavanje sistema ekonomskog nacionalizma. Nova linija ideološke i političke podele postaje poželjnost i politika približavanja Evropskoj uniji. Može se očekivati da će to otvoriti nanovo pitanje odnosa između liberalnih i nacionalističkih ideologija i političkih programa, ali to je sada tek u začetku.

Literatura

- Demokratska stranka, "Vreme je za novi program - Program Demokratske stranke".
- Demokratska stranka, (2007), "Za bolji život! Izborni program demokratske stranke".
- Demokratska stranka Srbije (2007), "Program DSS".
- G17 plus (2004), "Program G17 plus".
- Gligorov, Vladimir (1985), "Politička vrednovanja". Beograd: Partizanska knjiga.
- Liberalno-demokratska partija, "Program".
- Gligorov, V. (1998), "Yugoslav Economics Facing Reform and Dissolution" in Hans-Jürgen Wagener (ed.), *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. London: Rotlage, 329-361.
- Gligorov, V. (2006), "Zbogom Kosovo?", *Ekonomist* magazin 334 (16. 10. 2006).

- Socijalistička partija Srbije (1990), "Programske osnove Socijalističke partije Srbije".
- Socijalistička partija Srbije (1992), "Osnove programa Socijalističke partije Srbije".
- Socijalistička partija Srbije (2006), "Programska deklaracija sedmog kongresa Socijalističke partije Srbije".
- Srpska radikalna stranka (2006), "polazne tačke socijalno-ekonomskog Programa Srpske radikalne stranke".
- Ustav Republike Srbije (2006).

Ideje autonomije i regionalizma među političkim strankama Srbije¹

Sažetak

Analiza ideja autonomije i regionalizma među političkim strankama Srbije počinje preciziranjem ključnih pojmova. U drugom poglavlju, pažnja se usmerava na kontekst - aktuelne preobražaje države i standarde regionalizacije u Evropi. Evolucija partijskih programa, posle demokratskih promena 2000. godine, kao i uoči i posle donošenja novog Ustava Srbije (2006), čini sadržaj trećeg poglavlja. U poslednjem poglavlju, daje se jezgrovit komentar najnovijih ustavnih rešenja o decentralizaciji i autonomijama.

Ključne reči: *Srbija, stranački programi, decentralizacija, autonomija, regionalizam, ustav*

Konkretno odgovore na pitanje *celishodnosti* (de)centralizacije posredstvom regionalnih autonomija prevashodno diktira *politika*. Kad to kažemo, onda mislimo na čitav koloplet okolnosti, mišljenja i dela-

¹ Ovaj rad je segment autorovih istraživanja u okviru naučnog projekta Instituta društvenih nauka u Beogradu: *Razvoj srpskog društva u savremenim svetskim integrativnim procesima: perspektive, alternative i implikacije* (Ev. br. 149020), finansijski podržanog od Ministarstva za nauku Vlade Srbije.

nja. Generalno ih svodeći na pet ključnih faktora: 1) *globalni kontekst* i bliže međunarodno okruženje; 2) *duh vremena i zadaci epohe* - prevladajuće poimanje ciljeva i zadataka države; 3) karakter pravno-političkih *institucija*; 4) *kvalitet elita* - uverenja, korporativni interesi i delanja političke klase i kulturnih elita i 5) *specifično kulturno nasleđe* (istorijat političkih institucija i kultura populacije) lakše razumevamo činjenicu da svaki institucionalni poredak funkcioniše u uvek konkretnim kontekstima. Njih određuju i manje-više skrivene političke računice moći i dobiti političkih aktera, pa je u utakmicama za vlast i "podelu idealnog i materijalnog plena" (*Max Weber*), kao i u sferi teorijskih rasprava, problem neizostavno prožet protivrečnim vrednovanjima (dis)funkcionalnosti odgovarajućih sredstava, metoda i procedura vladavine.

Osim superiornog - liberalno-demokratskog odgovora na Platonovo pitanje "prvog", odnosno "drugog" najboljeg poretka, sve to, dakle, ne dopušta da se iskustva modernih država generalizuju do nivoa jedino važećeg i *opšteprimenljivog* modela. Ipak, uvereni smo da nećemo dati za pravo eventualnim prigovorima za pristrasnost ako naglasimo da su *logika i politička delotvornost centralizma stvar prošlih epoha u razvoju moderne evro-atlantske državnosti i demokratije*.

Dakako, ovoj oceni nužno je pridružiti još jednu: decentralistička formula dobrog, *funkcionalnog* jedinstva različitosti, posebno u slučaju pluralnih društava (heterogenih u tradicijskom, konfesionalnom i etnokulturnom smislu)², mora da zadovolji pet ključnih kriterijuma (ciljeva, zadataka). To su: 1) *legitimnost* režima vlasti na celoj teritoriji države; 2) *ustavni patriotizam*, ili, građanska jednakopravnost i lojalnost pripadnika svih etnonacionalnih zajednica; 3) *smanjenje* količine i intenziteta fundamentalnih (pot)kulturnih i *političkih raskola* oko identiteta političke zajednice, prirode temeljnih institucija i ustavom garantovanih procedura usvajanja opšteobavezujućih odluka; 4) *smanjenje troškova upravljanja* ekonomskim i drugim podsistemima društva, uključujući i zadovoljavanje rastućih potreba građanstva za so-

² O tome, opširnije u: J. Komšić, D. Pantić, Z. Đ. Slavujević, *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Institut društvenih nauka, Beograd, Friedrich Ebert Stiftung Beograd, 2003, str. 19-36.

cijalnom sigurnošću i kvalitetom života i 5) afirmacija modela *uključujuće politike*.

Kad je reč o ovom modelu, pokazalo se da se njegovom primenom ukrštaju društveni rascepi, omogućavaju različite kombinacije većina i manjina na različitim nivoima vlasti. Stavljanjem saradnje i konsenzusa u prvi plan, kroz permanentne dijaloge većina i manjina, takva politika je posvećena sabiranju, a ne deljenju interesa i, tako, umanjuje rizike od konfliktnih posledica vladavine tesne većine u pluralnim društvima (O tome: Lajphart, 2003: 95-105; Flajner, 1996: 58-59, 163-164; Komšić, 2006: 87-108).

Najkraće rečeno, na tragu Sartorijeve ocene da je "najbolja politička forma (je), pre svega, ona koja se najbolje primenjuje", što podrazumeva i to "da je nemoguće zanemariti kontekst" (Sartori, 2003: 158), mislimo da se o *funkcionalnoj decentralizaciji* jednog političkog poretka može govoriti u onim slučajevima kada se bazičnom (sistemskom) kombinacijom nadležnosti i upravljačkih kapaciteta različitih nivoa vlasti obezbeđuje delotvorna kombinacija dva osnovna imperativa moderne politike, a to su *legitimnost* i *efikasnost* (O tome opširnije: Komšić, 2000: 196-202; kao i Komšić, 2006: 438-457).

Držeći da su prethodna mesta dovoljno nagovestila kontekst naše analize, za uvodne napomene ostaje još da se konkretnije naznače njeni ciljevi i zadaci. Kao što je naslov rada to nagovestio, preokupacija ovog oglada biće navedeni četvrti faktor politike - *kvalitet političkih elita*. Ovakav predmet analize preciziraćemo još nekim aspektima. Naime, s obzirom da u pouzdane indikacije kvaliteta političkih aktera spadaju uverenja političkih aktivista, njihove ideje o državi, njenim ciljevima, zadacima, uređenju i modelima politike, potrudimo se da ideje najuticajnijih aktera političke scene Srbije, u meri u kojoj je to neophodno zarad njihove kritičke valorizacije, situiramo u kontekst savremenih trendova evropske državnosti i politike. Pri tome, imamo na umu još dve stvari.

Prva je onaj nauk koji upozorava da dobra ideja mora imati moćnu političku (čitaj - stranačku) podršku da bi se opredmetila u liku prosperitetne svakodnevnice. Iz tih razloga, analiziraćemo najautoritativnije, programske ideje relevantnih političkih partija, zastupljenih u Narodnoj skupštini Republike Srbije. Drugo, imajući na umu ograničene mogućnosti jednog autorskog članka, kao što je ovaj, nećemo moći detaljnije da proveravamo saglasnost između reči i

dela. Ipak, i ovaj aspekt stranačkih identiteta neće moći biti potpuno zaobiđen.

Da bi se sve navedeno uradilo, tekst će imati četiri osnovna poglavlja. Prvo će biti posvećeno preciziranju ključnih pojmova. Ocenama aktuelnih preobražaja države u Evropi, kao i evropskim standardima regionalizacije, drugo poglavlje će precizirati kontekst. Treće poglavlje će analizom evolucije programskih ideja političkih partija o autonomiji najdublje uroniti u temu. U poslednjem, četvrtom, poglavlju prokomentarišaćemo najnovija ustavna rešenja o decentralizaciji i autonomijama.

1. Pojmovna preciziranja

Partijske ideje³

Savremene političke partije nije moguće zamisliti bez jednog relativno koherentnog i specifičnog fonda ideja o najvišim društvenim i nacionalnim dobrima, te svrhama i sredstvima javnog angažmana njihovih pripadnika. Neosporna hegemonija partija u arenama političke vlasti, stoga, posve logično kandiduje hipotezu o partijskim idejama i ideologijama kao ključnim moderatorima duha javne, društvene scene i institucionalne podrške jednoj, manje ili više trajnoj interpretaciji "opštih" ("nacionalnih") interesa naroda i države.

A, kad je o idejama i obliku vladavine reč, složićemo se sa jednim autorom koji misli da je *demokratija... plod 'ideokratije'*, te da "nijedan istorijski eksperiment nije tako izrazito niti tako opasno vezan za snagu ideja, a samim tim i za našu sposobnost da upravljamo svetom misleći o njemu" (Sartori, 2001: 263). Posredi nisu "idejice", niti bilo šta što bi nam tek tako padalo napamet, već respektabilno umovanje, posmatranje, poređenje, logična argumentacija, rezonovanje, diskusija i empirijska provera. "U ozbiljnom i važnom poimanju pojma, ideje su gotovi proizvod uma, plod mišljenja do koga se došlo umovanjem. Zato je kriza ideja kriza razumevanja, kriza znanja i, zajedno s tim, znanja delovanja" (Sartori, 2001: 264; kurziv J. K.).

³ O tome vidi opširnije u: J. Komšić, *Dileme demokratske nacije i autonomije - ogledi o političkoj tranziciji u Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd, PHILIA, Novi Sad, 2006, 136-141; 178-186.

Sve u svemu, držimo da mišljenje i delanje, koji se sabiraju u onom što se obično zove "umetnost politike", ipak nisu samo puka interesna računica; tehnološka, beskrupulozna "kalkulatorika sredstava" za osvajanje političke vlasti, njeno zadržavanje ili uticaj na nju. Bez *rasudivanja* o temeljnim vrednostima i institucijama "dobro uređenog poretka" nema ni politike. A, prava indikacija ovog umeća da se misli i dela "u saglasnosti sa vrlinom" (Aristotel) upravo je pitanje: *kakva je buduća poželjna alternativa?* (Linc i Stepan, 1998: 568). U tom kontekstu, Franc Nojman (*F. Neumann*) dobro zapaža da "... politika - a time i povijest - nije puka borba grupa moći za moć, nego *pokušaj da se svijet oformi prema određenoj slici*, da mu se nametne vlastita namjera. Historijski proces ima smisla" (Neumann, 1974: 71; kurziv J. K.).

Kao što ćemo docnije videti, savremena faza evropske politike nalazi svoj smisao i poželjnu alternativu krizi nacionalne države, ne samo u kontinentalnim integracijama, već i u decentralizaciji, regionalnoj autonomiji i demokratiji odozdo.

Autonomija⁴

"Biti autonoman u političkom smislu znači ne biti pod kontrolom drugog", kaže Robert Dal (*R. Dahl*) (Dal, 1994: 27-28, 44, 117-124, kao i Dal, 1999: 278-281). Dodaćemo da čitava paleta različitih autonomija ima jedan zajednički sadržalac, a to je autonomija u odnosu na nešto, kako u odnosu na vlast države, tako i u odnosu na mogućnosti kontrole od strane nekog drugog subjekta moći i društvenog uticaja. Drugim rečima, radi se o *društveno-zakonski priznatom pravu individualnih i grupnih subjekata da u određenom području samostalno uređuju pravila igre i donose odluke*. Dakako, u pitanju je *relativna* autonomija, budući da ni jedan društveni akter i institucija ne mogu biti apsolutno nezavisni, bez međuzavisnosti i uticaja drugih na njihovo ponašanje.

Odnos *teritorijalne autonomije i demokratije* nije toliko jednoznačan da bi se moglo zaključiti kako svaka autonomija znači i postojanje demokratskih institucija i obrnuto. Demokratija može postojati i u centralizovanim (unitarnim) i u decentralizovanim (federalnim i regio-

⁴ O tome opširnije u: J. Komšić, *Dileme demokratske nacije i autonomije*, op. cit., str. 307-475.

nalnim) državama. U tom smislu, citirani Dal osnovano primećuje kako se "problem odgovarajućeg obima i domena (nadležnosti) demokratskih jedinica ne može (se) rešiti u okvirima teorije o demokratiji" (O tome: Dal, 1999: 293-296).

S obzirom da je reč o vrlo složenoj materiji i mogućnostima racionalnog izbora, koje uvek zavise od istorije, vrednosnih obrazaca, kao i od realnih odnosa moći - gde najjača (centralna) vlast teži što većoj koncentraciji resursa pod svojom kontrolom, dok ne naiđe na otpor "periferije" i ne shvati ga kao dovoljno jak razlog za podelu vlasti - "... retko će, ili, nikad, biti moguće ustanoviti da je jedno rešenje definitivno najbolje", upozorava Dal.

Racionalno prosuđujući ovaj, emocijama, predrasudama i manipulacijama veoma opterećeni problem, bez ljutnje i simpatije (*Sine ira et studio*) mora se priznati da, ipak, nema moderne demokratije bez određenih oblika decentralizacije vlasti. To je još pre skoro dva veka sjajno poentirao Tokvil (*Alexis de Tocqueville*) zapisavši sledeće: "Što se mene tiče, ne mogu da zamislim da bi neka nacija mogla živeti, a naročito ne prosperirati, bez snažne centralizovane vlasti. Ali mislim da je upravni centralizam kadar samo da oslabi narode koji mu se potčine, jer neprestano teži da u njima umanjí građansku svest" (Tokvil, 1990: 79). Na tom tragu i Slobodan Jovanović primećuje da "... u zemljama partijske vlade, sistem decentralizacije može poslužiti kao predohrana od partizanske uprave" (Jovanović, 1990: 403).

Regionalizam i regionalizacija⁵

U korenu pojma "regionalizam" je latinska reč *regio*. Pored drugih značenja, ona je označavala teritorijalnu oblast, po pravilu, veće površine. U književnom jeziku, pa i u stručnoj literaturi, često se prepliću srodni pojmovi, "regionalizam" i "regionalizacija". Međutim, u pravno-političkom i sociološkom smislu, oni nisu oznake za istovetne sadržaje.

Prema mišljenju eksperata Stalnog komiteta lokalnih i regionalnih vlasti Saveta Evrope (CDLR), **regionalizacija** je pojam koji se na pravi način može razumeti dovođenjem u vezu sa institucionalnom stra-

⁵ Opširnije o tome u: J. Komšić, *Principi evropskog regionalizma*, knjiga u štampi, Centar za regionalizam, Novi Sad, 2007.

nom stvari, pa se stoga i razlikuje od regionalizma, kao političkog ili ideološkog pokreta. Sledstveno tome, "regionalizacija se generalno shvata kao stvaranje novog nivoa u državnoj teritorijalnoj organizaciji, novih institucija koje mogu široko varirati u pogledu tela, odgovornosti i moći, ali su uvek instalirane iznad nivoa postojećih lokalnih institucija. One se mogu definisati veoma rastegljivo, uključujući regione koji su samo subordinirani nivou centralne vlasti, ili su, u užem smislu, izraz regionalizacije u kojoj je region teritorijalna vlast, koja se može, dalje, diferencirati prema njenom ustavnom statusu" (Marcou, 1998: 9; kurziv J. K.).

S druge strane, **regionalizam** odgovara definiciji regije kao jednog korpusa, ljudskih, kulturalnih, jezičkih ili drugih obeležja koja se opravdano transformišu u političke zahteve za većim ili manjim stepenom autonomije, navodi se u studiji Saveta Evrope "Regionalizacija i njeni efekti na lokalnu samoupravu" (1998). Da se regionalizam, u politikološkom smislu, može shvatiti kao pojam koji označava neku vrstu pokreta za političko-pravno priznanje veće ili manje autonomije specifičnih zajednica i njihovih teritorijalnih jedinica vlasti, uverava nas i Skratonov (*R. Scruton*) "Rečnik političke misli". Tu se regionalizam definiše kao "zalaganje za takve oblike vladavine koji dopuštaju i podstiču razvoj domorodačke kulture i institucija unutar regiona sa posebnom jurisdikcijom i koja obuhvata prenos suštinskih političkih i pravnih nadležnosti na regionalne vlasti, sa manje od punog suvereniteta, ali više od pukih administrativnih funkcija" (Scruton, 1996).

2. O aktuelnim preobražajima države u Evropi

U mozaiku savremenih lica i naličja države uočavaju se evidentne promene u odnosu na prethodne cikluse razvoja evropske i svetske državnosti.⁶ Menjaju se i ciljevi i zadaci države. Sledstveno tome, očite su promene i u akcentima tzv. opravdanja države. U interakciji sa sve složenijim i zahtevnijim društvenim okruženjem struktura državnog aparata je, u odnosu na stanje s početka 20. veka, mnogo robu-

⁶ O ciklusima razvoja državnosti (koncentracije i dekoncentracije vlasti) vidi: E. Pusić, *Država i državna uprava*, Pravni fakultet, Zagreb, 1999, 289-309; 352-361.

snija i kompleksnija.⁷ S druge strane, budući da je država najbolja i najefikasnija kad se njena prisila u svakodnevnicu najmanje oseća, informatička revolucija, medijski inženjering i "ugovorna vlast" (partnerstvo javnog i privatnog sektora; novi javni menadžment)⁸ omogućili su da se niz do juče neodvojivih poslova od tradicionalnog sektora državne vladavine (*government*) postepeno transformiše u znatno sofisticiraniju delatnost upravljanja (*governance; administration*).

Reč je, dakle, o nečemu što je pre čitavog veka lucidno uočio francuski pravnik Leon Digi (*L. Duguit*), kada je opisao proces transformacije hijerarhijskog monopola moći klasične državne uprave u demokratski kontrolisan sistem javne službe (servisa građanskih interesa). "Upravljači i službenici nisu više gospodari koji podanicima nameću suverenu vlast, *imperium*. Oni nisu više organi kolektivne ličnosti koja zapoveda. Oni samo upravljaju poslovima zajednice", zabeležio je ovaj čuveni francuski pravnik. Dakako, budući da je bio svestan opasnosti po demokratiju, koje je sobom donosilo širenje društvenog područja pod direktnom ili indirektnom državnom regulacijom i upravom, Digi je uočio šansu za dobru upravu (*good governance*) i u uslovima povećanja broja i moći javnih službi. Tu šansu on je nazvao "... jednim vrlo značajnim pokretom, koji je jedna od karakteristika razvoja javnog prava, a to je *decentralistički pokret*" (Digi, 1997: 49-50; kurziv J. K.).⁹

Ipak, podsetićemo da je evropska istorija prepuna primera neiskorišćenih šansi i žilavog opiranja političkih moćnika da institucionalizuju ideju vertikalne podele moći. Nakon Digijeve studije o preobražajima države i javnog prava, u Evropi se dogodio reverzibilni proces megakoncentracije vlasti u totalitarnoj državi, "opijenoj" idejom suvereniteta aparata gospodarenja u ime nacije ili klase (Hitlerov Rajh i Staljinovi sovjeti). A, u postratnoj, demokratskoj Evropi i "državi bla-

⁷ "U tom je smislu uprava, kao sustav u interakciji s okolinom, podvrgnuta zakonu neophodne raznovrsnosti... Ako želi djelovati na okolinu, uprava mora svojom vlastitom složenosti odražavati složenost svoje relevantne okoline na koju želi djelovati"; E. Pusić, Isto, str. 403.

⁸ Vidi o tome: R. Hague, M. Harrop, Sh. Breslin, *Komparativna vladavina i politika*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2001, str. 366-371.

⁹ Digi govori o sledećim vrstama decentralizacije: 1) teritorijalna; 2) imovinska; 3) stvaranje autonomnih javnih službi; 4) koncesije; L. Digi, *Preobražaji javnog prava*, Plato, Beograd, 1997, str. 50.

gostanja", tek poslednju trećinu prošlog veka obeležilo je revitalizovanje decentralističkog pokreta, kao alternative krizi klasičnog suvereniteta nacionalne države i posustale demokratije.

Sledstveno tome, drugu stranu činjenice da se "etatizovano društvo ne može zamisliti bez nekoga koji zapoveda" (T. Živanović),¹⁰ teorijski poentiraju savremeni autori kada govore o promeni "filozofije države" i *napuštanju komandne kontrole* u korist upravljanja kao dogovaranja i pregovaranja. Sve aktuelniji su koncepti "prazne države", "pregovaračke države", "države javnog servisa" i slično (O tome: Hejvud, 2004: 193-198; Dal, 1994: 93-108; Pusić, 1999: 427-451; Cirn, 2003: 253-282, Ofe, 1999: 95-107; kao i Komšić, 2006: 60-76).

Sve u svemu, da je sa promenom realnih struktura i metoda državnog upravljanja "pređen Rubikon" i u sistemu uverenja i razumevanja "monopola legitimne fizičke prinude" (M. Veber), svedoči i činjenica da šmitovska (C. *Schmitt*) logika vladavine (prema kojoj bi posedovanje suverenog prava proglašavanja spoljnih i unutrašnjih neprijatelja, kao i prava na rat, bilo sasvim dovoljno za egzistenciju jedinstvene države),¹¹ ni približno nije atraktivna kao što je to bilo tridesetih godina prošlog veka, ili, pak, u poslednjoj deceniji dvadesetog veka, u fazi ratno-nacionalističke tranzicije na prostorima bivše Jugoslavije. Pored ostalog, to znači da je danas neuporedivo manje teoretičara, ili političara, koji bi rizikovali da žrtvuju neophodni imidž demokrate i opredele se za otvoreno veličanje države u maniru Musolinijeve apoteoze korporativne države, ili, pak, slično Hitlerovoj averziji prema parlamentarnoj demokratiji, pacifizmu i federalizmu.¹² Na tragu Ha-

¹⁰ Iz predgovora Tome Živanovića knjizi Leona Digija, *Preobražaji javnog prava*, op. cit., str 7.

¹¹ "Država kao merodavno političko jedinstvo koncentrisala je kod sebe ogromno ovlašćenje: da vodi rat i time otvoreno raspolaze životom ljudi... Nužnost smirenja u okviru države vodi u kritičnim situacijama ka tome da država kao političko jedinstvo, sve dok postoji, samovoljno određuje i 'unutrašnjeg neprijatelja'"; K. Šmit, "Pojam političkoga", U: *Karl Šmit i njegovi kritičari*, ur. Slobodan Samardžić, Filip Višnjić, Beograd, 2001, str. 31.

¹² U nacionalsocijalističkoj (fašističkoj) verziji totalne moći *korporativne države*, najreprezentativnija su sledeća dva stava. Prvi je stanovište firera Trećeg Rajha, Adolfa Hitlera (*Adolf Hitler*): "Njemačka može samo preko hrabrih vojnika doći do političke moći. *Pacifizam, kosmopolitizam, fede-*

bermasovih razmišljanja, Klaus Ofe (*C. Ofe*) takvu situaciju opisuje sledećim rečima: *svaki pokušaj da se nešto postigne tradicionalnim sredstvima državne intervencije (je) u osnovi nepodesan, u najboljem slučaju beskoristan, a ponekad čak i kontraproduktivan pristup* (O tome: Ofe, 1999: 99).

Evolucija političkih sistema jednog broja evropskih država (Italije, Španije, Velike Britanije, Belgije itd.), kao i standardi Saveta Evrope i EU, pokazuju da je regionalizacija bila jedan od ključnih faktora stabilizacije demokratije, a u nekim slučajevima i modus održivosti države u obe njene osnovne funkcije (demokratske legitimnosti i upravljačke efikasnosti). Tome se može pridružiti i ocena da je decentralizacija u svim državama EU manje-više shvaćena kao interaktivno polje i poluga "demokratizacije odozdo". Nedavno su nam upravo ministri evropskih država, odgovorni za lokalnu i regionalnu samoupravu, ponudili sumu takvih principa, ideja i preporuka u **Helsinškoj deklaraciji o regionalnoj samoupravi** (*Helsinki Declaration on Regional Self-Government*, Conference of European ministers responsible for local and regional self-government, 13th Session, Helsinki, 27-28 June 2002).

Polazeći od toga da su danas u Evropi mnoge države u procesu reformisanja ili uvođenja regionalne samouprave, zatim, da postoji velika različitost sadržaja i formi regionalne autonomije, koje ishode iz različitih ustavnih tradicija, te socio-ekonomskih, kulturnih i geografskih okolnosti, specifičnih za svaku državu ponaosob, na 13. zasedanju Konferencije evropskih ministara odgovornih za lokalnu i regionalnu samoupravu (27-28. juna, 2002), svečano je objavljeno da je

ralizam i parlamentarizam moraju se bezobzirno iskorijeniti. Nama je potreban jedinstven nacionalni teritorij. Sve zemlje moraju imati iste zakone i mora ih voditi centralna vlada" (Prema: Čalić, 1985: 87; kurziv J. K.). Drugi, pak, dolazi iz Musolinijevog (*Benito Musolini*) štaba "korporativne države". *Sve unutar države, ništa izvan države, ništa protiv države*, bila je maksima vođe koji je nastojao da "skupi naciju u snop energije"; E. Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd, 1990, str. 1990: 229-233. U svojoj studiji o fašizmu, Ernst Nolte navodi da se priroda ovako shvaćene države najbolje može opisati sledećom Musolinijevom rečenicom: "Mi kontrolišemo političke snage, mi kontrolišemo moralne snage, mi kontrolišemo privredne snage, mi smo, dakle, *usred korporativne fašističke države*"; Prema: E. Nolte, Isto, str. 230. (kurziv J. K.)

funkcionisanje demokratije osnova mira, stabilnosti, prosperiteta i razvoja. Uz to, navedeno je da uzlazni trend decentralizacije i devolucije vlasti širom Evrope doprinosi jačanju demokratije, kako u zemljama sa dugom demokratskom tradicijom, tako i u novim demokratijama starijim tek nešto više od decenije.

Deklaracija, zatim, manifestuje zajedničku procenu da ekonomski rast, održivi razvoj, kvalitetni javni servis i puna demokratska participacija mogu biti mnogo efektivniji pod uslovom da vladavinske institucije nisu potpuno centralizovane. U tom smislu, naglašava se i da, *tamo gde postoji, regionalna autonomija predstavlja segment demokratskog upravljanja*, te da će Savet Evrope i dalje promovisati razmenu dobrih praksi između država članica. Pri tom će se "respektovati suverenitet, identitet i sloboda država da, prilagođavajući se zajedničkim principima, same odrede svoju unutrašnju organizaciju". Štaviše, nespornom se proglašava činjenica da "svaka država ima pravo da odluči da li će ili neće ustanoviti regionalne vlasti". Sledstveno tome, državama se prepušta stepen izbora u uspostavljanju specifičnih odlika njihovog sistema regionalne samouprave. Deklaracijom se, takođe, preporučuje Komitetu ministara da osnaži aktivnosti u okviru Saveta Evrope, odnosno da se u okrilju nadzornog Komiteta za lokalnu i regionalnu demokratiju (CDLR) pripreme nacrti različitih pravnih instrumenata.

Za podlogu realizacije navedenih ciljeva, uzet je u Helsinkiju već ponuđen sumar zajedničkih koncepata i principa regionalne samouprave. Ukazaćemo na njihovu sadržinu ne samo zbog toga što su potvrđeni dokumentima naredne, 14. sesije Konferencije evropskih ministara, održane u Budimpešti 24-25. februara 2005. godine, već i zbog toga što se, sada, pred nama nalazi jedna konsekventno formulisana platforma za izradu budućeg evropskog pravnog standarda regionalne autonomije.

Dakle, Komitet za lokalnu i regionalnu demokratiju (CDLR) identifikovao je ***srž koncepata i principa regionalizacije*** na ovaj način:

- *Regionalne vlasti*: Regionalne vlasti su teritorijalne vlasti između centralnih organa vlasti i lokalnih vlasti. To ne znači da je obavezno postojanje hijerarhijskih relacija između regionalnih i lokalnih vlasti.
- *Regionalna samouprava* označava legalne nadležnosti i mandate regionalnih vlasti da, u okvirima Ustava i zakona, regu-

lišu i upravljaju podelom javnih poslova u okviru sopstvenih odgovornosti i u interesu regionalne populacije, saglasno sa principom subsidiarnosti.

- Tamo gde regionalne vlasti postoje, princip regionalne samouprave će biti priznat na podesan način od strane domaćeg zakonodavstva i/ili od strane ustava.

Kako god bilo, evidentno je da su evropske države značajno odmakle u procesu *decentralističkog prevladavanja* krize tradicionalnog hijerarhijskog monopola moći. Kao lokus (izvor, garant i rezultat) tog monopola, država se pri kraju druge trećine prošlog veka pokazala ujedno i malom i velikom za efektivnu regulaciju i upravljanje nekim ključnim elementima sve raznovrsnije i gušće društvene supstance. Pokazala se, zapravo, neadekvatno ustrojenom i bez dovoljno kapaciteta za optimalno ostvarivanje enormno složenih zadataka *zaštite* i društvene *dobrobiti*.

U takvoj situaciji, život je uveo niz novih "igrača" u "igru upravljanja". Slobodna utakmica sve brojnijih legitimnih interesa i procedure njihove integracije (dijalektika konflikta, kontrole i saradnje) sada se odvija na terenima tri institucionalne "lige" na: a) na subdržavnom (lokalnom i regionalnom) nivou; b) centralnom (nacionalnom) i c) naddržavnom (regionalnom i globalnom) nivou. Sve to navodi neke autore, a posebno regionalne političare, da zaključe kako je *Evropa regiona* najverovatnije lice bliske budućnosti, za koju treba da se pripreme i nacionalne države i nadnacionalne institucije EU.

Da nečega ima u tim konstatacijama potvrđuje i činjenica da su regioni od sredine osamdesetih godina "... prošli kroz vidljivu promenu od 'objekta evropske politike' do angažovanih aktera s pravom saodlučivanja o evropskim pitanjima" (Vajdenfeld, Vesels, 2003: 87). Teorijski korelat takve penetracije regiona u evropske tokove odlučivanja (uključujući Komitet regiona u EU, kao i zalaganja za trostepeni federativni razvoj EU sa samostalnim regionima), jesu ideje o federalnoj EU i vladavini s one strane nacionalne države u dinamičkom *multi-level* sistemu, u kome su akteri svi politički nivoi i društvene grupe (O tome: Vajdenfeld, Vesels, 2003: 332-337; kao i Cirm, 2003: 123-282).

Ovakvi tokovi razmišljanja doimaju se, ipak, kao neka vrsta preterivanja i previđanja činjenice da moć "užičena u državi" (Dirkem) poslovično radi u prilog inercije postojećeg. Na primeru finansija, Eugen

Pusić bi rekao da "... *otpor promjenama* motiviran je ovdje egzistencijalnim interesima članova državnog političkog i upravnog aparata, te posebnim interesima određenih skupina u odnosu na državno djelovanje... A taj je otpor, obzirom na položaj takvih interesenata u sistemu, na iskustvo i na umješnost članova ove skupine (iskusnih profesionalaca u upravnom i političkom sistemu - prim J. K.) izvanredno teško savladati" (Pusić, 1999: 356; kurziv J. K.).

Da su tačni ovi zaključci potvrđuje nam *odsustvo* jedne teorijski i, što je još važnije, politički opšteprihvatljive definicije "regiona", kako u strukturama EU, tako i u Savetu Evrope. Ova najšira organizacija evropskih država ponudila je Nactrom Evropske povelje o regionalnoj samoupravi jednu takvu definiciju u miljeu relativno konzistentno razrađenih političko-pravnih načela. Međutim, dugovečnost ove pripreme faze u nastanku jednog dokumenta koji, da stvar bude još razvodnjenija, samo pripada korpusu "mekih" pravnih normi, svedoči o maloj verovatnoći da će Evropa regija i trostepeni nivo odlučivanja zameniti Evropu nacija. U tom smislu, postojeću praksu intergovernamentalizma i njemu primerenu ključnu ulogu nacionalnih država u dvostepenom sistemu odlučivanja u EU, ilustruje i *Izjava ministarske konferencije o regionalnoj samoupravi* (Budimpešta, 24-25. februar 2005). Njome je konstatovano da nacrti pravnih instrumenata o regionalnoj samoupravi trenutno nemaju potreban stepen političke podrške za usvajanje. Već pomenuti stav da "svaka država ima pravo da odluči da li će ili neće ustanoviti regionalne vlasti" rečito govori "ko je gazda u kući".

Ipak, ministarski zaključci iz Helsinkija i Budimpešte 2002. i 2005. godine potvrdili su *trend*. Pokazali su da se razmišljanje političkih klasa nacionalnih država donekle menja. Ima razloga, zato, i da budemo zadovoljni. Konture relativno konzistentnog seta principa regionalizacije evropskih država sad su već raspoznatljive. Samim svojim postojanjem na dnevnom redu evropske politike (uključujući i politike u onim državama koje nisu još u EU, ali teže tom cilju), obavezivaće političke delatnike na praktično određenje za ili protiv, i to u uslovima evidentne nepopularnosti osporavanja slobode, u čijoj funkciji je i ograničavanje monopola posredstvom vertikalne razdeobe moći.

Štaviše, moglo bi se reći da je sledeći zaključak nesporan: Građanima, kojima je stalo do "demokratije odozdo" i sopstvenog subjektiviranja u poslovima zajednice, kao i partijama koje imaju "evropsko

odelo", preostaje da istrajno rade na afirmaciji regionalističke alternative na unutardržavnom i nadnacionalnom planu.

Ipak, da li je takvo razmišljanje nesporno i unutar stranačkih porodica u Srbiji, kao i u većinskom javnom mnjenju? Da bi smo odgovorili na ovo pitanje, u fokus naše pažnje treba dovesti partije, kao gošpodare parlamentarne i ukupne političke scene u Srbiji.

3. Evolucija partijskih ideja o autonomiji i modelima (de)centralizacije države

Podrobnijom analizom programskih tekstova relevantnih političkih partija u Srbiji i Vojvodini do oktobarskog prevrata 2000. godine moglo se ustanoviti sledeće:

- a) Programski odnos prema autonomiji nije osa koja razgovetno deli vlast i opoziciju.
- b) Samo jedna relevantna (parlamentarna) stranka zalaže se oficijelno za unitarno, snažno centralizovano državno uređenje bez autonomija i regiona u Srbiji (Srpska radikalna stranka - SRS).
- c) Unutar opozicije evidentna je široka skala pogleda na politički značaj i demokratizujuće potencijale autonomije. U tom smislu, primetne su vrlo velike razlike u sadržajnom određanju nadležnosti organa vojvođanske autonomije i među strankama koje se nominalno zalažu za "visok stepen autonomije".
- d) Među opozicionim strankama postoje i one stranke koje odbacuju bilo kakvu instituciju vojvođanske autonomije (Demokratska stranka Srbije - DSS);
- e) Ono što je "najmanji zajednički sadržalac" opozicionih stranaka jeste zalaganje za princip *decentralizacije vlasti, regionalizacije i razvijene lokalne samouprave*.
- f) Sve stranke na vlasti i u opoziciji, osim Saveza vojvođanskih Mađara (SVM), protive se uvođenju oblika *etničke teritorijalne autonomije* (regionalne samouprave nacionalnih zajednica), a manji stepen razlikovanja očituje se u odnosu prema ideji uvođenja personalne autonomije.
- g) Sve stranke, i na vlasti i u opoziciji, načelno ističu opredeljenost za poštovanje univerzalno prihvaćene game ljudskih

prava i sloboda i zaštite manjinskih kolektivnih prava prema "evropskim standardima".

- h) Unutar programski vrlo heterogenog opozicionog bloka, krajem poslednje decenije prošlog veka mogao se uočiti trend rasta tolerancije bitno različitih stanovišta o pitanjima institucionalnog "re-dizajna" Srbije. I više od toga, ideja decentralizacije vlasti, autonomija i regionalizacije države prerasla je iz uskostručne, civilne i manje značajne javno-mnjenjske teme u jedan od prioriteta predizborne ponude Demokratske opozicije Srbije (DOS). Tako, u prvom od deset dosovskih projekata za demokratsku Srbiju (2000) piše:

"... već prvog dana prvog zasedanja novoizabrane Skupštine (ćemo) izglasati sledećih deset akata u cilju vraćanja poverenja naroda u državu i njene organe:

Prvo, usvojicemo deklaraciju o hitnim pripremama za donošenje novog Ustava, radi otklanjanja postojećeg ustavnog haosa. Nova ustavna i zakonska rešenja biće usklađena sa savremenim pravnim i civilizacijskim standardima, posebno u sferi ljudskih sloboda, zaštite građanskih i manjinskih prava, parlamentarizma, odgovornosti vlasti i vladavine prava. Deklaracija će *uvažiti potrebu za decentralizacijom države, sa posebnim osvrtom na regionalizaciju Srbije i afirmaciju autonomije Vojvodine i Kosova i Metohije*"¹³ (O tome: Komšić, 2000a: 104-136).

Polazeći od njihove, realno velike "političke težine" i uticaja na obnovljenoj parlamentarno-demokratskoj sceni Srbije (od 90-ih godina prošlog veka do danas), evoluciju programa DS i DSS smatramo vrlo značajnom varijablom analize odnosa političkih stranaka u Srbiji prema pitanjima decentralizacije posredstvom regionalnih autonomija. Počecemo, stoga, od programskih pozicija Demokratske stranke (DS), kao stožera u porodici srbijanskih stranaka liberalno-demokratske orijentacije.

¹³ *Program Demokratske opozicije Srbije za demokratsku Srbiju*, 2000, str. 2. (kurziv J. K.)

Demokratska stranka

S obzirom da su se, u korpusu tema državnog uređenja, programi DS konstantno određivali prema *autonomiji Vojvodine*, komparativna analiza ukazuje na evoluciju stanovišta demokrata. U poređenju sa rešenijima evropskog regionalizma, pre svega u Italiji i Španiji, najmeritornija idejna pozicija DS čitavu deceniju tretirala je vojvođansku autonomiju krajnje restriktivno - "kao deo lokalne samouprave" koji "... deli funkcije sa ostalim organima lokalne samouprave". Napisano je, takođe, i 1992. i 1995., da "Pokrajina Vojvodina donosi sopstvene propise i ima sopstvene fiskalne prihode i izvršnu vlast".

Međutim, da demokrate ispoljavaju uzornu taktičku veštinu kombinacije eksplicitnog, implicitnog i nerečenog dela partijskog programa (O tome: Goati, 1990, 37, 183), koja ima zadatak da odbrani tezu o "stranci principa" i istovremeno omogući pragmatično prilagođavanje različitim situacijama i odnosima snaga, belodano je baš na primeru politike prema Vojvodini. Recimo, Deklaracijom *Vojvodina posle promena*, o čijem značaju govori činjenica da je usvojena na Skupštini DS 27. februara 2000, pomenuta je neophodnost uspostavljanja vojvođanske "autonomne zajednice" koja će "imati zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast u oblastima u kojima se ostvaruje autonomija u okviru Republike Srbije" (O tome: Komšić, 2000a: 122-124; kurziv J. K.).

Među načelima nove autonomije Vojvodine, prvo se navodi da je reč o "autonomnoj zajednici" koja će poštovati suverenitet Republike i klasične državne funkcije kao što su: narodna odbrana, bezbednost, spoljna politika, monetarni sistem, osnove privrednog i fiskalnog sistema. Slede, zatim: b) opredeljenja za "jasna ustavna načela" kojima će se garantovati *građanska i politička prava, individualna i kolektivna, uključujući i prava manjina*; c) neophodnost "zakonodavne, izvršne i sudske vlasti u oblastima u kojima se ostvaruje autonomija u okviru Republike Srbije"; d) posedovanje *sopstvenih izvora prihoda*, autonomno formiranje budžeta i sopstvena fiskalna politika; e) samostalno *uređivanje poslova u oblasti međunarodnih odnosa*; f) princip i modusi obezbeđenja *nacionalne ravnopravnosti u sferi javnih poslova*; g) *dosledna decentralizacija i u okviru same Vojvodine i jačanje lokalne samouprave*; h) rešavanje *problema izbeglica*; i) *uključivanje u međunarodne (evropske) regionalne*

integracije; j) ustavne garancije da se autonomni status Vojvodine ne može menjati bez saglasnosti njenih građana (Vojvodina posle promena, 2000; kurziv J. K.).

Godinu i po kasnije, moglo se zapaziti da Program DS (iz 2001) ne definiše tako precizno karakter vođodanskih autonomnih nadležnosti. Da li je reč o koraku nazad, ili o "otvorenosti za različite opcije" stranke na vlasti, nećemo prosuđivati na ovom mestu. Sam program kaže sledeće: "Pokrajina Vojvodina treba da uživa istinsku autonomiju i da obavlja sve poslove koji nisu u suprotnosti sa modernom definisanom demokratskom državom".

Sa pojavom stranačkog Nacrta Ustava Srbije, iz maja 2003. godine, moglo se pretpostaviti da su demokrate procenile da je politički isplativo da konačno smanje količinu nedoumica. Tu su u sistem lokalne (i oblasne) samouprave uvršteni: opština, gradovi, glavni grad i oblasti, a u skladu sa Đinđićevom idejom "asimetrične decentralizacije", predviđene su autonomne pokrajine Vojvodina i Kosovo i Metohija. One su zasnovane na Ustavu, sa osnovnim zakonom, kao najvišim aktom, izvornim zakonodavnim nadležnostima, skupštinom, vladom i autonomnim organima uprave, kao i sa ustavno garantovanim izvorima finansijske autonomije (O tome: Komšić, 2006: 467-473). Drugim rečima, od momenta javne promocije ovih ideja, pa sve do usvajanja konačnog teksta novog Ustava Srbije, moglo se govoriti o tome da DS-ov predlog asimetrične decentralizacije, uključujući i karakter nadležnosti pokrajinskih samouprava, komunicira sa delotvornom logikom evropskih strategija demokratskog prilagođavanja politike konkretnim konfiguracijama društvenog bića.

Međutim, od momenta usvajanja novog Ustava (2006), pa sve do danas, ponovo smo suočeni sa već naznačenom enigmatikom i kreativnim nejasnoćama programskih dokumenata DS. Može se, u tom smislu, govoriti i o "izostavljanjima", "zaboravu", ili, pak, o odstupanjima Demokratske stranke od svojih deklarativnih programskih pozicija, kao o manifestacijama poslovičnih partijskih raskoraka između reči i dela.¹⁴ Kako god bilo, ilustrovaćemo navedenu pojavu na primeru najaktuelnijeg programskog teksta DS - Izbornog programa Demokratske stranke, *Za bolji život!* (2006-2007).

¹⁴ O prirodi ovakvih raskoraka na relaciji svrha - sredstvo, vidi: N. Luhmann, *Teorija sistema*, Plato, Beograd, 1998, str. 157-160.

Prvo, kao i prethodno pomenuti dokumenti, ovaj programatski tekst Demokrata iskazuje suptilni politički senzibilitet za pluralizam društvene osnove. Iz ovakvog pluralizma, dakako, proističu i razlozi za autonomiju Vojvodine (*Za bolji život*, str. 84).

Drugo, o decentralizaciji se govori, pre svega, u kontekstu autonomije Vojvodine i prenosa ovlašćenja na lokalne samouprave. Bez podrobnijeg obrazloženja odustalo se od ranijih partijskih inicijativa za formiranjem oblasti, kao drugog nivoa vlasti u okviru sistema lokalne samouprave - između opštine i pokrajina (O tome: Komšić, Pantić, Slavujević, 2003: 71-74; kao i Komšić, 2006: 400-401).

Treće, razumevanjem autonomije kao "Ustavom uređenog i obezbeđenog prava na različitost", koje "... podrazumeva decentralizaciju vlasti, podelu nadležnosti i samostalno uređivanje određenih poslova koji se tiču Pokrajine, vodeći računa o potrebama njenih građana i interesima šire zajednice, bez ugrožavanja prava drugih delova Srbije", obezbeđuje se kontinuitet sa većim delom ranijih programskih pozicija i, istovremeno, poentira se jedan sve aktuelniji momenat. To je pominjanje ovakvog vida autonomije kao "uslova za integraciju naše zemlje u Evropsku uniju" i, u tom kontekstu, značaja "uključivanja Vojvodine u mrežu evropskih regija".

Četvrto, kad je već reč o evropskim uzorima i standardima, najupadljiviji (iako neobrazloženi) diskontinuitet primećujemo u prećutkivanju ranijih zalaganja DS za punije autonomne nadležnosti, koje podrazumevaju i pravo pokrajina da, u okviru njihovih, Ustavom definisanih izvornih nadležnosti, donose i sopstvene zakone.

Peto, na primeru najaktuelnije definicije pravaca "dalje decentralizacije", u skladu sa mogućnostima koje je "otvorio" novi Ustav Srbije, uočićemo ne samo potvrdu teorijskih analiza o modernim partijama i njihovoj veštini pretvaranja tzv. eksternih svrha partijskog programa u interno shvaćeno sredstvo osvajanja ili, pak, zadržavanja vlasti. Štaviše, moglo bi se zaključiti da sad više nije samo reč o poslovičnoj veštini demokrata da funkcionalno kombinuju strateške i taktičke pozicije, već da se nagoveštava značajnija redukcija dojučerašnjih stranačkih projekcija pokrajinske autonomije. Kako drugačije može biti protumačena činjenica da, u odnosu na već pominjanu Deklaraciju DS o *Vojvodini posle promena* (2000), zakonodavne funkcije vojvođanskog parlamenta nisu više poželjne "u procesima dalje decentralizacije". Izostaje, u tom smislu, i objašnjenje zašto je u aktuelnoj ver-

ziji zalaganja DS za "konačan (?!) oblik autonomije Vojvodine" (*Za bolji život*, str. 85), skinuto sa spiska prioriternih načela i ciljeva ranije zalaganje za "ustavne garancije da se autonomni status Vojvodine ne može menjati bez saglasnosti njenih građana" (*Vojvodina posle promena*, 2000).

Sve u svemu, izgleda da je u aktuelnoj fazi vršenja vlasti (zajedno sa DSS, Novom Srbijom i G17 plus), za demokrate i njihov odnos prema autonomiji Vojvodine, kao i za odnos prema ranijim sopstvenim partijskim projektima takve autonomije, danas najfunkcionalnija difuzna, što je moguće manje određena formula autonomije. To potvrđuju i prve prezentacije novog predizbornog programa DS za Vojvodinu (2007). Na mestima koja govore o autonomiji Vojvodine, svi eksterni ciljevi (svrhe) partije svode se, zapravo, na bukvalno ponavljanje pozicija iz prošlogodišnjeg izbornog programa - *Za bolji život*. Možda je jedina inovacija sledeća formulacija: "DS će se zalagati za dalji rad na unapređenju ustavnopravnog položaja Vojvodine i kreiranje odgovarajućih rešenja u novom Statutu APV, kao i za donošenje odgovarajućih izmena postojećih zakonskih okvira na nivou Republike i odluka Skupštine APV". Tome je dodana formulacija načelnog zalaganja DS "... za Vojvodinu koja će biti funkcionalno organizovana po modelu razvijenih regiona u državama Evropske unije".¹⁵

Umesto celovitijeg komentara, primetićemo da nas ovakve formulacije podsećaju na mesta iz Lumanove (*Niklas Luhmann*) analize "udruženja s difuznijim stimulirajućim svrhama", koja u komunikaciji sa okruženjem pribegavaju zameni sheme: svrha/sredstvo, pa se tako "program tretira kao sredstvo u svrhu sticanja vlasti" (O tome: Luhmann, 1998: 156-159). Ova ocena, međutim, nije primerena samo politici DS. Štaviše, na primeru produkcije DSS-ovih ideja o uređenju države, još izraženije će se moći potvrditi metodološka relevantnost teorijskih analiza o značaju uverenja političkih aktivista za tokove (ne)demokratizacije (Dal), zatim, o povezanosti politike sa iracionalnim manevarskim prostorom (Manhajm), kao i o tome da u svetu politike dominiraju predstave o činjenicama, a ne same činjenice (Birdo).¹⁶

¹⁵ Citirano prema: *Dnevnik*, Novi Sad, 15. oktobar 2007, str. 3.

¹⁶ Ovu osobinu političkog Žorž Birdo (*G. Burdeau*) je sjajno iskazao sledećim rečima: "... politički univerzum je svijet predodžbi. Sve se tu zasniva

Demokratska stranka Srbije

U svojoj poznatoj studiji o ideologiji i utopiji, Karl Manhajm (*K. Mannheim*) je o narastanju "političkog znanja" govorio kao o procesu koji sužava "iracionalni manevarski prostor". S druge strane, da izazov tom znanju bude veći, o politici se, prema pomenutom autoru, može govoriti samo dotle dok postoji ovaj neosvetljeni i nerazjašnjeni manevarski prostor (Manhajm, 1968: 155).¹⁷ Bilo kako bilo, redovi koji slede imaće pored ostalog i tu svrhu da se pred čitaocima provede utemeljenost autorovog utiska da se Demokratska stranka Srbije (kao, uostalom, i druge stranke), u punoj meri oslanja na komponentu politike da sebe *predstavi* u poželjnom svetlu u smislu "doslednosti", "poštenja", "izrazitog legalizma" i slično. Konkretnije rečeno, nastojaćemo da pokažemo kako je DSS, bez obzira na evidentne promene svojih polaznih programskih ideja, i dalje privržena ideji decentralizacije Srbije jedino pod uslovom da promena političkog sistema omogućava pretvaranje socijalnog i upravno-političkog polja Srbije u "ispeglanu ploču", kojom gospodare centralna politička tela, kao oličenja jedinstva naroda i države. Držimo da je i na ovaj način moguće interpretirati najaktuelnije programske pokušaje DSS da renoviraju već dobro kompromitovanu "patriotsku" viziju demokratije u integralnoj nacionalnoj državi.

Dakle, za razliku od izvornih programskih vizija (1992) državnog objedinjavanja svih srpskih zemalja (O tome: Komšić, 2002: 62-63) u današnjem programskom konceptu nerazlučivog jedinstva "istinskog patriotizma" i demokratije nalazimo zalaganje za "puno kulturno, ekonomsko i duhovno jedinstvo srpskog naroda", "ma gde on živeo".

ne direktno na realnom, nego na ideji koju ljudi o njemu stvaraju... Čak i kad su poredak i vlast koju on implicira nužni, njihova nužnost je valorizirana poverovanjima. Vođa jest samo zbog onog što predstavlja, pa čak ni njegov štap nije od običnog drveta" (Burdeau, 1971: 229; kurziv J. K.)

¹⁷ "... politika je kao politika uopšte moguća samo dotle dok postoji ovaj manevarski prostor", naglašava Manhajm i dodaje: "... posebnost političkog znanja nasuprot 'egzaktnim' vrstama znanja sastoji se u tome što je ovde znanje nerazdvojivo vezano sa htenjem, a racionalni element po svojoj suštini vezan sa pomenutim iracionalnim manevarskim prostorom..."; K. Manhajm, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968, str. 155; kurziv J. K.

Zato, jedan od osnovnih zadataka svoje nacionalne politike DSS vidi u "prevazilaženju razlika koje su pod određenim istorijskim okolnostima nastale među različitim delovima srpskog naroda". Na istom fonu je i cilj "duhovne obnove srpskog naroda i jačanje njegove istorijske samosvesti da bi se što pre otklonili duhovna pustoš i nacionalna ravnodušnost, kao posledice dugogodišnje komunističke vladavine, zabluda jugoslovenstva i nacionalnog nihilizma" (Predlog novog programa DSS, 4. 9. 2007; kurziv J. K.).

Naveli smo ove poželjne vrednosti DSS prevashodno zbog toga da bi smo razumeli ishodišta jednog, u biti, više-manje *negativnog* odnosa ove partije prema iskustvima i idejama pokrajinske autonomije u Srbiji. Da negacija veze između vojvođanske autonomije, nacionalnog preporoda i demokratije, opstojava, bez obzira na česte izmene i dopune regionalističkog projekta Demokratske stranke Srbije, uverava nas i paradoksalna okolnost da, iako uporno predstavljena kao stranka "izrazitog legalizma", DSS svojim najnovijim političkim načelima očito ignoriše neka ključna ustavna rešenja o teritorijalnoj organizaciji vlasti u Srbiji.

Štaviše, shodno legitimnoj proceni da je "donošenje novog Ustava bilo osnovni i *prvi preduslov za potpunu promenu* političkog i ekonomskog sistema" (kurziv J. K.), čini se da je u odnosu na reduciranu DS-ovu poziciju, koja ne ide dalje od aktuelnih ustavnih odredbi, DSS naklonjenija eventualnim promenama najnovijih ustavnih rešenja. To se naročito primećuje na mestu gde se pokrajinske autonomije preinačavaju u regione kao administrativne i samoupravne jedinice sistema lokalne samouprave. Upravo u smislu onog Manhajmovog "iracionalnog manevarskog prostora", uključujući i staru antičku spoznaju moći "koja skriva svoje prave namere", novi program DSS ne samo da ne pominje pokrajinske autonomije, kao ustavnu kategoriju, već nam nudi jednu nejasnu vezu između regiona i lokalne samouprave, zatim, ambivalentan tretman regiona i tome pridružuje neartikulisanu ideju regionalne podele zemlje od strane Skupštine Srbije.

Dakle, kad je reč o odnosu DSS prema autonomijama i regionalizmu, mnogo toga nije jasno. Otvorene su raznorazne opcije, od odbacivanja bilo kakvih pokrajinskih autonomija, kao nasleđa "komunizma i nacionalnog nihilizma" i institucionalnih ishodišta separatizma, do eksplicitnog priznanja značaja vojvođanskih specifičnosti i institucionalnog subjektiviteta. Očito je da, u zavisnosti od pritiska okruže-

nja i stranačkih računica uspeha na izborima, na prvoj javnomnjenjskoj liniji, kao i na rezervnom programskom položaju DSS, egzistira niz mesta koja dopuštaju da se partijski stav o pokrajinskim autonomijama, preobrazi od totalne negacije čak do takvog sadržajnog stupnja autonomnih nadležnosti, koje u potpunosti odgovaraju evropskim standardima decentralizacije posredstvom regionalnih autonomija. Pogledajmo ima li osnova za ponudenu hipotezu.

Kao i DS, i Demokratska stranka Srbije usvojila je novi partijski program, nakon oktobarskog preokreta 2000. (Možda neće biti nekorisno ako, uzgred, primetimo da je to učinila četiri meseca pre DS). Kad su u pitanju konstantni strateški pogledi na poželjno državno uređenje Srbije, mislimo da je najbitnije ukazati na ideju *regionalizacije*. Sledstveno programskom uverenju "... da je regionalno uređenje države najracionalniji način državnog uređenja", te da regionalnu podelu zemlje treba da utvrdi Ustavotvorna skupština (*Programska platforma DSS*, 2001), DSS je januara 2002. godine ponudila političkoj javnosti Srbije podrobno ekspliciran dokument, nazvan *Osnovna načela za novi Ustav Republike Srbije*. Kao što se na primeru evolucije programskih stanovišta DS moglo primetiti odustajanje od restriktivne interpretacije autonomije Vojvodine, u smislu činioca sistema lokalne samouprave, tako se kod DSS može zapaziti naoko sitna, ali, u ustavno-pravnom pogledu, značajna inovacija dotadašnjeg regionalističkog koncepta.

Naime, u *Programskoj platformi DSS*, iz 2001, izričito je bilo rečeno da su "regioni (su) *administrativne i samoupravne* jedinice i *ne mogu imati elemente državnosti*" (kurziv J. K.). Ovako je još od osnivanja 1992. godine bilo formulisano uporište konstantnog DSS-ovog neprihvatanja demokratske funkcionalnosti bilo kakvih institucija vojvođanske autonomije. Međutim, i dalje ne pominjući ime, a kamoli razloge za politički subjektivitet Vojvodine, DSS u svojim Načelima za novi Ustav *region* vidi u kvalitativno novom svetlu.

Sada se ne izbegava ni termin "autonomija". O regionima se govori kao o "autonomnim teritorijalnim zajednicama". Njihove nadležnosti se "razgraničavaju kako od nadležnosti Republike Srbije, tako i od nadležnosti lokalne samouprave", a do juče proskribovani pokrajinski "elementi državnosti", implicitno se prepoznaju kao mogući pozitivni fakticitet za DSS, koji nastaje ustavnim prenosom "dela sadašnje državne vlasti" na regione, u vidu izvornih nadležnosti (delokruga po-

slova), ili, pak, delokruga poverenih poslova, čije vršenje ostaje pod nadzorom republičkih vlasti. Uz to, bilo je predviđeno da regionu postanu konstitutivni činilac republičkih organa vlasti, posredstvom posebnog Veća regiona u dvodomnoj Narodnoj skupštini (*Osnovna načela za novi ustav Republike Srbije*, DSS, 2002: 12-13).

Definitivni DSS-ov predlog novog Ustava (Nacrt ustava Republike Srbije), iz jula 2003. godine, u osnovi se podudara sa izloženim postavkama iz 2002. Upadljiviju razliku u odnosu na "Osnovna načela..." uočavamo u napuštanju ideje o dvodomnom ustrojstvu državnog parlamenta. Ipak, i koncept jednodomne Narodne skupštine, koji nije primeren modelu regionalne države (O tome: Jovičić, 1996), zadržava izvesne elemente regionalističke logike. Predviđeno je da se 150 poslanika bira u Republici, kao jednoj izbornoj jedinici, a 100 poslanika bira u regionima, srazmerno broju birača. Svaki region je posebna izborna jedinica, u kojoj se zavisno od veličine bira od 10 do 25 poslanika.

Ustavni predlog DSS-a u konstitucionalističkom maniru (O tome: Fridrih: 1996: 79-101) je ograničavao državnu vlast pravom građana na regionalnu autonomiju i lokalnu samoupravu. Ipak, obim i sadržaj navedenog ograničenja centralnih vlasti limitirani su pretpostavkom nadležnosti Republike Srbije u svim pitanjima u kojima, po Ustavu, nisu nadležni region ili jedinica lokalne samouprave. Takođe, za razliku od italijanskih i španskih rešenja asimetričnog regionalizma, DSS-ov sistem regionalnih autonomija mogao je da se svrsta u varijantu simetričnog regionalizma unitarne države. Navedeno je šest regiona, kao autonomnih teritorijalnih zajednica sa sedištimama u Beogradu, Kragujevcu, Nišu, Novom Sadu, Prištini i Užicu.

Takođe, DSS-ov predlog (nacrt) predviđa ustanovljavanje teritorije regiona organskim zakonom i po tome je drugačiji od predloga DS, čiji autori stoje na stanovištu da teritoriju autonomne pokrajine utvrđuje zakon. S druge strane, kao i za autonomne pokrajine u predlogu DS, DSS-ov dokument predviđa da se samostalne nadležnosti regiona ostvaruju donošenjem zakona, te opštih i pojedinačnih akata u Skupštini regiona. Ona, prema DSS-ovom dokumentu, donosi statut, kao osnovni pravni akt autonomije i bira vladu. Statutarno definisanje regionalnog uređenja i nadležnosti organa i javnih službi vezano je Ustavom i organskim zakonom. Obaveza usaglašenosti najvišeg akta AP sa Ustavom i zakonom predviđena je i DS-ovim nacrtom, s tim što se u njemu ovaj akt autonomije naziva Osnovnim zakonom.

Sve u svemu, rezime komparativne analize pozicija DS i DSS, iz perioda koji je, ispostavilo se, imao zadatak tek da testira prohodnost odgovarajućih ideja i da pred javnošću simulira partijsku volju za promene, shematski može da izgleda ovako:

**Tabela 1: Autonomija u nacrtima ustava
DS (maj 2003) i DSS (jul 2003)**

	DS	DSS
Tip decentralizacije	Asimetrična decentralizacija	Simetrični regionalizam
Struktura državnog parlamenta	Jednodomna skupština od 250 poslanika, bez Ustavom utvrđene zastupljenosti poslanika iz AP	Jednodomna skupština od 250 poslanika; od toga se 100 poslanika bira u regionima
Jedinice sistema lokalne samouprave	Opštine, gradovi, grad Beograd, oblasti Dvostepeni sistem	Opštine, gradovi, grad Beograd Jednostepeni sistem lokalne samouprave
Regionalna autonomija	Autonomne pokrajine: Vojvodina i Kosovo i Metohija	Regioni: sedišta u Beogradu, Kragujevcu, Nišu, Novom Sadu, Prištini i Užicu
Teritorija autonomne zajednice	Utvrđuje se zakonom RS	Određuje organski zakon Ukidanje, spajanje i osnivanje novih regiona - u postupku za promenu Ustava
Normativne nadležnosti autonomija	Izvorno zakonodavstvo Prenete nadležnosti Republike	Izvorno zakonodavstvo Prenete nadležnosti Republike
Pretpostavka nadležnosti	Nije eksplicitno određena. Kontekstualno: u korist republike	U korist republike
Vrsta autonomne vlasti	Zakonodavna Izvršna	Zakonodavna Izvršna
Najviši pravni akt autonomije	Osnovni zakon	Statut

	DS	DSS
Organi autonomne zajednice	Skupština Vlada Organi uprave	Skupština regiona Vlada regiona
Zaštita interesa Republike	Vlada RS, uz saglasnost Narodne skupštine RS usvaja neophodne mere	Vlada RS pokreće postupak za ocenjivanje ustavnosti ili zakonitosti regionalnih akata pred Ustavnim sudom Načelnik regiona
Raspuštanje skupštine autonomne zajednice	Odlučuje Narodna skupština RS	Odlučuje Ustavni sud
Finansijska autonomija	U obliku i granicama utvrđenim ustavom i zakonom RS Prihodi od sopstvene imovine Sopstveni porezi i takse Procenat od državnih poreza i prihoda	Izvorni prihodi utvrđeni organskim zakonom Učešće u delu prihoda RS utvrđeno organskim zakonom

Budući da ćemo (ne)saglasnost pomenutih inicijativa i samog teksta Ustava Srbije prokomentarisati u narednom poglavlju, ostaje da na ovom mestu još nešto kažemo o novom programu DSS. Dakle, tretirajući donošenje novog Ustava Srbije kao prvi preduslov potpune rekonstrukcije političkog i ekonomskog sistema, a to znači i budućih ustavnih promena,

"DSS se zalaže za jačanje lokalne samouprave na svim nivoima i prenošenje većeg dela dosadašnjih državnih funkcija na regione i manje samoupravne jedinice. Organima lokalne samouprave treba obezbediti stalne izvore prihoda i punu samostalnost u raspolaganju stečenim dobrima. U skladu sa time, DSS smatra da je *regionalno uređenje države najracionalniji način državnog uređenja*.

Regionalnu podelu zemlje utvrdiće Skupština. *Nadležnost regiona regulisaće se Ustavom i posebnim zakonima*. Regioni su *administrativne i samoupravne jedinice* i ne mogu imati

elemente državnosti. Propisi koje donose regioni moraju biti u saglasnosti sa državnim zakonom.

Prilikom formiranja regiona, vodiće se računa o njihovim kulturnim osobenostima, istorijskim tradicijama, prirodnim, privrednim i saobraćajnim uslovima. Regioni se prema potrebi mogu deliti na manje jedinice. Veliki gradovi, u slučaju da se takvo rešenje pokaže najracionalnijim, mogu predstavljati zasebne zajednice" (*Predlog novog programa DSS - Politička načela*, 2007; kurziv J. K.).

Umesto komentara, postavljamo tri pitanja: 1) Zašto regioni nisu više "autonomne teritorijalne zajednice", već su samo "administrativne i samoupravne jedinice"? 2) Budući da se predstavljaju kao "izraziti legalisti", zašto su pisci novog programa DSS prevideli skoro čitav sedmi deo Ustava Srbije o teritorijalnom uređenju i sve ono što o pravu građana na pokrajinsku autonomiju i lokalnu samoupravu piše u odredbama članova 176. do 187. Ustava Srbije? 3) Kako će se, onda, realizovati "jedan od ključnih programskih ciljeva DSS", a to je "konkretna primena i usklađivanje zakonske regulative sa novodone tim Ustavom..."?

Šta kažu o tome drugi akteri vladajuće koalicije?

G17 plus

Tragajući za odgovorom na pitanje: Kako se u navedenom kontekstu opredeljuje G17 plus, kao najmlađi koalicioni partner DS i DSS, nećemo u izvornim programskim tekstovima ove stranke, kao ni u drugim političkim dokumentima i relevantnim istupanjima njenih lidera, naići na toliki stepen konkretnosti i pažnje kao što su autonomiji Vojvodine (implicitno ili eksplicitno) posvetile DS i DSS. Ipak, sa vremenom, a možda su na to uticale i promene na čelu partije, vojvođansko pitanje dobijalo je sve više mesta u programskim dokumentima G17 plus.

Kad je posredi načelni odnos prema decentralizaciji vlasti u Srbiji, u dokumentu posvećenom otvorenim pitanjima novog Ustava, potpisanom od strane predsednika partije, Mirosljuba Labusa (februar 2003), isticalo se nekoliko problema i osnovnih stanovišta G17 plus. Prema Labusu, ključni problem izvirao je iz činjenice što tada aktuelni predlozi promena ustava nisu sledili najadekvatniju logiku decentralizaci-

je. Kao što, recimo, nacrt *Forumae Iuris* iz Novog Sada, daje pokrajini sve elemente državnosti, dodeljujući joj sve tri vlasti, tako i neki drugi predlozi¹⁸ "regionalizuju Srbiju i otvaraju prostor ka njenoj federalizaciji", piše u naznačenom tekstu.

Za razliku od takvih pozicija, G17 plus stoji na stanovištu da "pokrajine i regije treba da budu izraz realnog stanja u jednoj multietničkoj i multikulturalnoj demokratskoj državi. One ne bi smele veštački da se formiraju po nekoj apriornoj šemi". U svemu tome, regije su izraz regionalne samouprave; obavljaju određene lokalne ili komunalne poslove i "izražavaju kulturne, obrazovne, etničke i privredne celine sa svojim istorijskim obeležjima". Pokrajine (Vojvodina i Kosovo i Metohija) su, s druge strane, istorijski nasleđene i ne moraju da imaju isti status. "Vojvodina bi trebalo da ima više nadležnosti nego po sadašnjem ustavu, ali manje nego po ustavu iz 1974. g. koji joj je davao položaj federalne jedinice odnosno države", pisalo je u dokumentu G17 plus iz februara 2003.

U verziji "državnog programa", iz novembra 2003. godine, naglašeno je sledeće:

"Novi Ustav treba da učvrsti autonomni status Pokrajine Vojvodine, na način koji čuva celovitost Srbije. Ustavna rešenja Vojvodini treba da omoguće veći stepen raspolaganja budžetskim sredstvima koja se ubiraju na njenoj teritoriji, ali i veće obaveze prema građanima koji tamo žive. G17 plus očekuje da će Vojvodina, kao najrazvijeniji deo Srbije, biti motor njenog ulaska u EU, te da će u skladu sa mogućnostima pomagati i razvoj nedovoljno razvijenih područja Srbije".

¹⁸ Krajem devedesetih godina prošlog veka i nakon 2000. godine, na javnoj sceni u Srbiji pojavilo se dosta ekspertskih projekata novog ustavno-političkog uređenja Srbije. Među njima najzapaženiji su bili: 1/ Jovičić, Miodrag, *Regionalna država*, 1996, Beograd, Vajat; 2/ *Ustavne pretpostavke za demokratsku Srbiju*, 1997, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava; 3/ *Principi Ustavne deklaracije*, 2000, Beograd, Forum za etničke odnose; 4/ *Ustavno-pravni okvir decentralizacije Srbije i autonomije Vojvodine*, 2000, Novi Sad, Centar za regionalizam; 5/ *Ustavna rešenja za Srbiju i Jugoslaviju*, 2001, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava; 6/ *Projekt ustava Republike Srbije*, 2002, Novi Sad, Forum Iuris.

Međutim, samo koji mesec kasnije, u programu iste partije, iz marta 2004. godine, mogle su se uočiti znatne promene odnosa prema autonomiji Vojvodine. Za razliku od navedenih Labusovih razmišljanja, sada se očekuje od predstojećih ustavnih odredbi da utvrde pravo organima vođanske autonomije da, na osnovu Ustava Srbije i Osnovnog zakona AP Vojvodine, vrše sve tri funkcije vlasti - zakonodavnu, izvršnu i sudsku - iz sfere isključivih nadležnosti Pokrajine, kao i iz oblasti koje država Srbija uređuje osnovnim zakonima. U tom smislu:

"Vojvodina je deo Srbije. Ustavnim odredbama jasno će se utvrditi koje su oblasti u isključivoj nadležnosti države i njenih organa... a koje su oblasti u isključivoj nadležnosti Autonomne pokrajine Vojvodine i njenih organa...

... Ustavom Srbije će se na taj način potvrditi proevropska orijentacija građana i demokratskih vlasti i obezbediti najdelotvornija forma političko-teritorijalne autonomije Vojvodine i državnog integriteta Srbije" (*Program G17 plus - Državni program: Suverena Srbija u Evropskoj uniji, mart 2004*).

S obzirom da je i naredni akter (Nova Srbija) u vladajućoj koaliciji proevropski orijentisan i da to poentira maksimumom: "Jaka Srbija u jakoj Evropi", zanimljivo će biti da vidimo da li se za ovu partiju, tzv. narodnjačke orijentacije, regionalizacija i vođanska autonomija smatraju potvrdom proevropskog kursa.

Nova Srbija

Za činjenicu da će odgovoru na prethodno pitanje biti posvećeno mnogo manje prostora nego što smo to učinili u analizi stanovišta DS, DSS i G17 plus, potrudili su se sami pisci Programa Nove Srbije, iz novembra 2005. godine. Zanimljivo je, naime, da je ova partija bila određenija u definisanju prirode institucionalnog uređenja Evrope, nego što je to učinila u pogledu teritorijalne organizacije vlasti u Srbiji. Za "Ujedinjenu Evropu" rečeno je da predstavlja cilj Nove Srbije tako što će NS "... podržavati transformaciju Evropske unije iz 'trgovačkog društva' u 'političko društvo'. Krajnji cilj je Savezna Evropa u kojoj će sve nacije očuvati svoj nacionalni i kulturni identitet" (*Nova Srbija - Program; Načelo 3; Evropska budućnost Srbije, 2005*). Dakle, za raz-

liku od ovako iskazane zainteresovanosti za identitet nacije i države u federalnoj Evropi, o identitetima subdržavnih regija Srbije i njihovom decentralističkom institucionalno-političkom priznanju skoro da nema ništa u partijskom programu. Zapravo, kaže se sledeće: "U pogledu državnog uređenja zalažemo se za jeftinu, decentralizovanu državu. Osnovni oblik decentralizacije je ekonomski nezavisna lokalna samouprava. Protivimo se federalizaciji Srbije kao i razdruživanju koje ugrožava temelje suverenosti i teritorijalne celovitosti države" (*Program*, Načelo 2; Nacija i država srpskog naroda).

Indikativno je da se Vojvodina pominje samo u Načelu broj 9, koje govori o lokalnoj samoupravi i potrebi izmene "visokog stepena centralizacije vlasti, sa apsurdnim stanjem da više od 80% prihoda odlazi u republički budžet". U tom kontekstu, obećava se da će u Vojvodini 75% prihoda biti ostavljeno opštinama, 5% za funkcionisanje Pokrajine, dok bi 20% odlazilo na finansiranje države.

Najzad, ako su G17 i NS, kao mlađe partije u vladajućoj koaliciji, ovako odredile svoj odnos prema autonomijama, na primeru programskih određenja opozicione i ujedno najmlađe parlamentarne stranke - Liberalno-demokratske partije (LDP), samo ćemo potvrditi raniji nalaz (do 2000) da linija vlast - opozicija ne predstavlja diferencirajuću varijablu u analizi programskog odnosa partija prema autonomiji i regionalizmu.

Liberalno-demokratska partija

Kao "stranka ledolomac", koja je spremna da ponudi rešenja za teške probleme Srbije i kad takva rešenja nisu najpopularnija, Liberalno-demokratska partija (LDP) stavlja pored ostalih ciljeva i decentralizaciju i regionalni razvoj u svoje programske prioritete (Član 2, Statuta LDP, april 2007). Dakako, ovako visoko rangiranje decentralizacije nije specifičnost samo ove partije. Zato ćemo eventualnu programsku *differentiu specificu* LDP u stvarima državnog uređenja nastojati da prepoznamo u načinu na koji će LDP pokazati da je "spremna i sposobna" da pomogne Srbiji da "svaki Gordijev čvor koji je nasledila iz prošlosti... brzo i hrabro preseče".

Doktrinarno gledano, LDP je svojim programskim tekstom "Srbiji se žuri" uspela da na osoben način i u osnovi konsekventno derivira ideju decentralizacije i autonomije iz modernog filozofsko-političkog

rakursa slobodnog društva i građanina, a ne iz devetnaestovekovne (*piemontesismo*) perspektive suverene nacionalne države (O tome: Lovo, 1999: 423). Da bi takvu viziju države i Ustava Srbije 21. veka učinila jasnom i razumljivom, pisci stranačkog programa polaze od želje da "napravimo modernu zajednicu nezavisnih i slobodnih pojedinaca", radeći na "ustavnoj redefiniciji Srbije, po kojoj u fokusu nije država već društvo...". Polazeći od takve svrhe političkog angažmana, LDP naglašava kako je neophodno "... promeniti i političku filozofiju i političku orijentaciju Srbije". Srž takvog misaonog obrata je stavljanje građanina u centar politike, a onda će i dosledna realizacija njegovih neotuđivih prava i sloboda rezultirati i pravom na političku autonomiju, tržišnu ekonomiju, slobodnu intimu i slično.

Dakle, sledeći ideju da se "suština slobode mora (se) meriti stepenom uticaja čoveka na sopstveni život i ostvarenje svake lične potrebe koja ne ugrožava nečije ljudsko pravo", program LDP ovako iskazuje svoj odnos prema autonomiji Vojvodine:

"Rešenje za Vojvodinu ne tražimo u Ustavu iz 1974. godine. Ne pristajemo da živimo u budućnosti koju uređuju modeli socijalističkog društvenog uređenja koje je nestalo krajem prošlog veka. Vojvođani treba slobodno da odlučuju o Vojvodini. Mi u ta rešenja verujemo zato što će ih donositi ljudi koji su svojim radom Vojvodinu napravili najboljim delom Srbije. Zato nam je do tog dela Srbije stalo, želimo još bolje uslove za one koji tamo žive. *Vojvođani treba da imaju izvršnu, zakonodavnu i sudsku vlast da bi mogli uticati na svoj život*" (Srbiji se žuri, 2006; kurziv J. K.).

Bez obzira što su nakon 2000. godine najuticajnije stranački akteri u republičkoj vlasti bili DS, DSS, NS i G17 plus, za kompletniji uvid u idejnu i ideološku konfiguraciju, koja je opredelila najnovija ustavna rešenja o lokalnim i pokrajinskim autonomijama, neophodno je ukratko odgovoriti i na pitanje: Kako se u stvarima decentralizacije pozicioniraju akteri "starog režima" - do 2000. Reč je o Socijalističkoj partiji Srbije (SPS) i Srpskoj radikalnoj stranci (SRS).

Socijalistička partija Srbije

Za ključnu i, u biti, i danas važeću programsku poziciju SPS, uzećemo sledeće mesto iz stranačkog *Programa*, usvojenog na Drugom

kongresu, oktobra 1992. godine. Tamo je rečeno kako Socijalistička partija Srbije "... podržava proces kojim je prevaziđena razbijenost Srbije na tri dela i ostvarena jedinstvena Republika u kojoj nadležnosti svojstvene državi organi Republike vrše na celoj teritoriji". Sledstveno tome, "autonomne pokrajine u Srbiji ne mogu biti države već samo oblik teritorijalne autonomije, za koji se Ustavom Srbije utvrđuju i jamče ona autonomna prava koja su izraz specifičnih nacionalnih, istorijskih i kulturnih osobenosti područja na kojima su obrazovane", kaže se u odeljku posvećenom političkom organizovanju Srbije. Konstatujući napuštanje "modela preterane decentralizacije", program socijalista upozorava i na rađanje nove opasnosti - "opasnosti preterane centralizacije i etatizacije", pa će se SPS založiti "... da se odgovarajućim institucionalnim rešenjima i zakonima nađe prava ravnoteža između ove dve krajnosti" (*Program SPS, 1992*).

Programskom deklaracijom Sedmog kongresa SPS, održanog decembra 2006. godine, potvrđen je kontinuitet sa ovim i drugim stanovištima partijskog programa iz 1992. U tom smislu, Deklaracija ističe staru opredeljenost socijalista "... protiv svakog razbijanja zemlje po etničkim i regionalnim merilima, jer to znači atomizovanje i drobljenje države". Istovremeno se insistira na stavu da su "Kosovo i Metohija i Vojvodina (su) autonomne pokrajine u sastavu Srbije". A, kad je reč o modusima decentralizacije, uočavamo i jednu neuobičajenu ideju teritorijalnog objedinjavanja lokalnih zajednica u kojima jedna partija (SPS) ima dominantnu vlast:

"Ustavna decentralizacija obavezivaće sve više lokalnu samoupravu da ima efikasnija rešenja za nove odgovornosti. U ovakvoj fazi realizacije koncepta demokratskog socijalizma SPS će ostvarivati ove ideje i na tim osnovama organizovati asocijacije opština u kojima dominantno vrši vlast".

Ne nalazeći u sopstvenoj ideji partijske asocijacije teritorijalnih vlasti nikakve razloge za zabrinutost zbog ideološke obojenosti u upravljanju poslovima lokalnih zajednica, kao i opasnost od neke vrste separatizma, čitav odeljak Deklaracije, koji govori o Vojvodini, socijalisti poslovično garniraju "patriotskom" proizvodnjom neprijatelja i strahova od njihovih "autonomaško-separatističkih projekata"... koji za cilj imaju dalje političko, institucionalno i ekonomsko slabljenje državnog jedinstva". U tom smislu, SPS "... upozorava da su danas u

Vojvodini na delu *ozbiljni pokušaji oživljavanja autonomaštva i separatističkih težnji i zagovaranja regionalizacije*, podsticanja međunacionalnih konflikata.... Promoteri takve destruktivne politike *pokušavaju autonomiju zameniti kvazi-državnim statusom*" (*Programska deklaracija Sedmog kongresa SPS*, 2006, str. 12; kurziv J. K.).

Srpska radikalna stranka

Kao što socijalisti ideološki nisu prekoračili svoje prvobitne, poludemokratske horizonte iz ne tako davnog vremena "starog režima", tako ni njihovi partneri iz vladajuće koalicije (1997-2000) - radikali (SRS) ne osećaju nikakvu potrebu za oficijelnim promenama u programskom korpusu partijskih, vrednosno-političkih prioriteta. Doduše, ima razloga da i ovde navedemo nešto što smo zapisali u jednoj nedavnoj analizi prisutnosti evropskih ideja u programima partija u Srbiji. Naime, kad je reč o prirodi Srpske radikalne stranke u 2007. godini, možemo da ponudimo dve različite ocene za isto stanje. Prva je da radikali nisu menjali svoj program, usvojen na Četvrtom otadžbinskom kongresu, 18. maja 1996. godine. Druga je da je posao promene ovog programa, izgleda, započet, ali da još nije okončan.

U prilog ovog drugog zaključka može se uzeti činjenica da su na zvaničnoj INTERNET prezentaciji SRS, u rubrici nazvanoj "program stranke", dostupne samo *Polazne tačke socijalno ekonomskog Programa Srpske radikalne stranke*. Tako smo, očito, i ovde suočeni sa uobičajenom stranačkom taktikom polivalentne, eklektičke, pa i kontroverzne kombinacije manifestnih, implicitnih i nerečenih delova partijskih programa. U zavisnosti od potreba trenutka, u igri, dakle, mogu biti i Program SRS iz '96, i Predsednički program i ciljevi Tomislava Nikolića, iz 2003, pa, ako ponovo zatreba, i sedam tačaka + jedna opšta poruka iz Šešeljevog Političkog testamenta, iz decembra 2006 (O tome: Komšić, 2007: 25-26).

Kako bilo, tragajući za stranačkim odgovorima na pitanja državnog uređenja, najlogičnije je da se uputimo ka izvoru, a to je već pomenuti program stranke iz 1996. Polazeći od cilja "ujedinjenja celokupnog srpskog naroda i obrazovanja državne zajednice na kompletnoj srpskoj nacionalnoj teritoriji, koja će obuhvatiti Srbiju, Crnu Goru, Republiku Srpsku i Republiku Srpsku Krajinu", Program SRS podvlači da je "želja srpskih radikala (je) da se ta jedinstvena srpska

država nazove Velika Srbija, da bude demokratski uređena...". U tom smislu, radikali se kategorički zalažu za "unitarnu državu republikanskog oblika vladavine". Argument koji se uzima u prilog ove orijentacije je taj što je "unitarna država (je) mnogo racionalnija, efikasnija i jeftinija od federalne". Istovremeno, ova stranka "... se zalaže za ukiđanje autonomije Vojvodine i Kosova i Metohije...", i protiv je "bilo kakvih specijalnih teritorijalnih statusa". Paralelno sa zahtevom za ukiđanjem autonomija, SRS podvlači da "... prava manjine, kao kolektivita... moraju biti zaštićena u skladu sa najvišim demokratskim standardima" (*Velika Srbija*, april 1996, broj 99, str. 20-21, 33; kurziv J. K.).

Umesto ocene ovakve brige za "jedinstvo nacije i države", primetićemo da su učestvovanjem na izborima za vojvođanski parlament (2000. i 2004), kao i bezrezervnom podrškom tekstu novog Ustava Srbije (2006) Radikali, zapravo, odškrinuli vrata kroz koja, ako bude mira i stabilizacije političkih i ekonomskih prilika na putu Srbije ka Evropi, može u neko dogledno vreme da se promoli i programsko priznanje funkcionalnosti nekakvog vida autonomije Vojvodine.

Manjinske i regionalističke stranke o autonomiji

S obzirom da je decentralizacija provereno funkcionalan modus harmonizacije kulturoloških i drugih razlika, kao i da je višenacionalnost jedan od ključnih društvenih razloga za regionalnu autonomiju Vojvodine, ova analiza bila bi u bitnome manjkava ako bi izostavila stanovišta manjinskih i regionalističkih stranaka. I to, ne samo zbog činjenice da su sve manjinske stranke, koje su na izborima 2006. prešle prirodni prag, zastupljene sa svojim predstavnikom u parlamentu Srbije, kao i zbog toga što je u izbornoj koaliciji (*Od nas zavisi*) jedna regionalistička stranka ponovo ušla u parlament sa platformom multi-kulturnog građanstva u Vojvodini.¹⁹ No, s obzirom da uz sve napore

¹⁹ Samostalnim izlaskom na izbore, januara 2007. godine, ili, pak, u izbornim koalicijama, u Narodnu Skupštinu Republike Srbije ušle su sledeće manjinske i regionalne partije: 1) Savez vojvođanskih Mađara (SVM); 2) Sandžačka demokratska partija (SDP); 3) Unija Roma Srbije (URS); 4) Romska partija (RP); 5) Demokratski savez Hrvata u Vojvodini (DSHV); 6) Bošnjačka demokratska stranka Sandžaka (BDSS); 7) Partija za demokratsko delovanje (PDD); 8) Socijalno liberalna partija Sandžaka (SLPS); 9) Liga socijaldemokrata Vojvodine (LSV).

nismo uspjeli da ostvarimo uvid u *aktuelne* programske tekstove svih manjinskih stranaka, držimo da će za potrebe naše analize biti dovoljno ilustrativna dva primera. Prvi je programsko određenje najveće manjinske stranke (Saveza vojvođanskih Mađara), uključujući i njen projekt etničke teritorijalne autonomije, a drugi primer je projekt Lige socijaldemokrata Vojvodine o Vojvodini - republici.

U preambuli svog Programa, usvojenog na stranačkoj skupštini, 17. juna 1995. godine, **Savez vojvođanskih Mađara** (SVM) pošao je od konstatacije "... da živimo u društvu koje na sebi nosi žig nacionalne države sa pretenzijama ka krajnjoj centralizaciji...", kao i od zahteva za "potpunom odštetom" zbog prisiljavanja na manjinsku sudbinu od 1918. godine. A, u Osnovnim načelima, naglašeno je da je "interes vojvođanskih Mađara kao jugoslovenskih državljana (je) što skorija demokratizacija srpske i jugoslovenske države...". Budući da to podrazumeva "uvažavanje različitosti", SVM insistira na platformi autonomije, sačinjenoj od tri konstitutivna činioca: a) *prava na unutrašnje samoopredeljenje i principa bezbednosti*; b) *stvaranja autonomije vojvođanskih Mađara* i c) *podržavanja vraćanja stvarne autonomije Vojvodini*" ("Nacrt Programa SVM", juni 1995, str. 1-3; kurziv J. K.)

Na tom kursu, Savez vojvođanskih Mađara ponudio je političkoj javnosti, prevashodno strankama mađarskog etnikuma u Vojvodini i političkim reprezentantima ostalih vojvođanskih manjina ("nacionalnih zajednica"), u leto 1999. godine, *Nacrt Sporazuma o političkim i pravnim okvirima samouprave Vojvodine i nacionalnih zajednica koje žive u Vojvodini*. Ipak, istine radi, za razliku od prethodnih poentiranja prvenstva "mađarske personalne samouprave i mađarske regionalne samouprave" (O tome: Komšić, 2000a: 126), sada se u pomenutom dokumentu ne iskazuje toliko izražen stepen nezainteresovanosti za vojvođansku autonomiju. U tom smislu, Osnovni principi Nacrta sporazuma počinjtu sa tezom o "istorijskoj činjenici da je Autonomna pokrajina Vojvodina višenacionalna, multikonfesionalna i multikulturalna zajednica, sa specifičnim razvojem u okviru republike Srbije", te da je "... neophodno (je) bliže urediti sadašnji ustavni položaj pokrajine, da bi ona postala adekvatan okvir multietničkog i multikulturalnog zajedničkog života Srba, Crnogoraca i nacionalnih zajednica".

Takođe, traži se da pripadnicima nacionalnih zajednica bude omogućeno "samoorganizovanje" zarad očuvanja jezika, kulture i drugih komponenti nacionalnog identiteta. Ključni principi za realizaciju ovog

cilja su: princip decentralizacije i subsidijariteta, a institucionalni oblici - personalna i regionalna samouprava. Dakle, pravo na kulturnu i jezičku ravnopravnost operacionalizovano je vrlo precizno, kao i ideja *personalne* samouprave, uključujući i osnivanje Nacionalnih saveta koji se biraju, na osnovu "biračkog spiska vojvođanskih Mađara", putem "neposrednih, jednakih, opštih i tajnih izbora".

Pored ovog neteritorijalnog vida "unutrašnjeg samoopredeljenja" ili "samoorganizovanja", predviđena je i *Mađarska regionalna samouprava*. Nju bi, prema ideji SVM i ostalih političkih partija mađarske nacionalne zajednice, trebalo formirati u onim opštinama u Vojvodini "*... u kojima mađarsko stanovništvo čini većinu, kao i naseljenim mestima koja se graniče sa tim opštinama*".²⁰

Ovaj dokument nudi i vrlo razrađenu ideju visokog stepena teritorijalne autonomije Vojvodine, koji bi trebao biti utvrđen ustavima Srbije i Jugoslavije, kao i pokrajinskim ustavom.

A, kad je reč o odnosu koncepta vojvođanske autonomije i mađarske regionalne autonomije, podvlači se da "nadležnosti i funkcionisanje Vojvodine, utvrđene ovim Sporazumom, *ne predstavljaju preduslov* za obrazovanje i funkcionisanje mađarske personalne samouprave i mađarske regionalne samouprave" ("Sporazum o političkim i pravnim okvirima samouprave Vojvodine i nacionalnih zajednica koje žive u Vojvodini - Nacrt", "Logos", 1999; kurziv J. K.). To bi, dakle, moglo da se protumači kako u slučaju neprihvatanja izloženog koncepta autonomije Vojvodine i dalje postoje preduslovi za razgovore sa političkim reprezentantima Republike oko obrazovanja personalne i teritorijalne mađarske autonomije.²¹

Najzad, uoči referenduma o novom Ustavu Srbije, 2006. godine, SVM je svojim javnim obraćanjem, koje se i danas nalazi na internet

²⁰ Prema navedenom Sporazumu, područje Mađarske regionalne samouprave obuhvata opštine: Ada, Bačka Topola, Bečej, Čoka, Kanjiža, Mali Idoš, Subotica, Novi Kneževac i Senta. Subotica je navedena kao sedište, a u regionalnu samoupravu uvrštena su i naseljena mesta koja se ne nalaze na području navedenih opština, ali se graniče sa njima, i u kojima mađarsko stanovništvo čini većinu.

²¹ O nadležnostima Mađarske regionalne samouprave, kao i o karakteru autonomije Vojvodine vidi u: J. Komšić, "Dokumenti političkih stranaka u Republici Srbiji o autonomiji"; u: *Autonomija i multietnička društva*, Otvořeni univerzitet, Subotica, 2000, str. 126-129.

prezentaciji stranke, naglasio "da će nastaviti političku borbu u cilju postizanja rešenja, koji garantuju oživotvorenje interesa vojvođanske mađarske zajednice i njenih članova. Nastavićemo zalaganja sredstvima parlamentarne demokratije, i u slučaju neuspešnog referenduma, koji bi nas vratio za pregovarački sto, i u slučaju usvajanja predloga, što bi doživeli *kao delimični napredak, a nikako kao rešenje, koje možemo bezrezervno prihvatiti kao konačno*" (kurziv J. K.).

Kao što vidimo i na ovom primeru, u politici, a naročito u ovom burnom tranzicionom periodu u Srbiji, nijedno institucionalno rešenje, čak ni ustavno, ne shvata se kao konačno. Ovu reč ("konačno") zapazili smo samo u Izbornom programu DS (*Za bolji život*) i to upravo na mestu na kome opisuje kako će se zalagati za "konačan oblik autonomije Vojvodine".

Međutim, ako je išta konstanta u ovoj temi, onda je to činjenica da su anatomija i fiziologija teritorijalne autonomije permanentno polje kontroverzi. Akteri centralnih vlasti nastoje da, ako već ne mogu da ih ukinu, smanjenjem količine i sadržaja autonomnih nadležnosti regionalnih institucija, što je moguće više umanje mogućnost konkurencije i podele moći. S druge strane, regionalni "igrači", koji prevashodno deluju u arenama pokrajinske politike, žele da maksimalno umanje stepen kontrole od strane centralnih vlasti (O tome: Komšić, 2006: 439-442). Ovu situaciju, na svoj način, ilustruje i evolucija programskih stanovišta Lige socijaldemokrata Vojvodine (LSV), kao najuticajnije vojvođanske partije.

Naime, na svom kongresu, marta 1999. godine, **Liga socijaldemokrata Vojvodine** napušta dotadašnju ideju autonomije Vojvodine u okviru unitarne Srbije i opredeljuje se za republiku Vojvodinu, kao zasebnu jedinicu u novoj saveznoj državi. Sastavni deo ovog novog projekta je i ocena da "Vojvodina treba da ima svoje predstavničko zakonodavno telo, parlament sa dva doma - većem građana i većem naroda". Nadalje, "*rad Vojvođanskog parlamenta bio bi regulisan Ustavom Vojvodine koji bi donela Ustavotvorna skupština Vojvodine... Uz navedene principe, Ustav bi definisao veze sa državom Srbijom ili sa širom državnom zajednicom u kojoj bi se Vojvodina nalazila, a njime bi bila regulisana i problematika upotrebe vojvođanskih vojnika van Vojvodine*". Posebno se naglašava da "*Vojvodina mora biti konstitutivni element svake federativne zajednice koju bi činila*". Centralistička Srbija, naime, ne smatra se "partnerom Vojvodine".

"Mi vidimo Srbiju kao demokratsku federativnu državu sastavljenu od federalnih jedinica s višim i nižim stepenom autonomije", piše u dokumentu LSV i dodatno precizira zašto za Vojvodinu više nije poželjan status autonomne pokrajine. "Vojvodina u takvoj federativnoj državi mora da ima status republike. Na to upućuju istorijska iskustva i činjenica da se autonomna pokrajina pokazala kao nedovoljno stabilno i rešenje bez adekvatne garancije stabilnosti ustavnog poretka. To se videlo posle puča 1988. i protivustavnog ukidanja autonomije u Vojvodini" (LSV, *Vojvodina republika i drugi programski dokumenti*, 1999, str. 13-18; kurziv J. K.).

Ovu programsku poziciju, definisanu, kao što je poznato, u jednom vrlo delikatnom momentu za čitavu državu i društvo (u svetlu akceleracije unutrašnjih i međunarodnih konfrontacija oko Kosova koje su, kao što je poznato, kulminirale vazdušnom intervencijom snaga NATO-pakta) Liga socijaldemokrata Vojvodine na osobeni način koriguje šest godina kasnije. U kontekstu određenja Vojvodine, kao: a) *autonomne*; b) *građanske* i c) *evropske*, sada se politički prioriteti LSV obrazlažu na sledeći način:

"Liga socijaldemokrata Vojvodine ne odstupa od duha, suštine i sadržaja dokumenta Republika Vojvodina, ali ne želeći da bude zakovana u terminološke klopke, insistira na jasnom definisanju sadržine tog pojma, a to je: zakonodavna, izvršna i sudska vlast, vojvođanska imovina i izvorni prihodi i pravo da samostalno donese svoj konstitutivni akt. Bez obzira na statusni oblik i formalni naziv, sadržina subjektiviteta Vojvodine mora biti definisana budućim Ustavom Republike Srbije...

Liga socijaldemokrata Vojvodine se najoštrije protivi teritorijalnim podelama u Vojvodini po etničkom osnovu...

U budućoj Evropi regija Vojvodina može, ali i mora, zauzeti mesto koje joj pripada i koje će njenim građanima omogućiti da ostvare sve svoje želje i potencijale, a pre svega život u skladu sa najvišim evropskim standardima. Za ostvarenje tog cilja Vojvodini su potrebne nadležnosti koje će omogućiti efikasno funkcionisanje u okviru njenih realnih potreba" (*Autonomna, građanska i evropska Vojvodina*, 2006).

U tom kontekstu, umesto preciznijeg odgovora na pitanje evropskih perspektiva Srbije (i Vojvodine u njenom sastavu), poslednje po-

glavlje posvećujemo upravo jednom kratkom osvrtu na kompatibilnost novih ustavnih rešenja sa ciljem koji su DS, G17 plus, LDP, SVM i LSV, svaka na svoj način, formulisale maksimumom: *Vojvodina - evropska regija*.

4. Decentralizacija i autonomije u novom ustavu Srbije (2006)

Budući da su autonomija, regionalizacija, uverenja političkih aktivista i otpor promenama bili, prethodne decenije, predmetom više objavljenih autorskih analiza, ovom prilikom, podsetićemo da smo u jednom od naših novijih tekstova (2006) zaključili kako se u stranačkim inicijativama (DS i DSS), kao i u modelima vodećih institucija (Predsednika Srbije i Vlade Srbije), razaznaje mnogo više konceptualnih sličnosti u implementiranju evropske logike i modela regionalizacije države, nego fundamentalnih razlika u određivanju karaktera decentralizacije i uloge autonomija u demokratskoj Srbiji.²²

Nažalost, nakon novembra 2006. godine, suočavajući se sa novim ustavnim rešenjima o teritorijalnoj organizaciji vlasti, ne možemo da se otmemo utisku da su "moneta za potkusurivanje" u postizanju međupartijskog konsenzusa, upravo bili neki ključni koncepti iz korpusa iniciranih rešenja pokrajinske (vojvođanske) autonomije, a to znači, ne samo onaj, kritički revalorizovan, bolji deo nasleđa tzv. socijalističke autonomije,²³ nego i neki bazični evropski principi i načini regionalizacije. Sve to upućuje na zaključak kako "dečije bolesti" nedozrele države i nekonsolidovane demokratije još nisu "preležane". Još su u igri etnocentrična uverenja političkih elita, kao i "računice vlasti", koje se nisu potpuno odrekle "monopolne rente" ili "ekstraprofita" od eksploatacije zabluda, manipulacija i strahova od pokrajinskih autonomija.

²² Prvi model je, na poziv predsednika Republike, januara 2005, izradila grupa eksperata, a drugi, iz februara 2005, jeste rezultat procena vladinih eksperata i zvaničnika da, takav kakav je, predstavlja ne samo kompromisnu verziju vladine koalicije, već i realno-moguću platformu za postizanje konsenzusa u Skupštini Srbije; Vidi o tome: J. Komšić, *Dileme demokratske nacije i autonomije*, op. cit., 459-475.

²³ Isto, str. 377-407.

S druge strane, za odgovor na pitanje pro-evropskih kapaciteta Vojvodine i ustavno-političkih mogućnosti da se oni revitalizuju i uvećaju, najvažnija je činjenica da su *vojvođanskoj autonomiji uskraćene mogućnosti da, u skladu sa objektivnim potrebama pokrajine i čitave republike, kao i u skladu sa evropskim iskustvima i merilima regionalizacije, ima pravo na sopstveno zakonodavstvo u sferi ustavom garantovanih, izvornih nadležnosti*. Na tragu takvog poimanja *fasadne autonomije*, kao neke vrste permanentno nadzirane administrativne samouprave, ne iznenađuje ni činjenica da stvarna priroda autonomije - a to znači, ne samo sadržaj prava da se ne bude pod svekolikom kontrolom "centra", već i relevantan radijus odgovornosti, potencijal samoinicijativnosti pokrajinskih političkih aktera i institucija, zatim, mogućnost uključivanja u procedure donošenja republičkih zakona, kao i pretpostavku efektivne bliskosti u interakciji sa građanima - *zavisí, pre svega, od promenljive volje većine u državnom parlamentu*.

Da Ustavom definisani kapaciteti *autonomnosti predstavljaju potpuno zavisnu varijablu svemoćnog republičkog zakonodavstva*, potvrđuje i mišljenje najkompetentnijeg stručnog tela Saveta Evrope (Evropske komisije za demokratiju posredstvom prava - tzv. Venecijanske komisije). Naime, polazeći od ocene da deo posvećen teritorijalnoj organizaciji vlasti "nije najkoherentniji", evropski eksperti kažu:

"S jedne strane, tu su darežljive odredbe o principima, uključujući prava na pokrajinsku autonomiju i lokalnu samoupravu, kao i suštinsku autonomiju autonomnih pokrajina. S druge strane, *ovi pojmovi nisu ispunjeni suštinom*. Ustavno regulisanje podele nadležnosti između države, autonomnih pokrajina i jedinica lokalne samouprave je dosta komplikovano i *ostavlja dosta prostora za tumačenje i bliže uređivanje posredstvom pravnih normi nižeg ranga*" (Kurziv J. K.).²⁴

Kako bilo, o osobenostima naših ustavnih rešenja razdeobe moći i nadležnosti između države i nižih teritorijalnih jedinica vlasti, moguće je govoriti i na način kako su to učinili kompetentni članovi Venecijanske komisije. Kako će se konkretnije iskazati političari u Srbiji,

²⁴ *Opinion on the Constitution of Serbia* (No. 405/2006); European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), Adopted by the Commission at its 70th plenary session (Venice, 17-18 March 2007)

ostaje da se vidi, kad se suočimo sa predstojećim zakonskim rešenjima i odgovorima na brojna otvorena pitanja.²⁵

A, kad su u pitanju uverenja političkih aktivista, koja bitno utiču na ono što se zove mentalitetom političkih partija i nivoom opšte političke kulture, ostaje i dalje na snazi ocena da je efektivno razumevanje maksime da *nema moderne demokratije bez decentralizacije i čitavog sistema autonomija* jedan od ključnih indikatora spremnosti i zrelosti za demokratiju evropskog tipa.

Literatura

- Birdo, Žorž (*Burdeau, Georges*). 1971. "Politička znanost i sociologija i politička znanost i psihologija", U: *Politička znanost - predmet i suština; Politička znanost - metode*, Eds. Adolf Bibič, Pavle Novosel, Zagreb: Naprijed.
- Bobio, Norberto (*Bobbio, Norberto*). 1990. *Budućnost demokratije*, Beograd: Filip Višnjić.
- Cirn, Mihael (*Zurn, Michael*). 2003: *Upravljanje sa one strane nacionalne države*, Beograd: Filip Višnjić.
- Čalić, Eduard, 1985. *Hitler bez maske*, Pula: Istarska naklada.
- Dal, Robert (*Dahl, Robert*) 1994. *Dileme pluralističke demokratije*, Beograd: BIGZ.
- Dal, Robert (*Dahl, Robert*). 1995/96. "Demokratija i ljudska prava u različitim uslovima razvoja", U: *Politike ljudskih prava*, No 3-4/1995-1-2/1996. Ed. Obrad Savić, Beograd: Beogradski krug.
- Dal, Robert (*Dahl, Robert*). 1997. *Poliarhija*, Beograd: Filip Višnjić.

²⁵ Ustavni zakon za sprovođenje Ustava Republike Srbije obavezao je budući saziv Narodne skupštine da do 31. decembra 2007. godine raspiše izbore u jedinicama lokalne samouprave i u AP Vojvodini. Uslov za raspisivanje izbora za lokalne i pokrajinske organe vlasti i samouprave jeste donošenje zakona kojima se uređuju *teritorijalna organizacija* Republike Srbije, *lokalna samouprava*, *lokalni izbori* i *položaj glavnog grada*.

- Dal, Robert (*Dahl, Robert*). 1999. *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica: CID.
- Digi, Leon (*Duguít, Leon*). 1997. *Preobražaji javnog prava*, Beograd: Plato.
- Flajner, Tomas (*Fleiner, Thomas*). 1996. *Ljudska prava i ljudsko dostojanstvo*, Beograd - Valjevo: Gutenbergova galaksija.
- Fridrih, J. Karl (*Friedrich, J. Carl*). 1996. *Konstitucionalizam*, Podgorica: CID.
- Gidens, Entoni (*Giddens, Anthony*). 2003. *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet.
- Goati, Vladimir. 1990. *Savremene političke partije*, Novi Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Hague Rod, Harrop Martin, Breslin Shaun. 2001. *Komparativna vladavina i politika*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Hejvud, Endru (*Heywood, Andrew*). 2004. *Politika*, Beograd: CLIO.
- Jovanović, Slobodan. 1990. *O državi*, Sabrana dela, Tom 8, Beograd: BIGZ.
- Jovičić, Miodrag. 1996. *Regionalna država*, Beograd: Vajat.
- Kelzen, Hans (*Kelsen, Hans*) 1998. *Opšta teorija prava i države*, Beograd: Pravni fakultet.
- Komšić, Jovan. 2000. *Teorije o političkim sistemima - demokratija i autoritarizam*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Komšić, Jovan. 2000a. "Dokumenti političkih stranaka u Republici Srbiji o autonomiji", U: *Autonomija i multietnička društva*, Ed., D. Torbica, Subotica: Otvoreni univerzitet.
- Komšić, Jovan. 2002. "Programska evolucija partija", U: *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*, Ur. Vladimir Goati, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Komšić Jovan, Pantić Dragomir, Slavujević Đ. Zoran. 2003. *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.

- Komšić, Jovan. 2006. *Dileme demokratske nacije i autonomije*, Beograd: Službeni glasnik, Novi Sad: PHILIA.
- Komšić, Jovan. 2007. "Političke stranke u Srbiji i evropske vrednosti - programi i praksa", u: *Političke stranke u Srbiji i Evropska unija*, Ur., Zoran Lutovac, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka.
- Kostić, M. Lazo. 2000. "Federacija, autonomija, samouprava", u: *Ustavno pravo*, Sabrana dela, tom 1, Beograd: ZIPS, Srpska radikalna stranka.
- Lajphart, Arend (*Lijphart, Arend*). 2003. *Modeli demokratije*, Podgorica: CID. Beograd: Službeni list SCG.
- Lijphart, Arend (*Lijphart, Arend*). 1992. *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb: Globus.
- Linc Huan, Stepan Alfred (*Linz Juan, Stepan Alfred*). 1998. *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lovo, Filip (*Lauvaux, Philippe*). 1999. *Velike savremene demokratije*, Sremski Karlovci - Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Luman, Niklas (*Luhmann, Niklas*). 1998. *Teorija sistema*, Beograd: Plato.
- Manhajm, Karl (*Mannheim, Karl*). 1968. *Ideologija i utopija*, Beograd: Nolit.
- Marko, Žerar (*Marcou, Gerard*). 1998. *Regionalisation and its effects on local self-government*, (Report by the CDLR prepared with the collaboration of Professor Gerard Marcou), Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Nojman, Franc (*Neumann, Franz*). 1974. *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb: Naprijed.
- Nolte, Ernst (*Nolte, Ernst*). 1990. *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd: Prosveta.
- Ofe, Klaus (*Offe, Klaus*). 1999. *Modernost i država*, Beograd: Filip Višnjić.
- Pusić, Eugen. 1999. *Država i državna uprava*, Zagreb: Pravni fakultet.

- Sartori, Đovani (*Sartori, Giovanni*). 2001. *Demokratija - šta je to?*, Podgorica: CID.
- Sartori, Đovani (*Sartori, Giovanni*). 2003. *Uporedni ustavni inženjering*, Beograd: Filip Višnjić.
- Skraton, Rodžer (*Scruton, Roger*). 1996. *A Dictionary of Political Thought*, London: Macmillan.
- Šmit, Karl (*Schmitt, Carl*). 2001. "Pojam političkoga", U: *Karl Šmit i njegovi kritičari*, Ur., S. Samardžić, Beograd: Filip Višnjić.
- Tokvil, Aleksis (*Tocqueville, Alexis*). 1990. *O demokratiji u Americi*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Titograd: CIID.
- Vajdenfeld Verner, Vesels Wolfgang (*Weidenfeld Werner, Wesels Wolfgang*). 2003. *Evropa od A do Š*, Beograd: Konrad Adenauer-Stiftung.
- Veber, Maks (*Weber Max*). 1976. *Privreda i društvo*, Beograd: Prosveta.
- Volcer, Majkl (*Walzer, Michael*). 2000. *Područja pravde*, Beograd: Filip Višnjić.

Dokumenti

- Program **Demokratske opozicije Srbije** za demokratsku Srbiju, avgust 2000.
- Program **Demokratske stranke**, 1990.
- Program *Demokratske stranke*, 1992.
- *Politički program Demokratske stranke*, april 1995.
- *Vojvodina Vojvođanima* - Deklaracija Demokratske stranke o statusu Vojvodine u demokratskoj, decentralizovanoj i jedinstvenoj Srbiji, Beograd, 10. maj 1997.
- *Deklaracija Demokratske stranke: Vojvodina posle promena*, februar 2000.
- Program *Demokratske stranke: Osposobiti Srbiju za šanse i izazove 21 veka*, oktobar 2001.

- *Demokratska stranka: Nacrt Ustava Srbije*, maj 2003.
- *Izborni program Demokratske stranke - Za bolji život*, 2006-2007.
- *Program **Demokratske stranke Srbije***, jul 1992.
- *Programska platforma Demokratske stranke Srbije*, maj 2001.
- *Demokratska stranka Srbije: Osnovna načela za novi Ustav Republike Srbije*, januar 2002.
- *Demokratska stranka Srbije: Nacrt Ustava Republike Srbije*, juli 2003.
- *Demokratska stranka Srbije: Predlog novog programa DSS*, septembar 2007.
- **G17 plus**, *Novi program za novu vladu - najvažniji izvodi*, 29 maj 2003.
- *Novi program za novu vladu*, novembar 2003.
- *Program G17 plus*, mart 2004.
- *Miroљub Labus: Otvorena pitanja novog ustava*, februar 2003.
- *Program **Nove Srbije***, 26. novembar 2005.
- **Liberalno demokratska partija** - *Srbiji se žuri*, 2006.
- *Liberalno demokratska partija - Povelja slobode*, 2006.
- *Statut LDP*, april 2007.
- *Osnove programa **Socijalističke partije Srbije***, oktobar 1992.
- *SPS: Obnova, razvoj, reforme, Dokument 4. Kongresa SPS*, februar 2000.
- *SPS - Savremena patriotska partija levice*, jun 2002.
- *Programska deklaracija Sedmog Kongresa SPS*, 2006.
- *Programska deklaracija **Srpske radikalne stranke***, mart 1991.
- *Statut i Program Srpske radikalne stranke*, april 1996.
- *DOS ili Srbija - Predsednički program i ciljevi Tomislava Nikolića*, novembar 2003.

- *Polazne tačke socijalno ekonomskog programa Srpske radikalne stranke*, 2006.

Savez vojvođanskih Mađara,

- *Program Saveza vojvođanskih Mađara*, 19 jun 2004.
- *Program Saveza vojvođanskih Mađara - Nacrt*, 17 jun, 1995.
- *Sporazum o političkim i pravnim okvirima samouprave Vojvodine i nacionalnih zajednica koje žive u Vojvodini - Nacrt*, Graphic studio - Logos, 1999.

Liga socijaldemokrata Vojvodine,

- *Republika Vojvodina - put mira, razvoja i stabilnosti*; LSV, "Vojvodina republika i drugi programski dokumenti 1991-1999", Novi Sad, mart 1999.
- *Autonomna, građanska i evropska Vojvodina*, 2006
- **1000 dana vlade Vojislava Koštunice**, Beograd, Vlada Srbije, 2006.
- **Ustav Republike Srbije**, 2006.
- **Ustav Evropske unije**, 2005: Novi Sad: FABUS.
- **Draft European Charter of Regional Self-Government**, Congress of Local and Regional Authorities of Europe, 4th Session, Recommendation 34 (1997)
- **Helsinki Declaration on Regional Self-Government**, Conference of European ministers responsible for local and regional self-government, 13th Session, Helsinki, 27-28 June 2002.
- **Agenda for Delivering Good Local and Regional Governance**, usvojena na 14. zasedanju Evropskih ministara odgovornih za lokalnu i regionalnu samoupravu, u Budimpešti, 24-25. februara 2005.
- **Statement of the Budapest Ministerial Conference on Regional Self-Government**, 14th Session of the Conference of European Ministers responsible for Local and Regional Government, Budapest, 24-25 February 2005.

- **Opinion on the Constitution of Serbia** (No. 405/2006); European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), Adopted by the Commission at its 70th plenary session (Venice, 17-18 March 2007)

Ravnopravnost polova - politički i ideološki kontekst

Sažetak

Rad je posvećen ideji ravnopravnosti polova, ideološkim okvirima koji definišu prostor u kome je moguća ravnopravnost polova, kao i načinima rešavanja ovog problema u političkoj zajednici koja je organizovana kao moderna ustavna država. Ključni faktori koji determinišu mogućnosti i domete efektivnog ostvarivanja ravnopravnosti polova ogledaju se u međusobnoj interakciji kulturnih obrazaca i institucionalno pravnih okvira. Okviri u kojima se ispituju izgledi da ravnopravnost polova od normativnog projekta postane deo praktične svakodnevnice uključuju: društveni i kulturni kontekst, koncept političke zajednice (liberalna/ liberalno demokratska), međunarodne standarde ljudskih prava i njihov uticaj na unutrašnje pravo, političke stranke kao ključne aktere u oblikovanju i promociji političkih interesa i projekata u modernoj državi.

Ključne reči: *ravnopravnost polova, diskriminacija, ljudska prava, posebne mere, politika jednakih mogućnosti, međunarodno pravo, ustav, političke stranke*

Kada se ravnopravnost polova postavlja po prvi put kao pitanje i kao društveni problem koji treba rešiti u političkoj zajednici koja je organizovana kao moderna ustavna država? Kada uopšte sazreva svest o tome da je u modernoj državi legitimno postaviti pitanje priznavanja posebnosti i identiteta žena? Kako se u modernoj državi i u okviru demokratskog poretka razvijala ideja o ravnopravnosti polova i kako je pravo na ravnopravnost polova pozitivirano u ustavnom sistemu i pravnom poretku? U čemu se ogleda uticaj koncepta ljudskih

prava i doprinos međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima ideji ravnopravnosti polova? Kako je u političkim strankama postupno sazrevalo saznanje da je ravnopravnost polova i ideološko pitanje na kome se prepoznaje identitet političke stranke i njeno mesto na političkoj sceni i na koji se način ovo pitanje pojavljuje i koristi (upotrebljava) u delovanju političkih stranaka?

Pitanje koje je predmet naše pažnje (ravnopravnost polova) razmatraćemo na primeru političkog reprezentovanja žena (Pajvančić, 1997: 27-39) kao ključnom indikatoru koji govori o distribuciji (ne)moći u političkoj zajednici i pozicijama koje, načelno pravno i politički ravnopravni subjekti te zajednice (žene i muškarci), stvarno i u fakticite-tu, zauzimaju u procesu upravljanja zajednicom i odlučivanju o najvažnijim pitanjima.

Kontekst u kome je moguća diskusija o ravnopravnosti polova

Razmatranja o ravnopravnosti polova započinjemo analizom parametara koji definišu kontekst u kome je stvoren pogodan okvir da u društvu započne diskusija o ovom važnom pitanju. Pratićemo to u prvom redu oslanjajući se na parametre koji su pokazatelj ideoloških stavova koji su uticali na sazrevanje svesti o značaju koji princip ravnopravnosti polova ima u modernoj političkoj zajednici. Kao ključni faktori koji determinišu mogućnosti i domete efektivnog ostvarivanja ravnopravnosti polova ogledaju se u međusobnoj interakciji kulturnih obrazaca i institucionalno pravnih okvira. U suštini, radi se o odnosu između formalnih pravila i institucionalnih aranžmana i praktičnog političkog ponašanja. Proces je, dakle, moguće pratiti polazeći od društvenog konteksta koji utiskuje svoj pečat na sadržaj normativnih projekata, sa jedne strane, i kao promene pravnih pravila koje pokreću političke aktere na delovanje, sa druge strane.

Kao reakcija na *tradicionalna shvatanja* da, u političkoj zajednici pravno ravnopravnih subjekata (apstraktnih građana), ženama, kao ni bilo kojim drugim posebnim grupama ne bi trebalo garantovani neka posebna prava koja ne bi u podjednako meri uživali i svi drugi subjekti političke zajednice, nastao je pokret za priznavanje posebnosti, uvažavanje različitosti i poštovanje identiteta u kome su žene bile samo jedna od mnogih grupa koje su isticale ove zahteve.

U tom kontekstu, prvi zahtevi manifestovali su se kao zahtevi za posebnim merama koje će otkloniti faktičku neravnopravnost.

Kao reakcija na *opšte principe izbornih sistema*, među kojima u vreme konstituisanja modernih država preovladavaju većinski izborni sistemi, nepodesni da izraze pluralitet političkih (ali i drugih) identiteta, javljaju se zahtevi za srazmernim reprezentovanjem svih različitosti političkih interesa, i u tom sklopu, i zahtevi za reprezentovanjem identiteta različitih grupa (žene, nacionalne manjine...), koji u proporcionalnim izbornim sistemima prepoznaju šansu i mogućnost ostvarivanja.

U okvirima koje postavljaju parametri koji definišu tip izbornog sistema, ova pitanja (mogućnost ostvarivanja ravnopravnosti polova u političkom životu) pojavljaju se na sceni u vidu podrške proporcionalnim izbornim sistemima, koji priznaju pluralitet identiteta i stavljaju u izgled mogućnost srazmernog predstavljanja u neposredno biranim organima.

Koncept političke zajednice takođe može biti (ne) povoljan okvir realizacije posebnih identiteta (Pajvančić, 2006: 20-27). Liberalni koncept političke zajednice i temeljni principi na kojima ovaj koncept počiva (načelo vladavine prava; principi pravne i političke jednakosti; koncept individualnih prava sa težištem na pravima negativnog statusa koja postavljaju granicu državnoj vlasti) nije postavio povoljan okvir za priznavanje posebnosti identiteta i prava na različitost kao bitnu odliku demokratije. Kada je u pitanju pluralitet sadržaja i oblika koji u sebi apsorbuje pojam jednakosti "liberalizam i demokratija su osuđeni da slede odvojene puteve" (Bobio, 1995: 61). Liberalno demokratski okvir političke zajednice (vladavina prava, dopunjen načelom socijalne pravde kao obavezi države da preduzima aktivnosti na zaštiti slabijih i otklanjanju faktičke neravnopravnosti, koji podrazumeva i pravnu jednakost, ali i priznavanje faktičke nejednakosti u koju pojedinca stavlja prividno neutralna norma jednaka za sve, zatim koncept individualnih prava ali i priznavanje kolektivnih prava koja omogućuju realizaciju grupnih identiteta) stavlja u izgled veće šanse za priznavanje i uvažavanje grupnih identiteta.

U ovom kontekstu, ravnopravnost polova, kao pitanje koje okupira našu pažnju, može se prepoznati kao princip jednakih šansi, kao obaveza države da vodi politiku jednakih mogućnosti i kao sistem instrumenata i posebnih mera (trajnih ili temporarnih), koji će otklanjati faktičku nejednakost na različitim poljima.

Kao reakcija na individualistički koncept ljudskih prava i negativni koncept slobode (prostor individualne slobode u koji država nema pravo da interveniše, izuzev u slučaju kada je pravo povređeno i samo da bi obezbedila otklanjanje povrede i zaštitu prava) unutar kojeg nije moguće priznavanje kolektivnih prava, javljaju se zahtevi za priznavanjem kolektivnih prava (prava čija je realizacija moguća pod pretpostavkom da država bude aktivni subjekt na tom prostoru), kao i pokušaji da se teorijski pomire ove, naizgled, nepomirljive krajnosti.

Princip socijalne pravde pronaći će svoje mesto u modernoj ustavnosti početkom XX veća i postaće, pored načela vladavine prava, važan pokazatelj ustavnog identiteta političke zajednice. Liberalno demokratski koncept konstitucije i okvir političke zajednice koji taj koncept podrazumeva ne poriče koncept individualnih prava, uvažava ograničenja koja državi postavljaju osnovna ustavna prava i prihvata obavezu države da štiti prostor individualne slobode u zajednici, ali ne isključuje kolektivna prava. Naprotiv, prihvata kolektivna prava kao podjednako važna za položaj pojedinca u političkoj zajednici, garantuje ih najvišim pravnim aktom definišući njihov sadržaj, pre svega, kao obavezu države i pruža im jednaku zaštitu. Uprkos teorijskim sporovima među konstitucionalistima o prirodi i svojstvima kolektivnih prava, individualna i kolektivna prava su danas nezaobilazni sadržaj ustava i karakteristika moderne ustavnosti.

Jedan mogući izlaz iz suprotstavljenih koncepata individualnih i kolektivnih prava ponudio je koncept "grupno diferenciranih prava" (Kimlika, 2004: 55-56, 71-76) čija je osnovna karakteristika da se ova prava priznaju i garantuju određenoj grupi, ali da su subjekti tih prava individualizovani, da ih, drugim rečima, pripadnici određene grupe koriste kao svoja individualna prava. Preferencijalni pravni tretman se odnosi na grupu koja se nalazi u nejednakom (nepovoljnom) položaju. Ona je, dakle, adresat preferencijalnog tretmana, ali subjekt prava je individua koja to pravo koristi kao individualno pravo.

Temeljni *principi liberalne demokratije* - zabrana diskriminacije, garantovanje pravne jednakosti koja svoj izraz nalazi u apstraktno neutralnom karakteru pravne norme i jemstvo političke jednakosti koju u izbornim sistemima simbolizuje načelo "jedan čovek jedan glas" (Rols, 1998: 209) nesumnjivo su važne tekovine borbe za uspostavljanje građanske demokratije.

Zabrana diskriminacije zasnovane na pripadnosti polu, kao nesumnjivo veoma važna ustavna garancija ravnopravnosti polova, takođe je dugo bila i jedino ustavno pravilo koje je trebalo da osigura da žene neće biti u nepovoljnijem položaju od muškaraca u pogledu svog položaja u društvu, u pogledu mogućnosti da na jednak način uživaju ustavom garantovana prava i slobode, jednom rečju, u pogledu svog statusa u političkoj zajednici. Uprkos ovim garancijama nejednakost i diskriminacija zasnovane na pripadnosti određenom polu bili su evidentni, što je govorilo o tome da principi na kojima počiva koncept liberalne demokratije i njihovo pozitiviranje u ustavu i pravnom poretku nisu uspjeli da obezbede praktičnu primenu načelno nespornih principa i pravnih pravila.

Dugo vremena *liberalna ideja jednakosti* i sadržaj koji je ona uključivala smatrani su dovoljnim okvirom za garantovanje ravnopravnosti polova i obezbeđivanje jednakog statusa žena i muškaraca u zajednici. Politička jednakost trebalo je da označi ukidanje bilo kog vida i oblika privilegija na kojima su počivale nejednake mogućnosti učestvovanja u odlučivanju o javnim poslovima i nejednake šanse za pristup mestima odlučivanja, sa jedne strane, kao i da stvori pretpostavke da svakome, pod jednakim uslovima, budu dostupne sve javne službe i politički položaji, sa druge. Nesporo demokratski, principi pravne i političke jednakosti, međutim, nisu uspjeli da praktično osiguraju podjednako i pravično učestvovanje žena i muškaraca u odlučivanju o javnim poslovima, niti njihovu punu i efektivnu ravnopravnost u drugim oblastima.

Odgovor je trebalo potražiti na drugom mestu. Pokazalo se, dakle, da se jednakost mora posmatrati u kontekstu pravičnosti kao i da se tek u tom kontekstu mogu prepoznati različiti oblici i sadržaji principa jednakosti (npr. aritmetička i proporcionalna jednakost). Jednakost i pravičnost su povezani i kompatibilni pojmovi. Oba su deo suštinskih odlika demokratije i demokratskog poretka. Demokratski deficit poretka moguće je prepoznati i kao takav pristup načelu jednakosti koji ga problematizuje i postavlja izvan konteksta pravičnosti.

Zato se težište rasprave pomera sa pravno formalnog okvira jednakosti na *faktičku nejednakost* i traganje za merama (posebni preferencijalni tretmani) koje mogu biti delotvorne u otklanjanju faktičke nejednakosti. U središtu pažnje je, dakle, ponovo diskriminacija, posebno njen teže prepoznatljiv (indirektan) oblik u kome opšta, privid-

no neutralna norma, kriterijum ili praksa koja se odnosi na sve dovodi pripadnike jednog pola u (ne)povoljniji položaj u poređenju sa pripadnicima drugog pola. Onoga trenutka kada se interesovanje koncentrisalo na faktičku nejednakost i zabrana diskriminacije nije mogla više biti shvaćena samo i pre svega kao garantovanje jednakosti, nezavisno od faktički različitih identiteta i pozicija pojedinaca. Pojam zabrane diskriminacije nužno je morao biti proširen sadržajem koji, pored garantovanja jednakosti, obuhvata i mogućnosti efektivnog ostvarivanja prava uključiv i različite tretmane i posebne mere koje, vodeći računa upravo o različitosti identiteta i pozicija, stvaraju ambijent za jednake mogućnosti žena i muškaraca da i praktično koriste svoja prava i tako doprinose ostvarivanju ravnopravnosti polova.

Središnja tema postaju *posebne mere* (Mršević, 2007; 32 - 33) na koje se usmerava interesovanje. Mora se naglasiti da značaj koji posebne mere postupno stiču u pravnim sistemima kao instrument realizacije demokratskog principa jednakih mogućnosti duguju međunarodnim izvorima ljudskih prava koji su, na ovom području, učinili nekoliko krupnih pomaka i označili novi pristup ravnopravnosti polova.

Debata o posebnim merama trajala je više od jednog veka. Rasprava se odvijala unutar okvira koji su, sa jedne strane, definisale početne pozicije koje su potpuno odricale potrebu da se ženama i drugim posebnim grupama garantuju neka posebna prava koja ne bi u podjednako meri uživali i svi drugi subjekti političke zajednice, pa sve do promocije koju su posebne mere, kao instrument vođenja i politike jednakih mogućnosti, doživele u međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima.

Internacionalizacija principa ravnopravnosti polova i pozitiviranje ovog principa u unutrašnjem pravu

Internacionalizacija principa ravnopravnosti polova prepoznatljiva je već u prvim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima. U sklopu procesa internacionalizacije ljudskih prava kao univerzalnih vrednosti koje garantuju međunarodni dokumenti, a prihvataju države članice međunarodnih organizacija, ravnopravnost polova i garancije koje pravo na ravnopravnost polova uključuje i podrazumeva našli su svoje mesto među univerzalnim ljudskim pravima. U toku prote-

klih više od pola veka, ideja o ravnopravnosti polova i nužnim garancijama prava na ravnopravnost polova kao osnovnog ljudskog prava evoluiralo je, o čemu govori uvid u istorijat međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima.

Princip ravnopravnosti polova kao *univerzalna i opšteprihvaćena vrednost* našao je najpre svoje mesto u prvim opštim dokumentima o ljudskim pravima u okviru opšteg sistema ljudskih prava u okviru UN (Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima UN). Ravnopravnost polova je prepoznata kao deo ljudskih prava, a definisana je, u prvom redu, kao zabrana diskriminacije na osnovu pola. Garancija je bila načelne prirode. To je bio prvi, svakako, najvažniji korak.

Drugi korak u *opštem sistemu ljudskih prava UN*, možemo prepoznati kao nastojanje da se načelne garancije sadržane u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima specifikuju. Potom slede posebni dokumenti koji sadrže garancije koje se tiču određenih ljudskih prava (npr. Pakt o građanskim i političkim pravima, Pakt o socijalnim i ekonomskim pravima) u kojima se ravnopravnost polova integriše u kontekst konkretnih prava na koja se međunarodni dokument odnosi.

Paralelno sa ovim procesom, opšti sistem ljudskih prava u okviru OUN, postupno dopunjuju i međunarodni dokumenti čija specifičnost se manifestuje u tome što se garancije sadržane u njima odnose na pojedine subjekte (deca, žene, nacionalne manjine, invalidi). Ovakav pristup omogućio je da se i u međunarodnim dokumentima prepozna, uvaži i iskaže posebnost i različitost individualnih identiteta i da se garancije osnovnih i posebnih prava prilagode subjektima na koja se prava odnose. Samo primera radi pominjemo najvažnije od ovih dokumenata koji se odnose na politička prava žena: Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (usvojena na zasedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, Rezolucija 34/180 od 17. XII 1979. godine, koja je stupila na snagu dve godine kasnije - 1981); Konvencija o političkim pravima žena (usvojena na zasedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, Rezolucija 640 (VII) iz 1952. godine).

Pored toga, tekao je i proces u kome se, nakon usvajanja konvencija koje se odnose na posebnu grupu ljudskih prava, usvajaju i prateći dokumenti (npr. opcioni protokol uz Pakt o građanskim i političkim pravima kao i opcioni protokol uz Pakt o socijalnim i ekonomskim pravima, Opcioni protokol uz Konvenciju o eliminisanju svih ob-

lika diskriminacije žena), koji definišu implementaciju standarda sadržanih u konvencijama, utvrđuju instrumente za monitoring i praćenje primene ovih standarda u nacionalnom zakonodavstvu i praksi i regulišu međunarodno pravni okvir i instrumente zaštite prava garantovanih konvencijom pred međunarodnim telima čija je nadležnost vezana za zaštitu ljudskih prava. Time je uspostavljen sistem koji uključuje ne samo garancije ljudskih prava, već i njihovu praktičnu primenu, kao i zaštitu u slučaju kada je pravo povređeno.

Proces koji se prati na planu i u okvirima opšteg sistema ljudskih prava u okviru i pod okriljem OUN dopunjuju i regionalni sistemi ljudskih prava, za nas posebno važan onaj nastao i razvijan na evropskom tlu u okviru dokumenata KEBS, pod okriljem Saveta Evrope, kao i u okviru Evropske unije (Mršević, 2007: 62-79).

Treći korak bio je prepoznatljiv kao pomeranje težišta interesovanja sa pravnog okvira koji postavljaju međunarodni dokumenti o ljudskim pravima na praksu, na efektivno ostvarivanja normativnih garancija i zaštitu ljudskih prava (institucije koje odlučuju o zaštiti ljudskih prava i instrumente zaštite). Takav pristup rezultirao je pomakom u shvatanju diskriminacije, sa jedne strane, i identifikovanjem instrumenata koji mogu doprineti efektivnom ostvarivanju prava na ravnopravnost polova, sa druge. Pojam diskriminacije prema polu i drugim ličnim svojstvima pojedinca, čiji je sadržaj do tada definisan na opšti način kao zabrana diskriminacije, dopunjen je sa dva bitna elementa. Međunarodnim aktima bliže se definišu direktna i indirektna diskriminacija kao dva osnovna oblika u kojima se diskriminacija pojavljuje i navode karakteristike koje odlikuju svaki od njih ponaosob. Pored toga, sadržaj pojma diskriminacije proširuje se i posebnim merama (afirmativna akcija, pozitivna diskriminacija) i kriterijumima koje ove mere moraju ispuniti kako bi se različit (preferencijalni) tretman mogao smatrati opravdanim, a posebne mere nediskriminatornim.

Ako bi trebalo da rezimiramo u čemu se ogleda suštinski i najvažniji doprinos međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima razvoju prava na ravnopravnost polova i sadržaja koje to pravo uključuje to bi se moglo sažeti u tri ključna zapažanja:

Prvo, internacionalizacija prava na ravnopravnost polova koja ovo pravo svrstava u red osnovnih prava i univerzalnih opšteprihvaćenih vrednosti i koje, zbog njihovog značaja, garantuju međunarodni dokumenti o ljudskim pravima koji definišu ne samo sadržaj prava, već

ustanovljavaju i instrumente njegove zaštite. Koncept ljudskih prava postavio je, dakle, ideološki okvir unutar kojeg je svoje mesto našlo i pravo na ravnopravnost polova.

Drugo, dopuna sadržaja pojma diskriminacije definisanjem njenih oblika i utvrđivanjem instrumenata (posebne mere) koji opštu normu o zabrani diskriminacije snabdevaju potrebnim instrumentima za praktičnu primenu.

Treće, politika jednakih mogućnosti i posebne mere koje međunarodni dokumenti prepoznaju kao jedan od najvažnijih instrumenata otklanjanja diskriminacije duguju svoju promociju upravo međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima.

Do promena u shvatanju prava na ravnopravnost polova i sadržaja koje to pravo podrazumeva došlo je i u *nacionalnom zakonodavstvu* velikog broja zemalja. Standardi prava na ravnopravnost polova, ustanovljeni međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima, našli su svoje mesto i u ustavima (Pajvančić, 2007: 25-57) i unutrašnjem pravu najvećeg broja zemalja. Proces započinje osamdesetih godina XX veka i moguće ga je pratiti u ustavnim reformama niza država (Pajvančić, 2005: 181-197)¹ koje su podstaknute međunarodnim dokumentima i čiji je sadržaj bio okrenut implementiranju međunarodnih standarda u unutrašnje pravo.

Indikatori u kojima se prepoznaje uticaj međunarodnih standarda ravnopravnosti polova na unutrašnje pravo prepoznatljiviji su, između ostalog, u nekoliko suštinski važnih pomaka. Međunarodni standardi ravnopravnosti polova garantuju se ustavom, kao osnovnim pravnim aktom, i najvišim propisom u pravnom poretku, koji garantuje prostor individualne slobode u političkoj zajednici, a političku vlast dovodi u granice prava. Ustavne reforme usmerene su na dopunu tradicionalnih, inače često oskudnih, pravila i opštih normi koje su karakterisale način ustavnog garantovanja ravnopravnosti polova. Dopune se kreću u pravcu ustanovljavanja instrumenata koji će načelna ustavna pravila učiniti delotvornom praksom, a njihov sadržaj je prepoznatljiv u eksplicitnom definisanju različitih oblika diskriminacije i precizi-

¹ Videti npr. član 3 stavove 2 i 3 Osnovnog zakona Nemačke, koji je inoviran Amandmanom 42 iz 1994. godine; članovi 10, 11 i 11 bis Ustava Belgije koji je inoviran 2002. godine.

ranju njihovih karakteristika, zatim u definisanju obaveze države da vodi politiku jednakih mogućnosti u kontekstu principa socijalne pravde kao jednog od temeljnih principa na kojima počiva politička zajednica, u ustanovljavanju posebnih mera kao važnih instrumenata za vođenje politike jednakih mogućnosti, uz eksplicitno definisanje nediskriminatornog karaktera ovih mera i postavljanje parametara za razlikovanje temporarnih od trajnih posebnih mera.

Političke stranke kao promoteri (prepreke) ostvarivanja ravnopravnosti polova

Pitanju rodne ravnopravnosti pristupa se u političkim strankama različito. Pristupi u najvećoj meri zavise od osnovnih karakteristika političke orijentacije političke stranke i njene pozicije u političkom spektru. Ovaj osnovni kriterijum ne mora biti uvek i jedino merilo odnosa stranke prema ravnopravnosti polova. Njega često upotpunjuju, a ponekada i bitno koriguju, konkretne društvene prilike u kojima se odvijaju izbori,² sasvim praktične i tekuće aktivnosti stranaka koje se najlakše mogu prepoznati u toku izbornih aktivnosti, želja da se privuku glasovi apstinenata među kojima je najviše žena, pozicija koju stranka zauzima u sistemu vlasti (vladajuće ili opozicione stranke) i dr. U odnosu na ovo pitanje česta su i kolebanja ideoloških orijentacija i programskih ciljeva stranaka. Stiče se utisak da stranke svoj odnos prema ravnopravnosti polova još uvek nisu jasno ideološki profilisane³ i da je on često podložan uticajima trenutnih konkretnih prilika.

Kao ilustraciju odnosa političkih stranaka prema ravnopravnosti polova, koristićemo nalaze istraživanja o ravnopravnosti polova u po-

² U Škotskoj je npr. tokom devedesetih godina ravnopravnost polova bila tesno povezana sa zahtevima za reformama za koje su se zalagale sve političke grupacije. Rezultat je bio potpisivanje izbornog sporazuma o balansiranoj broju kandidata i kandidatkinja od strane glavnih aktera na političkoj sceni (Laburisti i Liberalno demokratska stranka). Političke orijentacije stranaka ustuknule su pred jedinstvenim zahtevom da se legitimitet novog škotskog parlamenta osigura, između ostalog, i tako što će oba pola imati jednake šanse da budu zastupljena u njemu.

³ Jedino političke stranke socijaldemokratske orijentacije, moglo bi se reći, imaju najdužu tradiciju na području ostvarivanja ravnopravnosti polova, posebno u borbi za ostvarivanje prava žena (u Nemačkoj npr. još od XIX veka).

litičkim strankama jugoistočne Evrope.⁴ Posebno važnim smatramo sledeće nalaze istraživanja:

Stranke ne prepoznaju žensko biračko telo kao posebnu populaciju, važnu za njihovu aktivnost. Samo nekoliko stranaka poklanja pažnju ovom pitanju. Odnos stranaka prema ženskom biračkom telu još uvek nije jasno uspostavljen niti stranke prepoznaju potencijal ženskog biračkog tela i njegove moguće podrške (ili izostanka podrške) za politiku koju vode, bez obzira na to što u njihovim programima postoje delovi koji se odnose na aktivnosti usmerene na promenu i poboljšanje pozicije žena u društvu i nevezano za to što, u organizacionom smislu, reaguju na potrebu intenziviranja političkog aktivizma žena (osnivanje foruma žena) i to što u svojim aktima imaju kvote za manje zastupljeni pol za organe stranke i za izborne liste.

Udeo žena u članstvu političkih stranaka manji je od udela žena u biračkom telu. Politički angažman još uvek je područje društvenog života na kome je uloga muškaraca odlučujuća. Najviši procenat žena u članstvu političkih stranaka beleži se u Makedoniji (VMRO DMPNE 51%) i Bugarskoj (DSB 50%), a najmanji u Albaniji (PD 10% i PR 11%). U najvećem broju posmatranih stranaka, učešće žena u članstvu se kreće oko 30%. Minimalni preduslov za mogućnost delovanja žena u političkim strankama je ispunjen u većini stranaka. Vidljivost neadekvatne zastupljenosti žena u politici podstakla je debatu o ovim problemima u političkim strankama i organima vlasti i rezultirala je pokušajima da se nađu instrumenti za otklanjanje uočenih disproporcija.

Broj žena na rukovodećim mestima u političkim strankama je izrazito mali kako u strankama leve, tako i među strankama centra i konzervativcima. Samo sedam stranaka ima predsednicu,⁵ dok je broj

⁴ Projekt "Gender mainstreaming in Southeast European Political Parties" je realizovan 2006/07. godine u okviru GTF Pakta stabilnosti. Uključuje: Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Bugarsku, Hrvatsku, Makedoniju, Crnu Goru, Kosovo, Rumuniju, Moldaviju, Srbiju). Iz svake od njih je obuhvaćeno nekoliko stranaka različitih ideoloških orijentacija (62 stranke čiji poslanici pokrivaju 87% poslaničkih mesta u nacionalnim parlamentima).

⁵ U Hrvatskoj (HSLs, HNS, DC) u Bugarskoj (UDF) i u Makedoniji (VMRO/NP i DOM). Napomena: DC Hrvatske nije uključena u projekt.

stranaka koje imaju potpredsednicu veći.⁶ Rukovodeće pozicije u političkim strankama još uvek su nedostižne za žene. I kada se nađu na ovim pozicijama, to je rezultat posebnih mera za unapređenje rodne ravnopravnosti predviđenih statutom stranke (jedno od potpredsedničkih mesta rezervisano je za manje zastupljeni pol).

Zabeležen je pomak u pogledu *prihvatanja kvota* za manje zastupljeni pol pri izboru i formiranju organa političkih stranaka, ali je njihova implementacija za većinu stranaka još uvek otvoreno pitanje. Manji broj stranaka (ukupno 19) ima eksplicitna pravila o kvoti u partijskim dokumentima. Ona je najčešće na nivou od 30%, izuzetno 40%,⁷ a samo u jednoj partiji se beleži paritet (50%).⁸ U više političkih stranaka kvota je ispod 30%.⁹ U nekim zemljama¹⁰ nijedna od stranaka još nema kvote za manje zastupljeni pol u organima stranke. Čak i kada su ustanovljene partijskim dokumentima, kvote se uglavnom ne poštuju. Odgovor na pitanje da li se poštuju kvote pri izboru organa stranke je ili eksplicitno negativan, ili pitanje ostaje bez odgovora. Retko se nailazi na podatak da se pravilo o kvotama i praktično potpuno¹¹ ili delimično¹² poštuje.

Zahtev za većim učešćem žena u političkom životu političke stranke i njihova rukovodstva načelno prihvataju. Nema eksplicitnog protivljenja ovim zahtevima, ali izostaje aktivnost usmerena na povećanje učešća žena u politici. Zastupljenost žena u lokalnim i regionalnim partijskim telima često je manja nego u centralnim partijskim telima.¹³

⁶ Približno trećina posmatranih političkih stranaka (23 od 60) na mestu potpredsednice ima ženu.

⁷ Npr. Liberalna partija u Makedoniji.

⁸ Hrišćansko demokratska narodna stranka u Moldaviji.

⁹ U Srbiji - Socijalistička partija Srbije (20%); u Albaniji - Demokratska partija Albanije (25%) i Socijaldemokratska partija Albanije (14%); u Makedoniji - Demokratska partija Turaka (20%) i Demokratska partija Albanaca (20%).

¹⁰ Npr. Bugarska, Crna Gora.

¹¹ U Hrvatskoj (SDP); u Moldaviji (DPM i CDPP); u Makedoniji (SDSM, LDP, PDP, LP, VMRO DMPNE, DPA, SPM, VMRO NP, DA, DOM); u Rumuniji (DP, NLP).

¹² Npr. u Bosni i Hercegovini (SDP BIH).

¹³ Npr. podaci za SDP Bosne i Hercegovine govore da je na nivou centralnih partijskih organa 29%, a zastupljenost u lokalnim partijskim telima

Slična, "obrnuta piramida", primetna je i kod državnih organa. Često nedostaju podaci o zastupljenosti žena na regionalnom i lokalnom nivou i za političke stranke i za organe vlasti. Uzroci tome su različiti (podaci se ne prate zbog manjeg značaja koji, u uslovima visoke centralizacije, imaju regionalni i lokalni nivou organa političkih stranaka i organa vlasti; iako se najveći broj potreba zadovoljava na lokalnom nivou, političke stranke ne motivišu dovoljno žene da se na lokalnom nivou uključe u njihovo rešavanje; nedostatak kadrovskih kapaciteta da se obezbedi zastupljenost žena ne samo na centralnom nivou već i na regionalnom i lokalnom i dr.).

Organizovanje žena unutar političke stranke je važan pokazatelj njihovog položaja u stranci. O tome posebno govori: (ne)postojanje posebnog oblika organizovanja žena u stranci, struktura članstva u ovim organizacijama, način izbora liderke koja vodi organizaciju žena, program i sadržaj rada, veza sa drugim organima stranke, budžet organizacije žena, saradnja sa NVO, sindikatima, vladinim telima za ravnopravnost polova i dr.

Organizacija žena postoji i deluje u većini stranaka.¹⁴ Članstvo je, po pravilu, dobrovoljno. Veliki broj stranaka je otvoren i prema ženama koje nisu članice stranke, a mogu biti članice foruma žena. Žene mogu da utiču na izbor rukovodstva svoje organizacije. One biraju liderku organizacije žena. Ređe to čine organi stranke.¹⁵ Većina stranaka, međutim, nije dostavila podatke o tome ko bira rukovodstvo organizacije žena.¹⁶ Organizacije žena, po pravilu, imaju svoje pred-

samo 4,7%; u PSD Albanije žene su u strukturi centralnih partijskih tela zastupljene sa 20%, a u lokalnim partijskim telima sa samo 5,5%; u rukovodstvu DPS žene su zastupljene sa 9%, a u lokalnim organima stranke sa oko 5%.

¹⁴ Izuzetak je Rumunija. Samo jedna stranka (PSD) navodi podatak da u okviru stranke deluje organizacija žena, ali nema nijednog podatka o članstvu organizacije žena, načinu izbora liderke koja je na čelu organizacije, programu i sadržaju rada, poziciji u političkoj stranci i sl.

¹⁵ U Bosni i Hercegovini to je slučaj u NHI, SDP BIH i SNSD; u Moldaviji SDP; u Makedoniji LP.

¹⁶ Na ovo pitanje nisu odgovorili HNS, HSLS, HSP (Hrvatska); PS i LSI (Albanija); SBIH, HDZ 1990, SDA (Bosna i Hercegovina); DSB, BSP, MRF (Bugarska); DPS CG (Crna Gora); PSD, MNA, CDPP, SLP (Moldavija); SDSM, DUI, LDP, PDP, VMRO DPMNE, DPA, VMRO/NP, DPT, SPM,

stavnice i u drugim organima političke stranke (najviši izvršni organi ili svi organi stranke). Organizacije žena najčešće nemaju budžet. Zabeleženi su samo retki izuzeci.¹⁷ Sadržaj rada organizacija žena koje deluju u političkim strankama još uvek nije jasno politički profilisan. Često je usmeren na humanitarni rad, brigu o porodici, deci, starima, žrtvama porodičnog nasilja i sl. ili je okrenut ka tradicionalno shvaćenom ulozi žene u društvu (organizovanje izložbi ženskih rukotvorina u povodu određenih svečanosti i sl.), što govori da se ove organizacije i same žene osećaju kao neko "izdvojeno telo" unutar stranke, u koje su često gurnute kao na sporedan kolosek, bez mogućnosti da utiču na kreiranje politike stranke i odlučivanje. Uvid u konkretne aktivnosti organizacija žena, međutim, pokazuje da su one bile okrenute upravo na edukaciju žena za učešće u političkom životu¹⁸ ili preduzimanje konkretnih aktivnosti na izgradnji (i sprovođenju) zakonodavstva i posebnih politika.¹⁹

Rodna ravnopravnost, kao relevantno političko i programsko pitanje, za političku stranku još uvek nije prepoznato u većini stranaka. U programima političkih stranaka ravnopravnost polova se, po pravilu, definiše samo načelno. Izuzetak su stranke koje su usvojile posebne programske dokumente posvećene ovom pitanju.²⁰

Rezultati postignuti u okviru projekta su još i:

- Aktivno učešće u realizaciji projekta žena i muškaraca na liderskim pozicijama u političkim strankama.
- Osveščivanje potrebe za povezivanjem u umrežavanjem žena u političkim strankama na području regiona.
- Ukazivanje na potrebu permanentne komunikacije ženskih organizacija unutar stranaka sa rukovodstvom stranke kako

NSDP, DA, DOM (Makedonija). Razlozi zbog kojih je pitanje ostalo bez odgovora u velikom broju stranaka mogu biti različiti i trebalo bi ih bliže istražiti.

¹⁷ PSD (Albanija) i iznosi 10%; SDP (Moldavija).

¹⁸ U Albaniji trening za liderke (PD), seminari posvećeni povećavanju učešća žena u politici (PSD).

¹⁹ U Hrvatskoj HSLŠ i HSP; u Bosni i Hercegovini - implementacija zakona o ravnopravnosti polova (SNSD); u Moldaviji vođenje lokalne kampanje (PSD) i podizanje unutarpartijskih kapaciteta (SDP).

²⁰ U Albaniji PSD; u Bosni i Hercegovini NHI, SDP BIH; u Crnoj Gori SDP; u Moldaviji (CPM i SDP); u Makedoniji LP.

one ne bi ostale po strani od glavnih tokova odlučivanja u političkoj stranci.

- Zalaganje za razvoj procesa saradnje i uzajamne podrške političarki, sindikalki, žena iz NVO, ekspertkinja i medija na promovisanju politike rodne ravnopravnosti, kao i na konkretnim aktivnostima na tom polju u političkim strankama i organima vlasti.
- Povezivanje i uspostavljanje neposredne saradnje žena i muškaraca iz različitih političkih stranaka iz regiona na pitanjima rodne ravnopravnosti u političkom životu.
- Sazrevanje svesti o tome da bez aktivnog učešća žena u političkom životu nisu mogući pomaci u pravcu demokratskog društva, da bez korišćenja ženskog potencijala u politici nije moguće razvijanje partnerskih odnosa i zajedničke odgovornosti za pravac i dinamiku društvenih promena, kao i da bez reprezentovanja žena na mestima političkog odlučivanja njihovi problemi neće biti rešeni na adekvatan način.

Prihvaćenost programskih opredeljenja među pristalicama partija: Na primeru nekih aktuelnih spoljnopolitičkih dilema

Sažetak

Žiri eksperata procenio je sedam programskih opredeljenja iz domena spoljne politike za osam relevantnih političkih partija u Srbiji sredinom 2007. Pokazalo se da su ocene članova žirija međusobno visoko saglasne i da zadovoljavaju i druge metrijske karakteristike koje se kao standardi postavljaju pred ovu vrstu ocenjivanja. Ocene žirija su dovedene u vezu sa stavovima pristalica političkih partija utvrđenim istraživanjima javnog mnjenja Srbije u decembru 2005. i u junu 2007. godine. Pokazalo se da postoji relativna usklađenost između opredeljenja partija, iskazanim u njihovim programima i drugim važnim dokumentima, kao i u nastupima funkcionera u tumačenju partijskih ideologija, s jedne strane, i stavova njihovih sledbenika kada je reč o odabranim spoljnopolitičkim pitanjima, s druge strane. Međutim, usklađenost opredeljenja partija i njihovih simpatizera razlikovala se zavisno od partije, konkretnih sadržaja ove vrste stavova, a delimično i zavisno od vremena istraživanja. Pristalice političkih partija se, kao i partije same, znatno razlikuju u pogledu odabranih elemenata spoljnopolitičke orijentacije, a najviše u odnosu na eventualni ulazak Srbije u NATO. Najveća rezervisanost u javnom mnjenju postoji prema međunarodnim NVO. Neke političke partije su aktuelnim repozicioniranjem s obzirom na stav o NATO doprinele povećanju ideološke distance od dosadašnjih sledbenika. Pristalice LDP, zatim pri-

vršeni DS i G17 plus, mogu se, na osnovu merenih spoljnopolitičkih stavova, svrstati u ekspanzivno-integracionistički, prozapadni blok partija za razliku od pristalica SRS i SPS, tradicionalistički i lokal-patriotski orijentisanih, koje čine antizapadni blok partija. Unutar simpatizera pojedinih partija postoji polarizacija stavova, što podrazumeva i da deo pristalica ne sledi opredeljenja partija. Najmanja diskrepancija između opredeljenja partija i njihovih pristalica zabeležena je kod LDP, sledi DS, pa SPS i SRS, dok je najveći raskorak kod SPO i G17 plus. Najveća podudarnost između opredeljenja partija i njihovih pristalica postoji kada se radi o ulasku Srbije u EU. Potvrđena je znatna stabilnost spoljnopolitičkih orijentacija pristalica političkih partija i njihovog svrstavanja u pomenuta dva bloka. Na kratki rok zabeležen je jedino značajan pad pozitivnih stavova prema Nemačkoj. I dalje se održava disonanca između dominantne želje građana za pristupanjem Uniji i ne malog nepoverenja u EU, što je posledica konflikta između racionalnih i emocionalnih elemenata predstave građana Srbije o EU. Različiti situacioni činioци iz bliske prošlosti i današnjeg vremena oblikuju stavove građana prema SAD i Nemačkoj. Indirektno je potvrđeno da su partije u Srbiji tek tercijerni agensi političke socijalizacije, da više okupljaju građane koji slično misle, nego što same utiču na formiranje njihovih stavova o spoljnoj politici.¹

Ključne reči: *partije, birači, vrednosti, spoljna politika, Srbija*

Programska opredeljenja političkih partija, kao deo njihove ideologije, teorijski su ekstenzivno obrađena u svetskoj literaturi, što važi i za empirijska istraživanja ove problematike. Međutim, u Srbiji, proučavanja programa ovdašnjih političkih partija nisu naročito brojna, barem ne u poređenju sa tretiranjem nekih drugih problema u vezi sa političkim partijama. Na polju izučavanja programa i uopšte ideoloških opredeljenja partija, u Srbiji u novije vreme, značajan pri-

¹ Ovaj tekst je nastao u okviru rada autora na projektu "Razvoj srpskog društva u savremenim svetskim integrativnim procesima" (br. 149020) koji finansijski pomaže Ministarstvo za nauku Srbije.

log dali su V. Goati (2006.; i u nizu prethodnih radova), Z. Slavujević (2002. i u drugim radovima), J. Komšić (2007; 2003), S. Mihailović (2006), Z. Stojiljković (2006a; 2000b) i D. Vukomanović (2005). Svakako je izvestan deficit radova o programskoj orijentaciji domaćih partija uslovljen i time što je ovde parlamentarizam skorašnjeg datuma, kao i zbog postojanja mnoštva partija i njihovih čestih promena orijentacije.

Od implementacije političkog pluralizma u Srbiji je formirano nekoliko stotina stranaka, ali je izbore preživelo tek nekoliko desetina, računajući i partije nacionalnih manjina koje odskora u parlament ulaze na osnovu posebnog postupka. Malo partija uspelo je da u celom periodu od 1990. godine naovamo kontinuirano obezbedi status parlamentarnih (SPS, DS; od 1992. kada su i nastale, još i SRS i DSS). Može se reći bez preterivanja da nema nijedne koja se sve vreme dosledno držala svog programa. To znači i da su vodeće partije u sukcesivnim izbornim kampanjama izlazile sa vrlo promenjenim izbornim platformama, inače neretko neusklađenim sa sopstvenim programima, korenito menjale izborne platforme, čak "međusobno zamjenjivale te platforme", kako su uočili neki autori, osnovne programe dopunjavale i menjale ad hoc ili donosile retroaktivno, da pokriju postojeću praksu, koju su diktirale njihove vođe i uski krug funkcionera. Bilo je i mnogo podela partija, koje su opravdavane ideološkim razlikama, čak i kada objektivno nisu postojale. Očigledno je da u Srbiji deluje znatno više partija, posebno ako u obzir uzmemo sve partije koje su barem na jednim izborima prešle cenzus i time ušle u krug relevantnih, nego što se može zamisliti distinktivnih ideologija. Dakle, preklapanja između partija u ovom pogledu ima toliko da je deo birača svakako bivao dezorijentisan.

Sami birači nisu uvek svesni koliko na njihove partijske preferencije utiču programi i izborne platforme političkih partija, mada obično priznaju najveću ulogu poverenja u lidera partije. Rezultati o primarnom uticaju partijskih programa i njihovih izbornih platformi na odluke birača prilikom glasanja prilično se razlikuju zavisno od istraživanja, što nagoveštava da postoji nesigurnost mnogih ispitanika u odgovorima na takva pitanja u istraživanjima. U CESID-ovom istraživanju u leto 2005. godine pokazalo se da 17% ispitanika "glasa za partiju koja ima dobar program" i još 20% za partiju "čiji program i politika odgovaraju mojoj socijalnoj grupi", dok je 30% procenilo da "gla-

saju za partiju koja im garantuje neku dobit", tek 19% za partiju koja ima "dobrog lidera" (neka druga istraživanja nalaze da je partijski lider na prvom mestu samopercipiranih razloga izbornih odluka birača), a "u poslednjem trenutku se odlučuje" samo 5% birača (Stojiljković, 2006b, str. 131).

Doduše, po definiciji, programi političkih partija su deklarativni i načelni i moraju ostaviti dovoljno mesta za pragmatične potrebe i različita tumačenja. Međutim, u Srbiji programi partija izgleda da malo obavezuju čak i one koji su ih doneli i odviše su rastegljivi. Malo je političkih partija i u zemljama u tranziciji gde su jedne iste partije tokom decenije i po korenito menjale svoj identitet i ukupnu strategiju. Takvi zaokreti su mogući samo ako se programi olako shvataju, ako partije nisu dovoljno socijalno ukorenjene, ako se njihova "catch all" priroda predugo zadržava i ako ostaju fiksirane kao "protopartije" umesto formiranja diferenciranog i specifičnog, prepoznatljivog imidža i identiteta. Ovo poslednje podrazumeva postojanje relativno stabilnog, distinktivnog ideološkog profila partije koji je izraz zastupanja interesa određenih socijalnih slojeva ili barem ideološkog ekvivalenta vizije izlaženja na kraj sa društvenim problemima, inače obično olako obećanim biračima tokom izbornih kampanja. Naravno, delovanje političkih partija nije isključivo rukovođeno njihovim programima, pa ni kulturno-vrednosnim matricama koje u krajnjoj liniji objašnjavaju genezu svake partije. Različiti drugi činioци determinišu svakodnevnu aktivnost političkih partija: istorijski, ekonomski, međunarodni, situacioni svih vrsta, unutarstranačka rivalstva i frakcijske borbe, sukobi sa drugim partijama, sklapanje koalicija, volja moćnih vođa, pritisci lo-bija, itd.

Međutim, sve to ne znači da programi partija nisu uopšte važni, tim pre što su sa njima povezani drugi partijski dokumenti (statut, pravilnici, deklaracije, saopštenja, zaključci tela partije, uputstva aktivistima na terenu) i istupanja partijskih funkcionera u javnosti koji barem tada moraju da se pozivaju na program. U programima postoje i norme koje su za članstvo obavezujuće (članova partija u Srbiji ima oko 6% u odnosu na biračko telo), zatim sadržaji koji se "podrazumevaju" i kada nisu do kraja dorečeni, ali ima i delova gde se akcenti unose naknadno kroz tumačenja i nadograđivanje, tj. mesta koja su dovoljno višesmislena da mogu pokriti sve akcije, a da akterima daju slobodu delovanja. Dakle, partijska opredeljenja nisu uvek eksplisit-

na i o njima se nekad mora zaključivati na osnovu više izvora, pa i na osnovu empirijskih istraživanja koja u metodološkom pogledu mogu biti raznovrsna. Autori koji su se uzdali isključivo u tehniku analize sadržaja partijskih programa neretko su odustajali od nastavka istraživanja, razočarani siromaštvom informacija koje su tom metodom dobijali, previđajući da su programi po prirodi načelni i apstraktni kada nabrajaju vrednosti i ciljeve određene partije. Recimo, retki su programi partija u kojima se ne pominju demokratija, sloboda, pravda, a takvi generalizovani pojmovi se različito shvataju, operacionalizuju i tumače prema potrebi.

Partije pretenduju na usklađenost svojih programskih opredeljenja sa stavovima članstva i simpatizera i u javnosti pokušavaju da plasiraju sliku o tome da adekvatno predstavljaju interese birača koji dele njihova (partijska) uverenja. No, praksa nije tako idilična za partije, jer su opredeljenja birača mnogostruko determinisana, počev od istorijskih, kulturnih, ekonomskih i socijalno-strukturalnih činilaca, preko situacionih, pa do sasvim ličnih kojima se bavi (personalistička) psihologija. Štaviše, empirijska istraživanja u Srbiji nalaze da je politička pripadnost ljudima manje važna kada je reč o njihovim uverenjima nego što su druge vrste pripadnosti: porodična, generacijska, klasna, profesionalna, lokalna, nacionalna, religiozna i naročito krug prijatelja ili vršnjaka. Možda poslednje i objašnjava pokušaje partija, inače retko uspešne, da se prikažu kao "zajednice bliskih ljudi", jer su veće političke partije, po definiciji, pre organizacije nego takve pretežno neformalne grupacije. Drugim rečima, političke partije su tercijer- ni agensi političke socijalizacije (Pantić, 2006). To znači da one primarno okupljaju ljude sličnih vrednosti, dok su manje u stanju da te vrednosti kod njih razviju, više su stecišta sličnomišljenika nego što relevantna mišljenja pristalica uspevaju da modeluju, selekcionišu i homogenizuju, čak i kada se radi o stavovima o državnom pitanju (Pantić i Pavlović, 2006; Pavlović, 2006).

Pokušaji direktnog istraživanja (ne)podudarnosti opredeljenja partija i njihovih pristalica u Srbiji su retki, naročito oni u kojima autori obuhvataju i za ovaj rad značajna programska opredeljenja partija u vezi sa spoljnom politikom. U jednom takvom prilogu, Komšić (2007, str. 9. i 10) zaključuje, stavljajući akcenat na prirodu partija i njihovih predizbornih i postizbornih platformi i inicijativa, da "osim SRS, nijedna od relevantnih partija u Srbiji, danas, načelno ne osporava poželj-

nost integracije Srbije u EU", ali da "krupne razlike nastaju na planu prevođenja vrednosti u red činjenica, naročito u pogledu konkretnijih suočavanja sa uzrocima i posledicama ratova na prostorima bivše SFRJ i, sledstveno tome, u odnosu prema Haškom tribunalu za ratne zločine... S druge strane, praksa pokazuje da ni partije tzv. demokratskog bloka ne mogu da se pohvale osvedočenom voljom, niti sposobnošću da primene deklarisanе evropske vrednosti i standarde politike". Autor dalje pretpostavlja mogućnost da se "... u zavisnosti od načina rešavanja statusa Kosova, dogode i temeljene promene vrednosnih prioriteta političkih stranaka u Srbiji. Možda ćemo, umesto ubrzavanja ka EU, biti svedoci rastućeg skepticizma i vrednosno-političkog udaljavanja od Evrope i evropskih vrednosti, čak i od strane nekih aktera koji su do sada pripadali proevropskom bloku partija".

V. Goati (2006, str. 52) ističe da je "etnički rascep u Srbiji čvrsto povezan sa rascepom nacionalisti versus zapadnjaci" i da se "rascep pro režim/ contra režim na partijskom nivou izražava kao konflikt protagonista, sa jedne strane, prodemokratskih i proevropskih koncepcija i, sa druge strane, pristalica *ancien regime*, a na nivou građana, kao sukob između zastupnika prodemokratskih i autoritarnih vrednosti i ideja".

Koristeći podatke iz CESID-ovog istraživanja s kraja 2005, S. Mihailović (2006, str. 143) zaključuje da "među pristalicama stranaka socijalnacionalnog bloka ima više etnocentrički orijentisanih (nacionalisti, antizapadno i antiamerički raspoloženih, protivnika učlanjenja naše zemlje u Evropsku uniju), protivnika privatizacije, tradicionalista, nedemokrata, autoritaraca, onih koji su anomični, patrijarhalni, onih koji se protive davanju prava manjinama... Na drugoj strani, među pristalicama stranaka liberalno-demokratskog bloka, stvari stoje obratno, tj. više ima onih sa suprotnim predznakom..." i da su u krajnjoj liniji "...za pristalice stranaka socijalnacionalnog bloka pretežno vezani tradicionalistički vrednosni obrasci, a za pristalice stranaka liberalno-demokratskog bloka - pretežno moderni vrednosni obrasci". Inače, u tom istraživanju je među pristalicama socijalnacionalnog bloka registrovano 60% antizapadno i samo 17% prozapadno orijentisanih, a među pristalicama liberalno-demokratskog bloka samo 17% prvih i 57% drugih (str. 164).

U ovom radu pokušaćemo da direktno uporedimo elemente spolj-nopolitičke orijentacije relevantnih partija u Srbiji sa opredeljenjima

njihovih pristalica o tim istim sadržajima, koristeći najnovije podatke iz istraživanja javnog mnjenja Srbije koja je obavio Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje iz Beograda na samom kraju 2005. i u leto 2007. godine. Naravno, svesni smo ograničenosti ovog pokušaja imajući u vidu, pored ostalog, i relativno mali broj odabranih indikatora i potrebu da se takva uporedna istraživanja partijskih programa i odgovarajućih stavova njihovih pristalica protegnu kroz duži period vremena.

Spoljnopolitička opredeljenja pristalica političkih partija u Srbiji

Opredeljenja	SRS	DS	DSS	PSS	G17	NS	SPO	SPS	LDP	Prosek
Interesovanje za političke događaje u svetu	47	60	52	50	49	48	63	43	43	44
Zavere protiv Srbije	68	23	38	48	17	32	39	69	19	44
Za ulaz u NATO	15	50	34	31	47	40	54	13	76	29
Nezavisna Crna Gora najbolje rešenje	32	55	32	40	58	64	44	16	70	39
Pozitivan stav o SAD	9	38	17	22	40	20	28	10	59	21
Pozitivan stav o Nemačkoj	37	65	46	46	64	44	51	34	81	46
Poverenje u EU	31	66	49	47	73	56	46	27	81	42
Poverenje u UN	22	48	41	36	52	28	39	22	62	31

Napomene: Podaci su iz istraživanja javnog mnjenja Srbije koje je CPIJM IDN sproveo u decembru 2005. godine (N=2.000). Procenti se odnose na ispitanike koji su potvrdno odgovorili na osam pitanja relevantnih za spoljnopolitičku orijentaciju građana i političkih partija. Kolona "Prosek" obuhvata, pored pristalica stranaka prikazanih na tabeli, takođe i apstinente, neodlučne i simpatizere manjih partija.

Kao u nizu prethodnih istraživanja u Srbiji koja je obavio Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka

(isto važi i za druge istraživačke institucije), utvrđene su **velike razlike u elementima spoljnopolitičke orijentacije zavisno od izborne orijentacije ispitanika**. Međutim, te razlike i same variraju: najmanje su kada je reč o raširenosti interesovanja za političke događaje u svetu (raspon od 20 procentnih poena), a najveće u vezi sa odobravanjem eventualnog ulaska Srbije u NATO (pristalice LDP i SPS deli raspon od čak 63 procentna poena).

Mada interesovanje za političke događaje u svetu ne pripada, strogo uzevši, krugu samih spoljnopolitičkih opredeljenja, ono je ipak značajno u ovom kontekstu, jer ukazuje na motivacioni potencijal pristalica stranaka za sferu o kojoj je reč. Pokazalo se da se pristalice nekih političkih partija diferenciraju u pogledu interesovanja za politička zbivanja u svetu. **Najviše zainteresovanih je registrovano među tadašnjim pristalicama SPO i DS**, pa u redovima simpatizera DSS, PSS (tada relevantne partije) i G17 plus, a najmanje kod privrženika SPS i LDP (u to vreme poslednja partija je bila još u povelju). Poznato je da je šire i intenzivnije interesovanje za bilo koji predmet povezano sa vrednosnim odnošenjem subjekata prema tom predmetu, pa to važi i kada je u pitanju spoljnopolitička problematika, odnosno neki njeni elementi. Naime, zainteresovani u principu manifestuju bolju informisanost o predmetu interesovanja, a često i pozitivnije stavove, dok su nezainteresovani uglavnom slabije obavešteni i rezervisaniji u odnosu na predmete svojih averzija.

Pristalice SRS i SPS su u više od dve trećine slučajeva bile sklone uverenju da u svetu postoje zavere koje su uperene protiv Srba, što je svakako pokazatelj autoritarne, pa i paranoidne tendencije svesti, koja je obično oblik pervertirane nesigurnosti i potisnutog kompleksa niže vrednosti. Međutim, i u redovima simpatizera nekih demokratskih partija procenti preokupiranih temom zavera nisu za potcenjivanje i ukazuju na još neprevladanu podaničku političku kulturu, imajući u vidu da se uverenjem o postojanju zavera lako manipuliše javnim mnjenjem, naročito u slabo obrazovanim slojevima društva u kojima je raširena nekritičnost.

S obzirom na **pitanje ulaska Srbije u NATO**, što će ovde tek postati relevantna tema i predmet javnih rasprava, odnosno "issue" (ova engleska reč izgleda da nema najbolji ekvivalent u srpskom jeziku kada se koristi u ovom smislu), **javno mnjenje je bilo polarizovano između, s jedne strane, građana naklonjenih LDP, SPO, G17**

plus, DS, pa i NS i s druge strane, socijalista i radikala, dok su između njih bile pristalice DSS i PSS. Upravo je u vezi sa ovom temom zabeležena i najveća razlika između pristalica dve političke partije - LDP i SPS.

U vreme istraživanja, **tema o crnogorskom referendumu za nezavisnost** bila je u fokusu javnog mnjenja i predmet mnogih polemika političkih analitičara. Takođe, ona je reflektovala **polarizovanost između pristalica LDP, NS, G17 plus i DS** nasuprot **pristalica SPS, SRS, pa i DSS**, dok su ispitanici naklonjeni SPO i PSS bili između njih i nisu se bitno razlikovali od proseka za celi uzorak. Između onih koji su u najvećoj meri smatrali da je "nezavisna Crna Gora najbolje rešenje" (pristalice LDP) i onih koji su bili najmanje saglasni sa tom tvrdnjom (pristalice SPS) razlika je bila zaista velika (čak 54 procentna poena). Rezultati crnogorskog referenduma dali su za pravo onim partijama i njihovim sledbenicima u Srbiji koji su na ovo pitanje gledali sa pozicija demokratije, tolerancije i pragmatičnosti, a ne onima koji su izdvajanje Crne Gore iz zajedničke države sa Srbijom tretirali na tradicionalistički način, koristeći argumente kao što su separatizam, izneveravanje zajedničkog života, nezahvalnost i uopšte emocije, stvarne i fiktivne prepreke za stanovništvo i sl.

Pre godinu i po dana **samo su pristalice LDP apsolutno većinski izrazili pozitivan stav prema SAD**. Suprotno njima, **relativno malo pristalica SRS i SPS, ali i simpatizera DSS, NS i PSS zauzele je isti stav**, najviše zbog uloge SAD u vezi sa rešavanjem problema KiM i u intervenciji NATO protiv SRJ 1999. godine. Iako je u proseku samo jedna petina ispitanika ispoljila pozitivan stav prema SAD, u Srbiji, ipak, nema masovnog ispoljavanja antiamerikanizma, inače fenomena poznatog i u nekim prozapadnim, demokratskim i razvijenim zemljama, na primer u Grčkoj.

Positivan stav prema Nemačkoj bio je u Srbiji krajem 2005. godine prilično raširen posle godina postupnog menjanja nepovoljne slike o vodećoj zemlji EU u našoj javnosti. Ovo je **naročito važno za pristalice LDP, DS, G17 plus i SPO**, mada je pozitivan stav o Nemačkoj izrazio i ne mali broj poklonika SPS, SRS i drugih partija. Ubrzo će se pokazati kako je samo jedan neprimeren nastup ambasadora te zemlje, koji je pomenuo da su Srbi istorijski faktički zamenili Kosovo za Vojvodinu, i izrazio bojazan da bi nekooperativ-

nost Srbije u rešavanju kosovskog problema mogla otvoriti pitanja Sandžaka i Vojvodine (parafraziranje intervju a ambasadora), veoma negativno uticao na stav građana Srbije o Nemačkoj.

Poverenje građana u EU odavno je znatno niže nego što je njihova želja za priključenjem Srbije EU, što se tumači različitim referentnim nivoima (Bačević, 2001), odnosno dominacijom racionalnog sagledavanja koristi za Srbiju i građane pojedinačno od ulaska u EU (čuvena fraza o "boljem životu") i dosta raširenim negativnim emocijama koje su u osnovi nepoverenja prema EU, slično razlozima za negativne stavove prema SAD. Ovaj raskorak između kognitivne i emocionalne komponente stava o kome je reč nije razrešen već gotovo dve decenije. **Poverenje građana u EU oštro deli pristalice političkih partija** - na jednoj strani, ono je veoma rašireno kod izbornorijentisanih ka LDP, G17 plus, DS i NS, dok je kod socijalista i radikalabilo krajem 2005. godine znatno manje (raspon između najvećeg i najmanjeg procenta poverenja je čak 54 procentna poena). Razlike u (ne)poverenju u EU su izrazite i **u programskim opredeljenjima partija**. Međutim, ovo pitanje **neretko deli i pristalice jedne iste partije**. Dalje, postoje i **diskrepancije između partijskih opredeljenja i stavova samih pristalica pojedinih političkih partija**. Na primer, SRS u svom identitetu neskriveno ispoljava nepoverenje prema EU, ali je gotovo trećina njenih izbornih pristalica ipak krajem 2005. godine iskazivala poverenje u EU.

Pre dve decenije poverenje građana Srbije u UN bilo je praktično maksimalno, dok je 2005. godine tek na pragu jedne trećine. **Apso-lutnovećinski su u UN imali poverenje samo simpatizeri LDP i G17 plus**, dok su na drugoj strani pristalice SPS i SRS manifestovali najmanje poverenja u ovu svetsku organizaciju. Poverenje u UN je među pristalicama DS, DSS i SPO iskazala relativna većina u odnosu na nepoverljive, imajući u vidu da je znatan procenat ambivalentnih. Između poverenja u UN, kako je identifikovano u programskim opredeljenjima partija i poverenja koje su ispoljili simpatizeri odgovarajućih partija, postoji prilična usklađenost. Međutim, unutar pristalica nekoliko stranaka postoji nehomogenost, tj. podele između onih koji imaju i onih koji nemaju poverenje u UN, naročito ako u ove druge ubrojimo i ambivalentne i uzdržane. (Ne)poverenje građana Srbije u UN malo se menja u novije vreme, pa u istraživanju javnog mnjenja 2007. godine ovo pitanje nije ponovljeno.

Partijska opredeljenja o važnim spoljnopolitičkim pitanjima mogu se identifikovati različitim tehnikama ispitivanja: analizom sadržaja partijskih programa i drugih ključnih dokumenata, produbljenim intervjuima partijskih funkcionera, fokus grupama aktivista, anketiranjem članstva, itd. Za potrebe ovoga rada koristili smo posebnu tehniku, koja je vremenski i finansijski najmanje zahtevna - **procene eksperata ili "tehniku žirija"**.

Procene partijskih opredeljenja u vezi sa sedam odabranih elemenata spoljnopolitičke orijentacije

Opredeljenja	SRS	DS	DSS	G17	NS	LDP	SPS	SPO
Za ulazak u NATO	1	3	1	2	2	3	1	3
Za pristup EU	1	3	3	3	3	3	2	3
Pozitivan stav o Nemačkoj	1	3	2	3	2	3	1	3
Pozitivan stav o SAD	1	3	1	2	2	3	1	2
Poverenje u EU	1	3	2	3	2	3	1	2
Poverenje u međunarodne NVO	1	2	1	3	1	3	1	1
Poverenje u UN	1	3	3	3	2	3	1	3

Napomena: Procene su izvedene na osnovu mišljenja sedam eksperata za problematiku političkih partija. Skor za SRS je 7, za SPS 8, za DSS 13, za NS 14, za SPO 17, za G17 plus 19, za DS 20 i za LDP 21.

Zadatak članova žirija bio je da ocene opredeljenja partija na osnovu partijskih programa, aktuelnih drugih dokumenata i istupanja partijskih funkcionera u javnosti u vezi sa odabranih sedam elemenata spoljnopolitičke orijentacije. Ocenjivan je samo smer (za=3; protiv=1), odnosno pozitivan i negativan stav, dok je ocena 2 davana ako je određena partija nedovoljno jasno opredeljena o tom pitanju ili je član žirija u konkretnom slučaju zaključio da je njen odnos ambivalentan. **Saglasnost članova žirija u pogledu ocena partijskih opredeljenja bila je izuzetno visoka**, mada su registrovane i nekolike nepodudarnosti ocena (isključivo između 2 i 3, odnosno 2 i 1), što je rešeno zaokruživanjem proseka na cele brojeve. Članovi žirija bili su tri doktora nauka i četiri magistra, koji su radeći nezavisno jedni od

drugih u junu 2007. godine, uz garanciju anonimnosti i na osnovu detaljnog uputstva, procenili kakva su spoljnopolitička opredeljenja političkih partija, izložena u tabeli. Na osnovu njihovih ocena može se zaključiti da se **trenutno relevantne partije u Srbiji** (uzet je kriterijum od najmanje 3% podrške birača sa poslednjih izbora - u januaru 2007) znatno razlikuju u pogledu ovako definisane i merene spoljnopolitičke orijentacije. Naime, na jednoj strani nalaze se **LDP**, koji je maksimalno **ekspanzivno-integracionistički i prozapadno opredeljena partija, koju slede DS i G17 plus, samo nešto manje opredeljeni u istom smeru**. Nasuprot ovima, **SRS je maksimalno defanzivno-lokalistički zatvorena i antizapadno orijentisana partija, a tik uz nju je i SPS**. U sredini između ova dva bloka su SPO, NS i DSS, s tim što je SPO bliži prvom, prozapadnom bloku partija, a DSS drugom, anti-zapadnom bloku.

Žiri ovih eksperata je zaključio da su **političke partije**, gledano u celini, najviše **naklonjene ulasku Srbije u EU**, dok su **najviše rezervisane u pogledu poverenja koje iskazuju prema međunarodnim nevladinim organizacijama**. Od ukupno 56 iznetih ocena nepuna četvrtina (23.2%) bila je "neutralna", ambivalentna ili nedovoljno određena (ocena 2), što znači da su **procenjivači u preko tri četvrtine slučajeva uspeali da identifikuju konkretno opredeljenje partija**. Članovi žirija su ocenu 3 nešto više navodili nego ocenu 1 (odnos je 25 prema 18). Na osnovu uvida u još neke aspekte ocenjivanja, u šta ovde iz razloga ekonomičnosti nećemo ulaziti (radi se o komplikovanim i opsežnim statističkim procedurama utvrđivanja relijabilnosti i validacije ocenjivanja), zaključeno je da su iznete ocene članova žirija o orijentaciji partija zadovoljavajuće objektivne, diskriminativne, pouzdane i validne.

Stavovi građana Srbije o šest elemenata spoljnopolitičke orijentacije

Stavovi	SRS	DS	DSS	G17	NS	LDP	SPS	SPO	Neodlučni	Apstinenti	Prosek
Za ulaz u NATO	16	54	38	37	20	66	12	38	19	17	27
Protiv ulaska u NATO	62	21	33	39	40	9	68	38	32	38	38
Za ulaz u EU	42	92	79	82	64	91	46	67	58	54	63
Protiv ulaska u EU	36	3	6	14	24	0	23	5	8	13	13
Pozitivan stav o Nemačkoj	21	53	35	49	33	76	12	40	28	29	34
Negativan stav o Nemačkoj	47	11	19	24	33	3	53	20	22	20	23
Pozitivan stav o SAD	7	35	15	25	19	52	4	20	18	17	20
Negativan stav o SAD	78	34	54	54	58	18	68	45	44	43	47
Poverenje u EU	28	70	48	65	44	82	27	60	38	36	44
Nepoverenje u EU	38	4	9	18	16	2	33	15	15	16	17
Pozitivan stav o NVO	7	23	9	14	8	35	2	10	8	9	12
Negativan stav o NVO	58	31	41	39	56	21	69	60	35	40	41
Prosek za pozitivne stavove	20	55	37	45	31	67	17	39	28	27	33

Napomene: Kolona "Prosek" odnosi se na uzorak u celini. "Prosek za pozitivne stavove" ukazuje na relativnu poziciju pristalica političkih partija, odnosno na njihovu orijentaciju, pod pretpostavkom da elementi približno podjednako doprinose ukupnom rezultatu na indeksu spoljnopolitičke orijentacije. Skraćenica NVO odnosi se na međunarodne nevladine organizacije. Inače, istraživanje je sproveo CPIJM IDN u junu 2007. godine (N=2.019). Donja starosna granica ispitanika u ovom istraživanju bila je izuzetno 15 godina, a ne kao u svim drugim istraživanjima 18 godina. Kontigent nepunoletnih ispitanika, tj. onih od 15 do 17 godina bio je samo 6% (kao i u populaciji), pa je ova činjenica zanemarljivo uticala na ukupne rezultate.

Pre analize spoljnopolitičkih opredeljenja pristalica stranaka, pomenućemo ukratko nalaze koji se odnose na izbornu orijentaciju ispitanika. Prema poslednjem istraživanju CPIJM IDN, na hipotetičkim izborima sredinom 2007. godine glasalo bi oko dve trećine ispitanika. Međutim, svaki šesti ispitanik u uzorku je neodlučan za koga bi glasao (to je 27% u odnosu na namerne da glasaju). Prethodna istraživanja pokazala su da se u ovoj kategoriji krije najviše pristalica SRS, zatim onih koji bi ipak na kraju apstinirali, a tek onda dolaze "mlake" pristalice drugih partija. **Ako posmatramo samo 46,7% stranački opredeljenih ispitanika 2007. godine** (preciznije one koji su ispoljili izbornu orijentaciju), **pristalice DS i SRS bi vodile "mrtvu trku"** (30,8% i 30,3% potencijalnih birača), što potvrđuje ranije nalaze o formiranju **dva bloka birača**, koji su mnogostruko determinisani - u krajnoj liniji **selede podelu na nižu i srednju klasu u Srbiji i bazični kulturno-vrednosni rascep između modernista i tradicionalista, reformatora i konzervativaca**. Dakle, već sada među opredeljenim građanima pristalice dve vodeće partije uzete zajedno prelaze tri petine. Slede pristalice DSS (12,6%), zatim oni koji preferiraju LDP (6,8%), pa pristalice G17 plus (5,1%), SPS (4,8%), Nove Srbije (2,5%) i SPO (2,1%), dok bi svi ostali zajedno imali 5% "glasova". Imajući u vidu da većina ovih partija objektivno pripada jednom od dva pomenuta bloka (pomenimo samo sličnost programa DS i G17 plus ili SRS i SPS), izgleda da se **nastavlja tendencija smanjivanja "treće snage"** - partija između dva bloka, faktički "narodnjačkog bloka". To potvrđuje i jedno istraživanje sprovedeno tri meseca kasnije u kome je rejting stranaka među izorno izjašnjenim građanima bio za SRS 33%, za DS 29%, za koaliciju DSS/NS 13%, za LDP 9%, za SPS 5%, za G17 plus 4%, za SPO 3% i za ostale stranke zajedno oko 4% (CESID, septembar 2007).

Pristalice pojedinih političkih partija se sredinom 2007. godine izrazito međusobno razlikuju u pogledu šest elemenata indeksa spoljnopolitičke orijentacije (isto važi i za sedmi pokazatelj - poverenje u UN koji, kao što je rečeno, nije obuhvaćen ove godine). **Posebno se izdvajaju pristalice LDP, a zatim i privrženici DS i G17 plus, s jedne strane, od pristalica SRS i SPS, s druge strane, o čemu će još biti reči.**

No, možda je za temu ovoga rada, ipak, važniji nalaz da se **pristalice jedne iste partije neretko razlikuju u pogledu nekih elemenata ideologije i opredeljenja njihovih stranaka u vezi sa tim elementi-**

ma. Evo samo nekoliko primera: pristalice SPO i G17 plus su sasvim podeljene u pogledu mogućeg pristupa Srbije NATO, pristalice DS u vezi sa stavom prema SAD, pristalice NS u pogledu stava prema Nemačkoj, itd. Iako je DSS unela u svoj program protivljenje ulasku zemlje u NATO, u ovoj partiji, ipak, ima više pristalica ulaska Srbije u tu multinacionalnu organizaciju nego protivnika. Žiri eksperata je našao da NS ima konfliktna opredeljenja s obzirom na poverenje u EU, ali pristalice ove partije su iskazali jasno većinsko poverenje u EU. SPS je ambivalentna u pogledu pristupa EU, ali članstvo nije - dvostruko je više onih koji su za ulazak u EU nego onih koji su protiv te ideje. Očigledno je da se SPO koleba kada je reč o poverenju u EU, ali apsolutna većina pristalica ove partije nema tu dilemu, iskazujući poverenje u EU. Pristalice SRS su relativnovećinski za pristup Srbije EU, iako ova partija programski odbacuje tu ideju. U očima eksperata iz Žirija, G17 plus je percipirana kao partija koja ima poverenje u međunarodne NVO, ali tek svaki sedmi pristalica ove partije izražava taj stav. Najveće je slaganje između opredeljenja stranaka i njihovih pristalica kada je reč o mogućem članstvu Srbije u EU i u vezi sa poverenjem u UN.

Najmanja diskrepancija između partijske ideologije i opredeljenja potencijalnih birača 2007. godine postoji kod LDP (prosečna podudarnost 67%, sa rasponom od 91% u pogledu pristupa EU do samo 35% kada je reč o poverenju u međunarodne NVO). **Usklađenost je znatna i kod DS** (prosečno 58%, u rasponu od 92% kada se radi o ulasku u EU do samo 35% u odnosu prema SAD). Na trećem mestu je SPS sa prosečnim poklapanjem ideoloških opredeljenja partije i pristalica 54% (u rasponu od 69% za nepoverenje prema stranim NVO do 31% u pogledu stava o ulasku u EU). Na četvrtom mestu je SRS (prosečno poklapanje opredeljenja partije i pristalica 53%, sa rasponom od 78% kada je reč o odnosu prema SAD do 36% u vezi sa pitanjem ulaska Srbije u EU).

Manja je usklađenost ideoloških stavova partije i pristalica za DSS (prosečno 49%, sa rasponom od 79% u vezi sa ulaskom Srbije u EU do samo 33% kada se radi o mogućnosti prijema u NATO) i za NS (prosečno 46%, raspon od 64% za ulazak zemlje u NATO do 33% s obzirom na stav prema Nemačkoj).

Najmanje se poklapaju ideološki stavovi G17 plus i izbornih pristalica ove partije (prosečno 44%, sa rasponom od čak 82% u vezi ulaska Srbije u EU do samo 14% u pogledu stava prema interna-

cionalnim NVO) i **SPO** (takođe u proseku 44%, sa rasponom od 67% za ulazak u EU do samo 25% kada se radi o poverenju u ovu istu asocijaciju grupe od 27 zemalja!).

U proseku je najveća podudarnost između partijskih opredeljenja i stavova izbornih pristalica u vezi sa pitanjem ulaska Srbije u EU (68%). Ostalih pet elemenata indeksa spoljnopolitičke orijentacije malo odstupaju od zajedničkog proseka, odnosno variraju od prosečno 46% za stav prema Nemačkoj do 50% za poverenje u EU.

Spoljnopolitička orijentacija pristalica dva glavna kandidata na predstojećim predsedničkim izborima

Stavovi	Nikolić	Tadić	Drugi	Neopredeljeni	Apstinenti	Prosek
Za ulaz u NATO	15	47	20	18	15	27
Protiv ulaska u NATO	66	21	43	36	41	38
Za ulaz u EU	46	87	59	53	50	63
Protiv ulaska u EU	31	3	13	11	13	13
Pozitivan stav o Nemačkoj	18	52	35	25	30	34
Negativan stav o Nemačkoj	44	11	33	22	20	23
Pozitivan stav o SAD	7	34	20	16	16	20
Negativan stav o SAD	74	34	57	40	46	47
Poverenje u EU	28	64	50	35	34	44
Nepoverenje u EU	33	5	23	14	18	17
Pozitivan stav o NVO	6	20	20	6	8	12
Negativan stav o NVO	58	31	41	37	41	41

Napomena: NVO se odnosi isključivo na međunarodne nevladine organizacije.

Na predstojeće predsedničke izbore najavilo je izlazak 75% ispitanika, ali je svaki šesti ispitanik još neopredeljen kada je reč o mogućim kandidatima. Prema našem istraživanju sredinom 2007. godine, Tadić je uživao znatnu prednost u odnosu na kandidata SRS, T. Nikolića (34% prema 23%).

Očigledno je da su pristalice Tadića kao predsedničkog kandidata u spoljnopolitičkoj orijentaciji veoma slične pristalicama DS, dok su Nikolićeve pristalice bliske profilu radikalskih birača. Izvesno je da će **Tadić** moći da obezbedi najviše glasova birača, kada je reč o spoljnopolitičkim temama, ističući **snažnu proevropsku orijentaciju**, dok su **Nikolićeve šanse u osporavanju evroatlantskih integracija, u kritici politike SAD i delovanja međunarodnih nevladinih organizacija**. Time će se i na planu predsedničkih kampanja manifestovati **bazični kulturno-vrednosni rascep** koji deli društvo Srbije - **podela na tradicionalno opredeljene** (zatvoreni od sveta, nacionalisti, ksenofobični u odnosu na evropske i uopšte zapadne uticaje, uvereni u postojanje širih zavera protiv Srbije) **spram proevropski i modernistički opredeljenih, spremnih na integracije, otvorenih za saradnju sa Zapadom**.

Dakle, dva predsednička kandidata personalizuju krupne političke i dijametralno suprotne ideološke orijentacije, koje inače egzistiraju u javnom mnjenju i političkoj kulturi Srbije. **Ove orijentacije su duboko socijalno-strukturalno determinisane i potiču još iz predpluralističkog vremena**. Stoga sami predsednički kandidati i dve vodeće političke partije na čijem su oni čelu relativno malo mogu da utiču na formiranje i menjanje ovih orijentacija, ali mogu da ih dosledno slede i učvršćuju kod svojih sledbenika.

Kratkoročne promene u nekim spoljnopolitičkim opredeljenjima pristalica političkih stranaka

Pristalice partija	Podržava ulaz u NATO		Pozitivan stav o Nemačkoj		Pozitivan stav prema SAD		Ima poverenje u EU	
	2005.	2007.	2005.	2007.	2005.	2007.	2005.	2007.
SRS	15	16	37	21	9	7	31	28
DS	50	54	65	53	38	35	66	70
DSS	34	38	46	35	17	15	49	48
G17 plus	47	37	64	49	40	25	73	65
NS	40	20	44	33	20	19	56	44
SPO	54	38	51	40	28	20	46	60
LDP	76	66	81	76	59	52	81	82
SPS	13	12	34	12	10	4	27	27
Prosek	29	27	46	34	21	20	42	44

Napomene: Procenti su iz dva pominjana istraživanja (decembar 2005 i juni 2007). Kategorija "Prosek" obuhvata i apstinente, neodlučne i pristalice malih partija.

Vremenski period od godinu i po dana između dva istraživanja obično nije dovoljno dug da bi se desile krupne promene u stavovima pristalica političkih partija, osim u slučaju dramatičnih zbivanja u zemlji i/ili svetu. Podaci iz tabele pre impresioniraju zbog **relativne ustaljenosti spoljnopolitičkih opredeljenja pristalica političkih partija**, nego zbog samih promena koje nisu velike, imajući u vidu i standardne greške uzoraka (oko 2-3%). U okviru prosečnih vrednosti u tri od četiri slučaja promene su zanemarljive, ukazujući na stabilnost ove vrste opredeljenja, koja su kod nas inače nešto inertnija nego što su ona koja se tiču unutrašnjepolitičkih pitanja. Međutim, to ne znači da su sve promene beznačajne. Pre svega, i na nivou proseka očigledan je **znatan pad pozitivnih stavova prema Nemačkoj**, ali je još važnije da je taj pad zabeležen kod pristalica svih partija, pa čak i kod privrženika LDP koji su 2005. godine u pogledu pozitivnog stava prema Nemačkoj bili već gotovo homogenizovani. Doduše, kod njih je taj pad relativno mali i pre govori o stagnaciji i dalje masovnog pozitivnog stava prema Nemačkoj nego o suštinskom menjanju predstave.

Kod pristalica drugih partija promena pozitivnog stava je značajna i kreće se od čak 22 procentna poena (SPS) do 11 procentnih poena negativne razlike. O glavnom razlogu promene ovoga stava bilo je već reči. Zanimljivo je da je pre petnaest godina pozitivan stav prema Nemačkoj bio još ređi (samo 8%: Arhiv podataka CPIJM IDN), i to zbog brzog priznavanja Slovenije i Hrvatske kao nezavisnih država, što je u delu javnosti Srbije shvaćeno kao "mešanje u unutrašnje stvari" bivše Jugoslavije i "kršenje međunarodnih pravila".

Pozitivan stav prema SAD bio je već krajem 2005. godine malo raširen, pa i nije mogao da opadne u većoj meri. Ipak, kod pristalica G17 plus ta negativna promena je značajna (15 procentnih poena), možda i zbog nekih strukturalnih promena među pristalicama te partije, a verovatno i zbog odlaska jednog broja pristalica ka drugim partijama (LDP, DS). No, pad pozitivnih stavova prema SAD je zabeležen čak i kod pristalica LDP, mada je kod njih i 2005. i 2007. godine pozitivan stav prema SAD apsolutnovećinski. **Pad pozitivnih stavova prema SAD u poslednjih godinu i po dana postoji kod pristalica svih partija**, ali je u nekim slučajevima u okviru standardne greške uzorka. Pad pozitivnog stava prema SAD kod simpatizera političkih partija je donekle amortizovan minimalnim rastom pozitivnog stava kod apstinencata, izborno neodlučnih i kod pristalica malih partija. Aktuelna nepopularnost SAD u ovdašnjoj javnosti je najviše uslovljena zalaganjem najveće svetske sile za rešenje statusa Kosova po modelu "nadgledane nezavisnosti", mada i insistiranje sećanja građana na ulogu SAD u NATO intervenciji protiv SRJ 1999. godine predstavlja negativnu matricu za održanje postojećeg stava prema SAD uopšte. Pozitivan stav građana prema SAD bio je slično raširen u Srbiji još 1992. godine (19% i otada se malo menjao; Arhiv podataka CPIJM IDN).

Prihvatanje ulaska Srbije u NATO bilo je i ostalo manjinska pojava, ali je u poslednjih godinu i po dana ovo prihvatanje znatno smanjeno kod pristalica četiri partije i to onih koji su na januarским izborima za parlament Srbije osvojili najmanje glasova, a kod pristalica SPS je ostalo na inače niskom nivou. Najveći pad utvrđen je među pristalicama NS (čak 20 procentnih poena) i kod simpatizera SPO (16). Pad čak i za deset procentnih poena (od tri četvrtine na dve trećine) nije promenio i dalje apsolutnovećinsko uverenje pristalica LDP da Srbija treba da postane član NATO, ali je kod pristalica SPO, sada dosta "okrnjenog" odlaskom mnogih među apstinente ili u okri-

lje drugih partija, smanjivanje onih koji su za ulazak Srbije u NATO kvalitativno promenilo raspoloženje postojećih pristalica (od apsolutne većine zastupnika ideje do manjine onih koji podržavaju ulaz u NATO). Interesantno je da je **kod pristalica DS za četiri procentna poena proširen krug onih koji su za pristup Srbije u NATO, pa je sada ova partija jedina uz LDP koja među svojim pristalicama ima apsolutnu većinu naklonjenih ideji za ulazak u NATO**. Još je interesantnije da je **za isti broj procentnih poena porastao i krug privrženih toj ideji među pristalicama DSS**, mada je ova partija nedavno unela čak u svoj program zalaganje za vojnu neutralnost Srbije, a u javnim istupanjima se njeni funkcioneri jasno protive članstvu zemlje u NATO. Doduše, među simpatizerima DSS ideja da Srbija treba da se pridruži NATO ima samo tzv. relativnu većinu, što implicira da su mnogi neopredeljeni u vezi sa tom temom. Prema podacima iz Arhiva CPIJM IDN za ulazak Srbije u NATO bilo je 1995. 23%, 1998. 29% i 2000. godine 25% građana.

Poverenje pristalica političkih partija u Srbiji u EU je u periodu od kraja 2005. do sredine 2007. godine **tek minimalno poboljšano**, samo u okviru moguće greške uzorka, pa je **pre reč o stagnaciji nego o stvarnoj promeni**, osim u redovima pristalica SPO (rast za 16 procentnih poena). Poverenje u EU je sada postalo apsolutnovećinsko među onima koji preferiraju ovu partiju, mada je ona sama tek na granici definisane relevantnosti (3%), tako da se i velike promene u SPO malo reflektuju na proseku. Poverenje u EU ostalo je na vrlo visokom nivou kod pristalica LDP (više od četiri petine), a **kod pristalica DS je uvećano za četiri procentna poena** dostigavši 70%. Međutim, **kod pristalica G17 plus poverenje u EU je smanjeno** u kratkom roku za osam procentnih poena, mada je i dalje na nivou kvalifikovane većine. Kod pristalica NS poverenje u EU je od apsolutne većine postalo tek relativnovećinsko zbog pada od takođe osam procentnih poena u međuvremenu. Važno je primeti da u istom vremenskom periodu nisu uočene promene u opredeljenju stranaka u vezi sa poverenjem u EU, tako da su navedene promene kod pristalica partija verovatno **posledica međustranačkih transfera pristalica**. Inače, prema podacima iz Arhiva CPIJM IDN, poverenje građana Srbije u EU bilo je retko 1992. (12%) i 1993. godine (10%), ali je naglo poraslo neposredno posle petog oktobra 2000. godine (sa 21% u februaru na 41% u novembru te godine).

Nakon toga, deo javnosti je permanentno izražavao nepoverenje u EU, ponajviše zbog zahteva koji su dolazili iz Haškog tribunala, institucije čiji je imidž u javnosti Srbije nepovoljniji od bilo koje druge međunarodne organizacije i koju su mnogi smatrali "ekspozitumom SAD i EU", "političkim sudom", "sudom protiv Srba" i sl.

U ovom radu, bilo je moguće elaborirati samo jedan ograničeni segment složenog problema prihvaćenosti partijskih ideologija i programskih opredeljenja među partijskim pristalicama. Ograničenost dometa zaključivanja proističe i iz nedovoljnog sadržajnog obuhvata i nevelikog broja indikatora spoljnopolitičke orijentacije na osnovu kojeg smo pokušali da razmotrimo odnos između partijskih opredeljenja i stavova o istim pitanjima kod sledbenika. Potrebna su još mnoga istraživanja ovog kompleksnog problema koji ima dalekosežne teorijske i praktične implikacije za razvoj demokratije u svakom društvu.

Pokušali smo da pokažemo da između odabраних spoljnopolitičkih opredeljenja, procenjenih na osnovu mišljenja kompetentnog žirija i odgovarajućih opredeljenja stranačkih pristalica postoji **relativna usklađenost** koja se delimično **razlikuje zavisno i od sadržaja**, odnosno pitanja ili tema iz domena o kome je reč. Ova (ne)usklađenost **varira i zavisno od partije** - neke sa svojim simpatizerima uspešnije dele politička uverenja, dok su druge manje uspešne u tome iz različitih razloga: nejednakog uvažavanja stavova svojih simpatizera, nastojanja partija da nametnu svoj program po svaku cenu, pokušaja da privuku birače ne samo iz redova apstinencata i neodlučnih, već i otimanjem od drugih partija, izbornih kalkulacija sa koalicijama, pogrešnih procena rukovodstava partija, nepoznavanja i ignorisanja javnog mnjenja, itd.

Apsolutna podudarnost između partijskih opredeljenja zacrtanih u programima i drugim partijskim dokumentima i specifikovanim i akcentiranim kroz tumačenja funkcionera, s jedne strane, i stavova partijskih pristalica, s druge strane, naravno, nikad se ne može ostvariti. Prihvaćenost partijskih ideologija među članovima, simpatizerima i biračima ograničena je i zato što su **partije tek tercijerni agensi političke socijalizacije**. Efekat "priklanjanja birača pobedniku" takođe delimično objašnjava nesavršenost u odnosu između partija i nji-

hovah sledbenika u sferi ideologije. Pridošli simpatizeri, koliko god da su dobrodošli kao "glasovi" i podrška, toliko za partije mogu biti neželjeni ideološki balast. To znači da **međupartijski transferi birača mogu znatno da poremete "ideološku čistotu" partija.**

Ponekad birači, naročito oni mlađi, brže sazrevaju i shvataju promene na domaćoj i međunarodnoj političkoj sceni nego same partije i njihova rukovodstva, kojima se takva inertnost, po pravilu, osveti. Izvesna opredeljenja građana mogu biti **primarno oblikovana njihovim klasnim položajem ili nekim drugim pripadnostima koje partije ne uvažavaju** ili pokušavaju da nametnu izvrtutu sliku stvarnosti delajući protiv volje građana i unoseći iracionalne elemente u političko polje preko svake mere. Najzad, relativna podudarnost o kojoj je ovde reč **može varirati i zavisno od vremena** - u nekim periodima uloga ideologija generalno slabi, a u drugima jača. Stoga je i prirodno da se opredeljenja partija i njihovih sledbenika donekle razlikuju.

Imajući sve rečeno u vidu, može se zaključiti da više impresioniraju sličnosti u opredeljenjima partija i njihovih simpatizera, nego razlike koje su do neke mere očigledno neminovne. U toj stalnoj dinamici na relaciji: partijske centrale - sledbenici uspešnije su one partije koje imaju manju distancu od birača, shvatajući bolje njihove potrebe i formulišući programska opredeljenja u skladu sa interesima svojih pristalica.

Literatura

- Baćević, Ljiljana (2001): "Srbi i Evropa: javno-mnjenjske pretpostavke integrisanja Srbije u Evropu", Centar za antiratnu akciju, Beograd.
- Goati, Vladimir (2006): "Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju", Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Komšić, Jovan (2007): "Političke stranke u Srbiji i evropske vrednosti - programi i praksa", u Lutovac, Zoran (urednik): "Političke stranke u Srbiji i Evropska unija", Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 9-49.
- Komšić, Jovan, Dragomir Pantić i Zoran Slavujević (2003): "Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog

pregrupisavanja u Srbiji", Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.

- Mihailović, Srećko (2006): "Vrednosne orijentacije stranačkih pristalica", u Lutovac, Zoran (urednik): "Demokratija u političkim strankama Srbije", Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, str. 143-168.
- Pantić, Dragomir (2006): "Vrednosna i stavovska homogenost i heterogenost pristalica političkih partija u Srbiji na kraju 2005.", u Lutovac, Zoran (urednik): "Demokratija u političkim strankama Srbije", Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, str. 143-168.
- Pantić, Dragomir i Zoran Pavlović (2006): "Stranačke pristalice i komponente političke kulture u Srbiji", u Lutovac, Zoran (urednik): "Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije", Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, str. 41-111.
- Pavlović, Zoran (2006): "Izborna orijentacija kao faktor stavova o srpskom državnom pitanju", u Lutovac, Zoran (urednik): "Demokratija u političkim strankama Srbije", Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 237-250.
- Slavujević, Zoran (2002): "Značaj pojedinih osa podele na partijskoj sceni Srbije", sajt Konrad Adenauer Stiftung www.politicas.org.
- Stojiljković, Zoran (2006)a.: "Socijalni rascepi i linije političkih podela u Srbiji", u Lutovac, Zoran (urednik): "Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije", Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, str. 9-39.
- Stojiljković, Zoran (2006)b.: "Demokratija /još/ ne stanuje ovde", u Lutovac, Zoran (urednik): "Demokratija u političkim strankama Srbije", Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, str. 121-141.
- Vukomanović, Dijana (2005): "Legitimacijske matrice relevantnih političkih partija u Srbiji (1990-2005)", u Lutovac, Zoran (urednik): "Političke stranke u Srbiji - struktura i funkcionisanje", Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, str. 31 - 59.

Napomena: Listu izvora ograničili smo isključivo na skorašnje istraživačke i pregledne radove domaćih autora.

Prilozi

Dinamika stavova građana o ulasku Srbije u EU (u %)

Period ispitivanja	Protiv ulaska u EU	Za ulazak u EU
Proleće 1996.	11	50
Proleće 1998.	24	72
Jesen 1998.	6	76
Proleće 2000.	5	85
Jesen 2000.	5	86
Proleće 2001.	10	76
Jesen 2001.	8	80
Proleće 2002.	8	69
Leto 2003.	9	80
Zima 2004.	8	70
Zima 2005.	12	67
Leto 2007.	13	63

Dijahronija stavova građana o ulasku Srbije u NATO (u %)

Period ispitivanja	Protiv ulaska u NATO	Za ulazak u NATO
Leto 1995.	48	23
Proleće 1998.	44	29
Jesen 1998.	41	25
Jesen 2000.	48	24
Proleće 2001.	55	28
Jesen 2001.	47	31
Proleće 2002.	40	25
Leto 2003.	53	29
Zima 2004.	38	28
Zima 2005.	40	29
Leto 2007.	28	27

Napomena: Razliku do 100% čine neodlučni i oni koji su odgovorili sa "ne znam". Podaci su iz Arhiva Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka, Beograd.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

329(497.11) (082)
316.75(497.11) (082)

IDEOLOGIJA i političke stranke u Srbiji /

Zoran Lutovac (ur.) ... [et al.]. - Beograd :

Friedrich Ebert Stiftung : Fakultet političkih nauka : Institut društvenih nauka, 2007 (Beograd : Libra). - 322 str. : graf. prikazi, tabele ; 20 cm

Tiraž 500. - Str. 7-9: uvod / Zoran Lutovac. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-83767-23-6 (FES)

1. Лутовац, Зоран [аутор] [уредник] [аутор додатног текста]

a) Политичке партије - Србија - Зборници

b) Идеологија - Србија - Зборници

COBISS.SR-ID 145243916